

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS ARCHÍVUM FOLYÓIRATA

VI. évfolyam | 1. szám

A feltámadás esélye



Zachar Péter Krisztián

Egy „történelmi párt” egyházi és világnézeti gyökerei

Molnár Imre

Az Esterházy János-dosszié a rendszerváltás utáni időszakban

Balog Zoltán és Surján László az egyházak szerepéről és a rendszerváltásról

Tallózó: Harminc éve temették újra Mindszenty József bíborost

RETÖRKI

2021. TAVASZ

Tartalomjegyzék

MŰHELY

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN: Egy történelmi párt egyházi és világnézeti gyökerei.	2
JÁVOR MIKLÓS: Az ateista és materialista nevelés elméleti célrendszere és néhány jellemző módszere a Kádár-rendszer korai éveiben.	12
MOLNÁR IMRE: Az Esterházy János-dosszié a rendszerváltás utáni időszakban	25
KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD: A talapzatára fellépő szobor... Raoul Wallenberg személyének exponálódása a magyar belpolitikában 1987-ben	34

A 20. SZÁZAD (H)ARCAI

NYÁRI GÁBOR: Aki mert magyar lenni: Teleki Pál (1879–1941).	46
---	----

DOKUMENTUM

PÁLINKÁS BARNABÁS: „Érezzék, hogy egyek vagyunk”. Varga László erdélyi útja (1991)	55
--	----

PORTRÉ

BOJTOS ANITA: A belső cenzúra iszonya. Interjú Balog Zoltánnal a rendszerváltás körüli évek emlékezetéről	64
SZÉCSI ÁRPÁD: Egy kereszténydemokrata a rendszerváltásban. Surján László a nyolcvanas évek egyházi életéről, a nagycsaládokról és a pártpolitika kibontakozásáról	75

TALLÓZÓ

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: „A felejtés völgyétől a tűz paradicsomáig”. Mindszenty József újratemetésének visszhangja	82
--	----

RECENZÍÓ

FEKETE ZSUZSANNA: Egy kis közösség reprezentációja	88
--	----

AKTUÁLIS

Bíró Zoltán köszöntése	91
Szerzőink	93

A borítón látható fénykép forrása: Fortepan / Erdei Katalin adományozó, 76270.

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:
**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum Nonprofit Kft.**

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
6065 Lakitelek, Felsőalpár 3.

Főszerkesztő:
Nagymihály Zoltán

Felelős szerkesztő:
Házi Balázs

Főmunkatárs:
Jónás Róbert

Szerkesztőség tagjai:
**Juhász-Pintér Pál,
Pálinkás Barnabás, Rapali Vivien**

Szerkesztőbizottság elnöke:
M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:
**Bódi Ferenc, Fricz Tamás, Kávássy János Előd,
Kiss Gy. Csaba, Marschal Adrienn, Nyári Gábor,
Simon János, Strausz Péter, Szekér Nóra,
Ujváry Gábor, Vizi László Tamás**

Nyelvi lektor:
Kipke Tamás

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest,
Andrássy út 100, 1. emelet
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732-379X

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

**Petőfi
Kulturális
Ügynökség**



Nyomdai munka: Design CD Bt.
A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve
Creative Commons
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

A FELTÁMADÁS ESÉLYE

Megújulva megőrizni – őszintén reméljük, hogy e szándékunkat, végigolvasva idei első számunkat, a kedves Olvasó is megérti. Intézetünk szervezeti megújulásával párhuzamosan változik a folyóirat is, amely *Rendszerváltó Archívum* helyett a szélesebb kitekintésre is módot adó *Rendszerváltó Szemle* címmel jelenik meg eztán, szándékaink szerint egyre emelkedő színvonalon, jobb képi világgal, több lehetőséggel, de a régi szellemiséggel.

A megújulás – vagy így, húsvéthoz közeledve talán lehetünk ennyire patetikusak: *feltámadás* – esélye harminc esztendeje, a magyar egyházak számára nemcsak lehetőségként, de az ateista diktatúra bukásával parancsoló szükségességgként is kínálkozott. Talán a téma aktualitását nem kell magyaráznunk egy olyan évben, amikor Budapesten Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust rendeznek, amelyen valószínűleg a katolikus egyház jelenlegi feje, Ferenc pápa is jelen lesz. Emlékeztethetünk ugyanakkor arra is, hogy harminc éve szintén olyan, kiemelkedő egyházi eseményekre került sor, mint Mindszenty József bíboros újratemetése és az azóta szentté avatott II. János Pál pápa magyarországi látogatása. „Szemle” mivoltunkat igazolva igyekszünk nemcsak harminc, de majdnem száz évre kitekinteni: a két világháború közötti keresztényszociális gondolkodás legjobb hagyományaira éppúgy, mint a hitvalló hercegprímásra és a felvidéki mártír sorsú Esterházy Jánosra, vagy éppen a rendszerváltást közvetlenül megelőző, egyházakkal is összefüggő mozgólódásokra. Bár tanulmányaink elsősorban a Magyarországon legtöbb hívővel rendelkező római katolikus egyház történetével foglalkoznak, a kihívások a magát a kommunista rendszerrel való „együttélés” megtalálásában, a sokszor túlzottnak tekintett kompromisszumkészégben, majd a diktatúra bukása utáni új utak keresésében a többi egyház esetében is hasonlóknak mutatkoztak.

Ahogy Balog Zoltán református püspök fogalmaz: „Tragikus fejezete [...] minden magyarországi történelmi felekezet múltjának, hogy a felső vezetés jelentős része alapvetően együttműködőnek bizonyult az államhatalommal. [...] Az emberek számára izgalmas volt megtalálni, hogy a kommunizmus elmúltával mi legyen az erkölcsi támasz és a viszonyítási pont. 1990 után azonban, hogy kinyílt a pálya, logikusnak tűnt, hogy az egyház lesz majd ez az erkölcsi támasz és mérce, a »hitelesítő« a közéletben, kultúrában, intézményrendszerben. Ennek viszont az egyházak csak részben tudtak megfelelni.”

Szándékunk nem a teljeskörű bemutatás, még kevésbé az ítékezés, inkább egy, a társadalom szempontjából is meghatározó jelentőségű, a rendszerváltás kapcsán kevésbé vizsgált téma fókuszba állítása volt. Ha pedig lapunk e száma a felvetett témák továbbgondolására, netán vitára sarkallja az Olvasót, azzal maradéktalanul teljesítettük is célkitűzésünket.

Budapest, 2021. április 4.

Zachar Péter Krisztián

Egy történelmi párt egyházi és világnézeti gyökerei



A magyar országgyűlés pártjai közül napjainkra egyetlen, a keresztény-konzervatív világnézet mellett ideológiai síkon elkötelezett politikai erő maradt meg – mint „történelmi párt” –, melynek hagyományai és tényleges története messze visszanyúlnak a rendszerváltást megelőző időszakra. A ma ismert, ökumenikus szemléletű kereszténydemokrata politizálás gyökerei a 19. század végi katolikus és protestáns szociális-társadalmi mozgalmakból és a két világháború között kirajzolódó hivatásrendi gondolatból táplálkoztak. Később, a magyarországi „király nélküli királyság” utolsó éveiben ezek az újító reformszándékok összekapcsolódtak a demokratikus legitimáció és ökumenizmus gondolatával, ami elvezetett az első modern kereszténydemokrata pártstruktúra megszületéséhez. Igaz, heves viták közepette született, de a magyar országgyűlésben a koalíciós évek sanyarú körülményei dacára is életképes, és társadalmilag sikeres formát öltött a keresztényszociális

nézetrendszer. Miközben a második világháború utáni Nyugat-Európában ez a gondolat – elnyerve mind a katolikus egyház, mind a protestáns felekezetek támogatását – az új társadalmi-gazdasági rendszerek, a szociális piacgazdaság vezető erejévé tudott válni, ilyenképpen pedig Nyugat-Európa egyik legsikeresebb ideológiai konstrukciójának tekinthető, addig hasonló folyamatot a hazai körülmények nem tettek lehetővé. A mai Kereszténydemokrata Néppárt újraalapítói végül az Ellenzéki Kerekasztal-tárgyalások közepette fogalmazták meg igényüket egy keresztény-konzervatív világnézeti párt létrehozására és a magyar rendszerváltoztatás folyamataiban való aktív részvételre.

A kereszténydemokrata-keresztényszociális politizálás gyökerei a francia forradalom időszákáig nyúlnak vissza, majd a 19. századi polgári reformmozgalmakban jelentkeztek, különösen Lamennais abbé,¹ majd Charles

de Montalembert² publicisztikai tevékenysége nyomán. Erre az időszakra vezethető vissza a felismerés, hogy az átfogó társadalmi reform csak a kereszténység tanításán nyugodhat, és csakis a polgári reformok kérdésével összekapcsolva lehet sikeresen megvalósítható.³ A liberális katolicizmus mellett ugyanakkor egyre erőteljesebben jelentkezett a régiek bölcsességének újbóli adaptálása, a korábbi korok által megfogalmazott örök igazságok megerősítése a megváltozott körülmények közepette. Így a 19. század során folyamatosan fejlődve, a keresztényszociális gondolat képviselői konstruktív megoldást kerestek azokra a kihívásokra, amelyeket többek között a közösség és az egyén kapcsolatában jelentkező feszültségek, a szekularizáció és az antiklerikalizmus, a forradalmi hullámok, az internacionalizáció, valamint a szociális feszültségek, az utilitárius gazdaságfelfogás és különösen ezek nyomán a manchesteri kapitalizmus árnyoldalai jelentettek. Ennek során

¹ Lamennais, Hugues-Félicité Robert de (1782–1854): francia katolikus pap, teológus, politikai gondolkodó, a katolikus liberalizmus egyik meghatározó képviselője.

² Montalembert, Charles de (1810–1870): francia publicista, történész, nemzetgyűlési képviselő, a lelkiismereti szabadság hirdetője és a francia liberális katolicizmus teoretikusa.

³ Gergely Jenő: A kereszténydemokrácia Magyarországon. *Múltunk*, 2007/3, 113–154.; Erdődy Gábor – Fazekas Csaba: A magyarországi kereszténydemokrácia gyökerei és alternatívái. *Magyar Szemle*, 2005/7–8, 94–119.



XI. Piusz pápa (1922–1939). *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikája újra középpontba emelte a társadalmi-szociális kérdéseket.
Fotó: Wikimedia Commons.

az új politikai-ideológiai irányzat visszanyúlt az arisztotelészi filozófiai gyökerekhez és Aquinói Szent Tamás egyházi tanításához, melyek alapján az ember természetétől fogva társas lény, kapcsolatai határozzák meg, cselekedetei egy metafizikus rend részét képezik, így érényes normákhoz igazodnak.

A 19. század utolsó harmadától kezdve folyamatosan erősödött ez az irányzat, amely a közösséget, a társadalmi összetartozást hangsúlyozta, és újra felfedezte az etika és morál

kérdéseit, ennek nyomán pedig a közjó fogalmát, ismét beépítve azt a politikai, társadalmi, gazdasági diskurzusba. A keresztényszociális tábor gondolatai nyomán testet öltött az organikus társadalomszemlélet, mely elutasította mind a liberális individualizmus, mind a marxi kommunista osztálytársadalom szélsőséges megközelítéseit.⁴ A neotomista filozófiából és a katolikus perszonalizmusból táplálkozó szemléletmód a személy feltétlen, abszolút értékét képviselte. Felfogása szerint viszont ez csak a másokkal

való közvetlen kapcsolatban tud kiteljesedni és a rábízott talentumokat megfelelően kifejteni. Így minden társadalomban a közös cselekvés adja a kohéziós erőt, ez pedig az erkölcsi alapokon nyugvó közjó szolgálata, előbb a mikroközösségekben (családok), majd a hivatások szerint egymásra utalt embercsoportokban (rendek), végül a társadalom egészében (állam). A 19. század végére kialakuló tanítás tehát az emberi személy és a közösség, a személy és az állam viszonyát helyezte a keresztény erkölcsiség társadalmi dimenziójába. Az individualizmussal szemben a tanítás az embernek mint személynek és a közösségnek mint alapvető emberi társulásnak adott útmutatást a küldetéséhez és felelősségének kiteljesítéséhez. Ebben a megközelítésben az ember mint önmagáért és a közösségért, a teremtett világért felelős személy jelent meg. A keresztényszociális gondolkodók fokozatos és békés átmenetet, a társadalmi-gazdasági kérdések párbeszéd útján történő megoldását helyezték politikai cselekvésük középpontjába. Mindezek nyomán érdemes arra is rámutatnunk, hogy felülvizsgálatra szorul történettudományunk azon álláspontja, miszerint a modern társadalmi kérdések rendezésére, az ipari forradalom visszasságainak felszámolására egyedül a 19. század első évtizedére megjelenő utópista, majd a későbbiekben kiteljesedő „tudományos” szocializmus tett volna először javaslatokat. A keresztény-konzervatív gondolkör szereplői és különösen az egyház

⁴ Botos Máté: Az állam szerepei és értelmezése a keresztényszociális ideológiában, avagy: egy konzervatív politikai gazdaságtan kezdetei. Heller Farkas Füzetek. *Gazdaság- és esztörténeti tanulmányok*, 2010. Budapest, Tarsoly, 89–100.

társadalmi tanítása talaján álló tudósok (pl. Adam Heinrich Müller,⁵ Karl Levita⁶ vagy Franz Xaver von Baader)⁷ ugyanolyan határozott elképzelésekkel igyekeztek a feudalizmus felszámolása nyomán létrejövő manchesteri kapitalizmus okozta válságot kezelni, miközben mindennemű forradalmi (erőszakos) átalakítást elutasítottak.

Az új politikai erők létrejöttében az áttörést a 19. század végén az ún. *Fribourgi Unió* jelentette, mely Európa-szerte visszhangot váltott ki keresztény-konzervatív társadalmi-politikai javaslataival. XIII. Leó pápa (1878-1903) enciklikái is jelentős mértékben támaszkodtak ezekre a gondolatokra, különösen az 1891. május 15-én kelt *Rerum novarum* körlevele, mely már egyértelműen a modern polgári, kapitalista társadalmak humanizálására irányult. Korszakos újdonságot jelentett, hogy a pápa valós kompromisszumot igyekezett felmutatni

a korszak szembenálló eszméi és társadalmi rétegei között. Elvetette a liberalizmus és szocializmus megoldási javaslatait, és nemcsak a gazdasági élet szembenálló feleit szólította önmérsékletre, de egyben a munkavállalók körében az intézményesített önszegélyezést is sürgette, míg az államot figyelmeztette társadalmi, szociális jóléti kötelezettségeire. Ebből a tanításból szökött szárba a keresztényszociális közéleti politizálás és egy teljes, átfogó világnézeti rendszer, a Heinrich Pesch jezsuita páter⁸ által kidolgozott szolidarizmus rendszere.⁹ Pesch olyan későbbi meghatározó egyházférfiak tanára is volt egyben, mint Oswald von Nell-Breuning jezsuita atya,¹⁰ aki a kérdéskört újra tematizáló és megoldani igyekvő 1931-es *Quadragesimo anno* kezdetű pápai enciklika létrejöttében játszott kulcsszerepet.¹¹

A keresztényszociális politika megjelenését Magyarországon

szintén a Fribourgi Unió tevékenysége, majd a XIII. Leó pápa által meghirdetett gondolatok váltották ki. Két kiemelkedő egyházfi, Prohászka Ottokár¹² és Giesswein Sándor¹³ munkásságának köszönhetően a magyar közvélemény és a katolikus politikai erőtér szereplői is megismerkedhettek a leói alapvetésekkel és a társadalom, a gazdaság és a politikum terén megfogalmazott új keresztényszociális elképzelésekkel. Prohászka és Giesswein a liberális-konzervatív politikai törésvonal meghaladását látták az újonnan formálódó egyházi indítatású irányzatban, és egyben a gazdasági berendezkedés, a kapitalista rendszer reformját várták tőle. Ezért is igyekeztek a modern katolikus politizálást meghonosítani: nemcsak az enciklikát fordította le Prohászka magyarra, de egyben kezdeményezte a Katolikus Néppárt megszervezését is, mely az egyházi érdekeket a politika

⁵ Müller, Adam Heinrich (1779–1829): német publicista, közgazdász, a modern rendi gazdaság- és államszervezés egyik előfutára. Hirdette, hogy a társadalom egyes csoportjai között nem dialektikus szembenállás, hanem komplementer összetartozás áll fenn.

⁶ Levita, Karl (1824–1873): gießeni jogászprofesszor. Titkos tanácsos, az első „organikus hivatásrendi népképviselőt” kidolgozója, melynek keretei között a „pártokrácia” ellen foglalt állást.

⁷ Baader, Franz Xaver von (1765–1841): német filozófus, teológus, az individualista gazdaságpolitika és a forradalmiság kritikus, a munkásképviseletek és hivatásrendi alapon működő törvényhozás létrehozását szorgalmazta.

⁸ Pesch, Heinrich (1856–1926): német jezsuita szerzetes, közgazdász, társadalomfilozófus. A szolidarizmus tanításának kidolgozója. Rendszere reflektált a kapitalizmus árnyoldalaira, egyaránt elvetette a liberális individualizmust és a szocialista kollektizmust.

⁹ Vö.: Zachar Péter Krisztián: *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között*. Budapest, L'Harmattan, 2015.

¹⁰ Nell-Breuning, Oswald von (1890–1991): német jezsuita szerzetes, szociológus. A két világháború közötti szolidarizmus legfontosabb képviselője, részt vett XI. Pius *Quadragesimo anno* enciklikájának megfogalmazásában. A későbbiek során a szervezett (neokorporatív) társadalmi-gazdasági érdekegyeztetés egyik szószólója, a paritásos érdekartikuláció egyik fontos képviselője, a szociális piacgazdaság támogatója.

¹¹ Lásd: Muzslay István: Az egyház szociális tanításának alapelvei. *Távlatok*, 1997. április, 176–184.; Kék Emerencia: A hivatásrendiség előzményei a katolikus egyház szociális tanításában a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* enciklikák alapján. In: *Gazdaság, társadalom, hivatásrendiség a 20. századi Európában*. Szerk. Zachar Péter Krisztián. Budapest, L'Harmattan, 2013, 37–45.

¹² Prohászka Ottokár (1858–1927): római katolikus püspök. 1894-ben a Katolikus Néppárt alapítója, kezdeményezője. 1905 és 1927 között székesfehérvári püspök. A magyar keresztényszociális gondolkodás meghatározó képviselője, XIII. Leó *Rerum novarum* enciklikájának fordítója.

¹³ Giesswein Sándor (1856–1923): római katolikus pap. 1897-től kanonok, 1909-től pápai prelátus. 1905 és 1925 között a Katolikus Néppárt parlamenti képviselője. A magyar keresztényszociális mozgalom meghatározó képviselője.

színpadán, a magyar törvényhozáásban lett volna hivatott védelmezni.¹⁴ Giesswein Sándor pedig a keresztény munkásegyletek létrehozását szorgalmazta, melyek tevékenységük középpontjába a szociális reformtörekvéseket állították, nézeteikben pedig közeledtek a demokratikus eszmékhez.¹⁵ Nem tekinthető véletlennek, hogy a második világégés utáni modern kereszténydemokrata politizálás hazai elindítója, Barankovics István is e gyökerekre hivatkozott

a pártküzdelmek során, és hogy a mai KDNP is innen eredezteti saját ideológiáját.

A két világháború közötti magyar közéletben a keresztény-konzervatív világnézeti politizálás különféle konstrukciókban jelent meg (többek között a különböző keresztényszocialista jellegű pártok keretében Haller István,¹⁶ Slachta Margit,¹⁷ Wolff Károly,¹⁸ Zichy János¹⁹ vezetésével), azonban egy egységes, ökumenikus alapokon nyugvó,

mérvadó és hatékony „politikai kereszténység” a pártpalettán nem tudott kialakulni és érvényre jutni.²⁰ A keresztényszociális eszme képviselői – az egyre inkább meddő pártpolitizálás helyett sokkal inkább – a „terepmunkára”, a társadalmi szervezetek építésére, a jövő generációjának nevelésére és lényeglátó szociológiai-filozófiai alapk munkák megírására koncentráltak – egy jövőbeni új politikai-társadalmi-gazdasági rendszert remélve. Mihelics Vid,²¹ Kovrig Béla,²²

¹⁴ Lásd többek között bővebben: *Prohászka Ottokár – Püspök az emberért. Válogatás a Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka Évének tanulmányaiból.* Szerk. Mózessy Gergely. Székesfehérvár – Budapest, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár – SZIT, 2006.

¹⁵ Sáfrány Attila: Giesswein Sándor emlékezete. *Vigilia*, 2004. június, 431–438.; *Demokrácia – kereszténység – humanizmus.* Giesswein Sándor, a modern kereszténydemokrácia közép-európai előfutára. A Budapesten, 1994-ben rendezett Egyháztörténeti szimpózium anyagából. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 1994.

¹⁶ Haller István (1880–1964): kereszténypárti politikus, újságíró. 1908-tól 1918-ig a Katolikus Népszövetség főtítkára, 1920-tól a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja elnöke. Tagja volt a Friedrich-, a Huszár-, a Simonyi-Semadam- és az első Teleki-kormányoknak is.

¹⁷ Slachta Margit (1884–1974): római katolikus szerzetes, politikus. 1908-ban lépett be a Szociális Missziótársulatba. 1920-tól a Keresztény Női Tábor vezetője. 1920 és 1922 között a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) nemzetgyűlési képviselője, első női képviselőként. 1945-ben pártonkívüli jelöltként, 1947-ben pártja, a Keresztény Női Tábor képviselőjeként szerzett mandátumot. 1948-ban tiltakozott az egyházi iskolák államosítása ellen, ezután kétszer hat hónapra felfüggesztették a mentelmi jogát. 1949 szeptemberében hagyta el az országot.

¹⁸ Wolff Károly (1874–1936): kereszténypárti politikus, jogász. Nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő, a fajvédő és revíziós nézeteket megfogalmazó Egyesült Keresztény Liga ügyvezető elnöke. Kiemelkedő szerepet játszott a főváros politikai életében az általa alapított és elnökölt Keresztény Községi Párt révén.

¹⁹ Zichy János (1868–1944): konzervatív, legitimista politikus. Az egyik legnagyobb birtokkal rendelkező nemesi család sarjaként a főrendi ház tagja, majd országgyűlési képviselő. Az alapító gróf Zichy Nándor után a Katolikus Néppárt elnöke. A monarchia utolsó éveiben miniszter a második Khuen-Héderváry-kormányban, a Lukács-kormányban, majd a harmadik Wekerle-kormányban is. Egyik szervezője a bécsi, ellenforradalmi Antibolsevista Comité mozgalmanak, majd 1925-ben megalapította a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártot, amelynek elnöke volt. A Horthy-korszakban haláláig szoros kapcsolatot ápolt a katolikus társadalmi mozgalmakkal, melyek keresztényszociális törekvéseit támogatta.

²⁰ Vö.: Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon.* Budapest, Typovent, 1993.

²¹ Mihelics Vid (1899–1968): szociológus, szerkesztő, politikus. A magyar katolikus hivatásrendiség egyik meghatározó gondolkodója. 1947 és 1949 között a DNP országgyűlési képviselője. A *Hazánk*, az *Új Ember* és a *Vigilia* szerkesztője.

²² Kovrig Béla (1900–1962): szociológus, politikus, egyetemi tanár. A magyar keresztényszociális gondolkodás meghatározó alakja. 1938 és 1940 között a Miniszterelnökségen működő Társadalompolitikai Osztály vezetője, majd a Teleki-féle Nemzetpolitikai Szolgálat vezetője. Számos keresztényszociális mozgalom munkáját segítette elő, a DNP szakértőjeként tevékenykedett. 1948-ban emigrált, és az Egyesült Államokban telepedett le.

Magyary Zoltán,²³ Freesz József,²⁴ Meggyesi Sándor,²⁵ Vida István,²⁶ Közi Horváth József lelkész,²⁷ P. Kerkai Jenő,²⁸ vagy éppen Varga László páter²⁹ a Fribourgi Unió által megindított szolidarizmus, a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* nyomdokain rajzolta meg a magyar reformok lehetőségét.³⁰ Miközben Európa-szerte a polgári liberalizmus felszámolása, új totalitárius rendszerek kiépítése zajlott, a keresztényszociális szolidarizmus államfelfogása a közjóért felelősséggel tartozó közhatalom erős, de korlátok közé szorított képét vázolta fel. Az állam e nézetrendszer szerint a korszak vezérszavának megfelelően „korporatív”, vagyis területi és közösségi felépítésű, de a (hivatás)rendi tagoltsága megkülönbözteti az olasz fasiszta vagy német nemzetiszocialista, illetve a szovjet

kommunista megoldástól.³¹ A rendi szervezeti forma egyben szabadságának biztosítója is, mivel a szociális igazságosságra és önkormányzatiságra épít. Az állam ténylegesen a társadalom szolgáltatójává válik azáltal, hogy segítségével az egyes ember könnyebben és teljesebben érheti el jogos egyéni céljait, miközben a közjó is megvalósul. Ugyanakkor az állam – a szubszidiaritás elvének eleget téve – a közjó és a béke fenntartása érdekében nem vonhat a saját hatáskörébe olyan feladatokat és ügyeket, amelyek az egyes polgárookra vagy kisebb közösségeikre, így például a felállítandó (hivatás)rendekre tartoznak, máskülönben átfordulna egy totalitárius rezsimbe.³² A katolikus szolidarizmus magyarországi hirdetői többször is felhívták a figyelmet arra, hogy a (hivatás)rendi társadalom

feladata kiegészíteni a válságba jutott parlamentarizmust, és ezzel megfelelő demokratikus tartást adni egy nem csak tömegpártokon és többségi szavazásokon alapuló rendszernek.³³ Ezért alapszervezetek létrehozására törekedtek.

Ehhez pedig elsősorban az Actio Catholica nyomvonalán kialakuló, hivatásrendinek tekinthető szervezetek kínáltak megfelelő keretet. Maga a Katolikus Akció az 1933. évi októberi, XXVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen lépett a nyilvánosság elé.³⁴ Mindig igyekezett azonban a pártpolitikán kívül állni – ezt az ügyrendjében is lefektették –, és a krisztusi tanítást minden politikai irányzat számára mintaként propagálni. A politikai életben való aktív részvétel ugyanakkor nem állt távol az AC szellemiségétől, sőt,

²³ Magyary Zoltán (1888–1945): köztisztviselő, egyetemi tanár. 1910 és 1930 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, 1931-től közigazgatási kormánybiztosként tevékenykedett. A két világháború közötti időszak legjelentősebb közigazgatási szakembere.

²⁴ Freesz József (1903–1951): római katolikus pap. A modern kereszténydemokrácia egyik korai hazai szószólója, 1937-től az egyik legjelentősebb katolikus társadalmi mozgalom, az Egyházközi Munkásszakosztály (EMSZO) igazgatója. Ellenállási tevékenysége miatt mind a Gestapo, mind az ÁVO le akarta tartóztatni, végül az Andrássy út 60-ban elszenvedett kínzások következményeibe halt bele.

²⁵ Meggyesi Sándor (1901–1980): pedagógus, közíró. A felvidéki Szlovenszói Katolikus Ifjúsági Egyesület szervezője, majd a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete (KALOT) egyik központi munkatársa és a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete mozgalmának elnöke. P. Kerkai Jenő egyik legközelebbi munkatársa. Az 1950-es évektől általános iskolai tanár.

²⁶ Vida István (1915–1996): jogász, szociálpolitikus, P. Kerkai Jenő egykori tanítványa. 1936-tól az EMSZO központi titkára, 1940-től a Magyar Szociális Népmozgalom ügyvivője. A nyilasok letartóztatták, szabadulását követően segédmunkásként tudott elhelyezkedni. A folyamatos hatósági végzések elől 1971-ben az NSZK-ba menekült, ahol szerkesztőként, könyvtársként dolgozott a tübingeni egyetemen.

²⁷ Közi Horváth József (1903–1988): római katolikus pap, kereszténypárti politikus, keresztényszociális gondolkodó. Az Actio Catholica magyarországi szervezetének első főtitkára. 1938-ban egyik szervezője volt a Szent István-évnek és az Eucharisztikus Világkongresszusnak. Fontos szerepet játszott a DNP kezdeti időszakában, de 1948-ban emigrációba kényszerült, ahol a DNP emigránsai köréből igyekezett megszervezni a Magyar Keresztény Népmozgalmat.

²⁸ Kerkai Jenő (1904–1970): jezsuita szerzetes. 1935-ben a (KALOT) alapítója. 1944-ben részt vett a Keresztény Demokrata Néppárt megalapításában. 1949-ben letartóztatták, a forradalom alatt ugyan kiszabadult, de 1957 és 1959 között Márianosztrán be kellett fejeznie büntetése letöltését.

²⁹ Varga László SJ (1901–1974): szociológus, jezsuita szerzetes. A magyarországi szolidarizmus alapjainak kidolgozója, a hivatásrendiség kiemelkedő képviselője, a Mária Kongregáció vezetője. 1952-ben hagyta el az országot, Belgiumban telepedett le, főiskolai tanárként és a Benelux-államok emigráns magyarjainak lelkipásztoraként tevékenykedett.

³⁰ Petrás Éva: Társadalmi tanítás és szociális kérdés. Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében, 1931–1944. *Egyháztörténeti Szemle*, 2013/2, 3–19.; Gergely i. m. 2007, 128–134.

³¹ Vö.: Strausz Péter: Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926–1940. *Múltunk*, 2010/1, 83–122.

³² Varga László: *Szociális reform és hivatásrendiség*. (Nemzeti Könyvtár 40–41.). Budapest, Stádium Sajtóvállalat, 1941, 19–23.

³³ Mihelics Vid: *Keresztényszocializmus*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1933.

³⁴ Gianone András – Klestenitz Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.



Kerkai Jenő páter szobra a Lakitelek Népfőiskola Keresztény Panteonjában. Az általa vezetett KALOT mindmáig jelentős hagyományokkal és kiemelt szereppel rendelkezik a történeti emlékezetben. Fotó: Lakitelek Népfőiskola.

a szervezetben betöltött tagság előnyét is látták a közéletben: „alkalmasabbá teszi őket a

közhivatalok viselésére azáltal, hogy életszentségre és a keresztény kötelességek lelkiismeretes teljesítésére neveli”. Ennek szellemében, ha az egyházat vagy a keresztény tanítást érintő kérdések voltak napirenden, „a Katolikus Akciónak nemcsak szabad, hanem kötelessége is befolyását latba vetni, nem a magánérdekek vagy a politikai pártok javára, hanem az egyház és a lelkek legnagyobb hasznára, melyeknek virágzásával a közjólét elválaszthatatlanul összefügg”.³⁵ Az AC patronálása mellett egyre több szervezet szökkent szárba: az iskolát végzett ifjak vagy a Katolikus Ifjómunkások Országos Egyesületének (KIOE) lettek tagjai,³⁶ vagy az 1935-ben megalakult és mindmáig jelentős hagyományokkal és a történeti emlékezetben kiemelt szereppel rendelkező KALOT, a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete munkájába kapcsolódtak be P. Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm³⁷ vezetésével.³⁸

Emellett 1936-ban Shvoy Lajos püspök³⁹ pártfogásával létrehozták a Katolikus Asszonyok-Lányok Szövetségét, a szintén elsősorban a falusi környezetre koncentráló KALÁSZ mozgalmat. A városi, iskolát végzett leányok a Katolikus Leányok Országos Szövetségébe (KLOSZ), majd a Dolgozó Leányok (DLO) szervezetébe, míg az iskolások az ILKA tagjainak sorába léphettek be.⁴⁰ Jelentőségét tekintve legfontosabbnak alighanem a népfőiskolai mozgalmat tekinthetjük, melynek fő szervezője a KALOT volt. Varga páter az Egyetemi Ifjak Mária Kongregációjának vezetőjeként komoly kapcsolatokat épített ki más szervezetekkel, így a fentiekén túl például a hasonló alapelveket valló Prohászka Társasággal.⁴¹ Ezzel megindult egy komoly hálózatépítés: eredményének tekinthetjük, hogy a vidéki ifjúság mellett az ipari munkásság megszervezésének gondolata is újból felmerült – ezt a szerepet a keresztényszociális

³⁵ Idézi: Gianone András: Az Actio Catholica és a politika. *Vigilia*, 2000. április, [275–279.] 277.

³⁶ Vö.: Soós Viktor Attila: A Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesületének üldözése. In: „Illegális ifjúsági munka”. *Cserkészközösségek a diktatúrában*. Szerk. Tabajdi Gábor. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017, 66–70.

³⁷ Nagy Töhötöm (1908–1979): jezsuita szerzetes. P. Kerkai Jenő mellett a KALOT és a szegedi Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete egyik szervezője, irányítója. A második világháború közepette tárgyalásaival elérte, hogy a KALOT működhessen, és a szovjet hadsereg is garantálja önállóságát (egészen 1946 augusztusáig). Titkos követjárásainak komoly szerepe volt abban, hogy 1945 őszén XII. Piusz pápa Mindszenty Józsefet nevezte ki esztergomi prímásnak. A későbbiekben azonban nem értett egyet a bíboros hercegprímás kemény antikommunista irányvonalával. Rendi előljárói Dél-Amerikába küldték, ahol kilépett a szerzetesrendből, megházasodott, majd a szabadkőműves mozgalomnak is tagjává vált. 1966-tól előkészítette hazatelepülését, aminek egyik feltétele az állambiztonsággal való együttműködése volt.

³⁸ Vö: Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1998.; Gergely Jenő: A KALOT indulása és az Imrédy-kormány. *Vigilia*, 1983. június, 415–426.; *Félbemaradt reformkor, 1935–1949. Törekvések Magyarország keresztény humanista megújítására, a haza és a szegénység szolgálatában. A Katolikus Szemlében megjelent tanulmányok és a 2005-ben kiegészített, átdolgozott írásk gyűjteménye, Róma 1991 – Budapest 2005*. Szerk. Kovács K. Zoltán. Budapest, Püski, 2006.

³⁹ Shvoy Lajos (1879–1968): római katolikus püspök. 1927 és 1968 között volt Székesfehérvár megyéspüspöke. Kiemelkedő szervezője volt a második világháború alatti egyházi összefogásnak, tiltakozott az 1944-es hatalomátvétel ellen, majd a nyilasok elhurcolták, és Sopronkőhidán is raboskodott. Az államszocializmus évei alatt végig kiáll Mindszenty József mellett, így megfigyelték, leveleit cenzúrázták, előkészítették internálását is, amire azonban nem került sor.

⁴⁰ Balogh Margit: A keresztényszociális mozgalmak az 1930-as években és a kereszténydemokrácia. In: *Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége*. Szerk. Mészáros József. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2007, 87–125.

⁴¹ A gróf Széchenyi György kereszténypárti képviselő kezdeményezésére megindult értelmiségi kezdeményezés vezetésében szerepet vállalt Szekfű Gyula, Pethő Sándor, Mihelics Vid, továbbá Horváth Sándor dominikánus teológusprofesszor, Sík Sándor piarista tanár-költő vagy Griger Miklós plébános, keresztényszociális legitimista politikus. Gergely i. m. 2007, 130.

szakszervezeti mozgalom gyengesége⁴² miatt először az Egyházközségi Munkáscsoportok (EMCS), majd 1937-től Egyházközségi Munkásszakosztály (EMSZO) néven működő szervezet vállalta fel. De a legnagyobb hatást véleményünk szerint az 1939-től országos hatáskörűvé váló Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete (HSZ) fejtette ki.⁴³ Az EMSZO célja saját megfogalmazásában ugyan nem volt más, mint „a *Quadragesimo annoban* lefektetett hivatásrendi gazdaság diadalra juttatása a jelenlegi kapitalista gazdasági renddel szemben”, de a későbbiek során az EMSZO első sorban a munkások kulturális és lelki művelésére törekedett, míg a munkások gazdasági és szociális helyzetének javítását az országossá váló Hivatásszervezet képviselte.⁴⁴

Az önállóan működő szervezetek és vezetőik a későbbiek során rendszeresen összehangolták tevékenységüket, majd a KALOT és a KALÁSZ, az EMSZO és a Hivatásszervezet 1940 őszén létrehozta a Magyar Szociális Népmozgalmat.⁴⁵ A kezdeményezésben komoly szerepet játszhatott, hogy a keresztényszociális gondolat képviselői immár egyértelműen egy saját politikai

erő létrehozását fontolgatták. Érdemes kiemelni, hogy a hazai szakirodalom továbbra is magyar korporatív kísérletről ír leggyakrabban a Népmozgalom kapcsán, véleményünk szerint azonban egyértelműen az olasz modellről elkülönülő, sajátos magyar hivatásrendi programról, a szolidarizmusban gyökerező gazdasági-társadalmi berendezkedésről volt szó, ahogy ezt Kovrig Béla is megfogalmazta. Szintén ezt támasztja alá a Népmozgalom saját lapja, a *Magyar Vetés*, melynek első száma 1940. november 28-án jelent meg. A vezércikkben vázolt program („Ez a Vetés magyar aratás”) egyértelműen a Varga páter és a hivatásrendi gondolkodók által megrajzolt új társadalmi rend mellett tette le a voksát. Ezt azonban nem forradalommal, hanem mélyreható társadalmi-gazdasági reformokkal kívánták elérni, melyek fő mozgatórugója a jezsuita szolidarizmus tanításain alapuló társadalmi igazságosság.⁴⁶ A háborús körülmények között azonban a politikai szervezkedés – különösen fő támogatója, Teleki Pál miniszterelnök halála után – nem tudott sikert elérni.⁴⁷

Mérföldkőnek a pártszervezés tekintetében az 1943. augusztus

26-i győri találkozót tekinthetjük. A báró Apor Vilmos győri püspök palotájában üléselőtitkos munkaértekezlet arra törekedett, hogy a háború befejezését követően azonnal alternatívát tudjon kínálni a magyar politikai közélet számára, és egy modern keresztény-konzervatív alapokon nyugvó pártot tudjon talpra állítani.⁴⁸ Ez egy modern kereszténydemokrata irányvonal megjelenését jelentette: a reformpárti katolikus vezetők, így első sorban Varga László páter, továbbá Kerkai Jenő SJ, Kovrig Béla, Freesz József, vagy éppen Mihelics Vid hangsúlyozták a trianoni csonka államban a katolikus hivatásrendiség és a szubszidiaritás oldaláról megújított demokráciakoncepció szükségességét.⁴⁹ Ez pedig sokban egybecsengett a montesquieu-i hatalommegosztás és kiegyensúlyozás elvével. Beemelték a politikai gondolkodásba a közjó és a civil társadalom szerepét, valamint rámutattak két új hatalmi ág, a gazdaság és a média jelentőségére is. Ez a magyar hivatásrendi gondolkodók fő sodrát adó, szolidarizmusra és keresztényszociális nézetekre alapozó szerzők vallásos, szociológiai és reálpolitikusi gondolkodásmódját tükrözi, mellyel mind a féktelen libertárius, mind az

⁴² Lásd: Vida István: A munkásmozgalom másik oldala: keresztény szakszervezeteink. In: *Félbemaradt reformkor – Miért akadt el az ország keresztény humanista megújítása? Válogatás a Katolikus Szemle írsaiból.* Róma, Ugo Detti, 1990. 78–79.; Gergely Jenő: A keresztényszocializmus a legújabb kutatások tükrében. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945).* Szerk. Szilágyi Csaba. Budapest, Gondolat, 2008, [79–97.] 83., 88–91.

⁴³ Vö: Zachar Péter Krisztián: A magyar kereszténydemokrácia karizmatikus szervezője: Kerkai Jenő S. J. In: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* Szerk. Petrás Éva. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 153–176.

⁴⁴ Vö: Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950).* Budapest, Kossuth, 1977, 188–197.

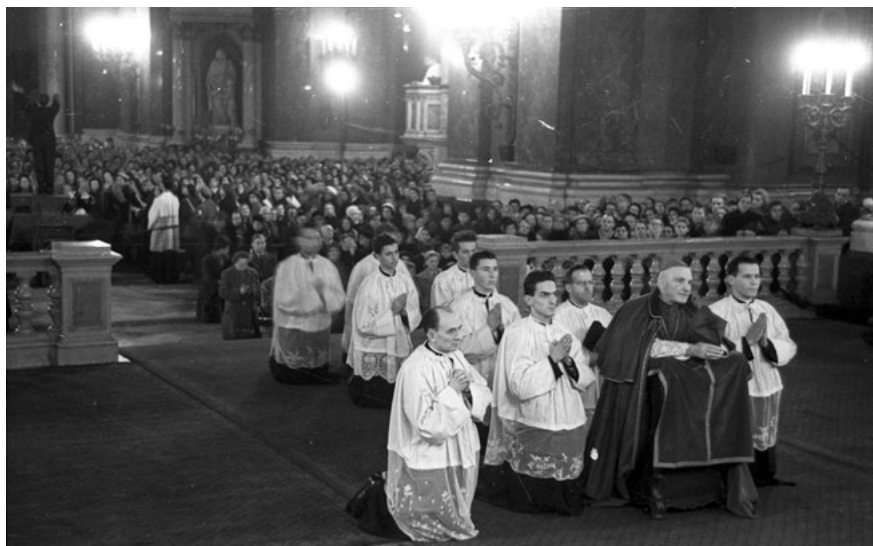
⁴⁵ Varga József: Keresztény szociális mozgalmak Magyarországon. *Távlatok*, 15 (1993), 477–490.

⁴⁶ Gergely Jenő: A Keresztény Demokrata Néppárt előtörténete (1936–1944). *Műhely*, 1984/1, [3–22.] 8.

⁴⁷ Strausz Péter: Érdek-képviselési reformkísérletek Magyarországon a két világháború között. In: *Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a 20. században.* Szerk. Dobák Miklós – Kardos József – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián. Budapest, L'Harmattan, 2010, 49–75.

⁴⁸ Lásd erről bővebben: *Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára.* Szerk. Klestenitz Tibor – Soós Viktor Attila – Petrás Éva. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola, 2019.

⁴⁹ Vö.: Frenyó Zoltán: Keresztényszocializmus – hivatásrendiség – kereszténydemokrácia. A keresztény társadalomelmélet Mihelics Vid életművében. In: *Az élő hagyomány i. m.* 2007, 65–86.



Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1959-ben, a Szent István-bazilikában egy Szent Cecília ünnepén tartott szentmisén. 1936-ban az ő pártfogásával hozták létre a KALÁSZ mozgalmat. Fotó: FORTEPAN / Hámori Gyula, 108419-es számú fotó.

inherens veszélyt jelentő totalitárius gondolatokkal szemben igyekeztek saját koncepciójukat és a jövő magyar államát megvédeni.⁵⁰ Mindvégig a szubszidiaritás, az „organikus demokrácia” és a korrektívumokkal kiegészített magángazdaság pártján álltak, mely magába tudja olvasztani a magasztos cél elérése érdekében a modernizált (hivatás)rendiség koncepcióját. Úgy gondolták, ez az államreform kormányzati támogatással és a társadalom belátásával párosítva sikerre vihető. A keresztényszociális tábor vezetői világosan látták, hogy az Európa-szerte jelentkező totális rendszerek azért tudták megszólítani a modern tömegeket, mert „a liberális rendszerben megoldhatatlan szociális kérdés megoldását ígértek”. Választani tehát vagy a kiüresedett és sanyarú sorsot jelentő szabadság, vagy

a szabadság nélküli totális állam „elviselhető, mert azonos szintre hozott szociális körülményei” között lehetett csupán.⁵¹ Nézetrendszerük szerint ezért kell más és új megoldási javaslatokat felmutatni, és ezt éppen a katolikus társadalmi tanítás segítségével lehet a rendezett, ugyanakkor szabad társadalmon keresztül. A keresztényszociális alternatíva fenti gondolatsorában négy olyan alapelv kristályosodott ki, amelyek az államreform szempontjából döntő tényezőnek mutatkoznak mind a mai napig: a személyiség elve, vagyis hogy az individualista és a totalitárius tanítással szemben az ember teremtettségéből fakadó személyi méltósága a döntő tényező; a szolidaritás elve, vagyis hogy az egyének csak másokkal együtt vannak jelen a társadalmi-gazdasági folyamatokban és ezáltal a

felelősségen is osztoznak; a szubszidiaritás elve, vagyis az egyének és kis csoportok önrendelkezése olyan ügyekben, melyeket hatékonyabban tudnak ellátni, mint a közösség egésze; valamint a közjó elve, vagyis az állam partnersége a társadalmi csoportok fejlődésében, és hogy ennek segítségével a partikuláris érdekek háttérbe szoríthatók a közösség egészének érdekével szemben.⁵²

Hazánkban azonban ez a keresztény humanista alternatíva elbukott. Noha a Keresztény Demokrata Néppárt 1944. évi megalakulása, majd komoly belső küzdelmek árán kivívott megerősödése és tisztulása, a Barankovics István vezette Demokrata Néppárt konstituálása még az 1945. évi választások előtt végbement, a párt nem kapott rá lehetőséget, hogy megmérthesse magát a szavazáson. A DNP gondolatvilága egyértelműen elutasította a totalitárius állami berendezkedéseket, kiállt a demokratizmus és az emberi szabadságjogok, valamint a szolidarizmusból fakadó mélyreható államreform mellett. A korábbi gyökerekből kinőve a kereszténység szociális tanítása mentén kívánta rendezni egyén és állam, továbbá a politikai képviselő és a gazdasági szereplők kapcsolatrendszerét is. Emellett az új pártvezetés egyértelműen eltávolodott a katolikus egyházi vezetéstől, és az ökumené irányába tett lépésekkel független politikai nézetrendszer kialakítására

⁵⁰ Strausz Péter: Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás. Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: *A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században*. Szerk. Dobák Miklós. Budapest, L'Harmattan, 2011, 165–216.

⁵¹ Mihelics Vid: Keresztény humanisták. *Nemzeti Újság*, 1940. 11. 22. 5.

⁵² Vö.: *Az idő élén jártak. Kereszténydemokrácia Magyarországon, 1944–1949*. Szerk. Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 1996.; Petrás Éva: A kereszténydemokrácia eszmétörténete Magyarországon a kezdetektől 1949-ig. In: Fontaine, Pascal: *Út Európa szívébe 1953–2009. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben*. Magyar kiegészítés: A magyar kereszténydemokrácia útja Európa szívébe. Szerk. Kiss Mária Rita. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 2015. 695–714.

törekedett. Sőt az adott körülmények között egy elfogadható *modus vivendi* megvalósítását vizionálta a hatalmat burkolt, majd nyílt módszerekkel is megragadni igyekvő szélsőbaloldali erőkkal. Többek között emiatt az új keresztény politikai tábor sohasem tudta elnyerni Mindszenty József hercegprímás támogatását. Sőt, mindennek ellenére már a kezdetektől a kommunista szálamitaktika célkeresztjébe került; az ÁVO, majd az ÁVH folyamatos megfigyelés alatt tartotta vezetőit, képviselőjelöltjeit, befolyásos szimpatizánsait.⁵³ Ugyan az 1947. évi választásokon a modern kereszténydemokrata program meghirdetésével Barankovics István, Kovács K. Zoltán,⁵⁴ Keresztes Sándor,⁵⁵ Ugrin József,⁵⁶ Babóthy Ferenc⁵⁷ vagy Varga László⁵⁸ révén rendkívül komoly eredményt (az

érvényes szavazatok 16%-át) ért el, a parlamenti küzdelmekben valójában folyamatos védekezésre kényszerült. A keresztényszociális politikai alternatíva, mely Trianon után mindvégig belső ellenzékként volt jelen Magyarországon, legkésőbb 1948 után Közép-Európa szovjet megszállás alatt sínylődő részében teljes egészében lehetlenné vált.⁵⁹

A hosszú fejlődés során kiérlelt modern keresztény-konzervatív világnézeti politizálás 1956 dicsőséges napjaiban kísérletet tett ugyan az újbóli visszatérésre, azonban mindez csak kérészerű lehetett a diktatúra újabb hulláma előtt. A valódi kibontakozás lehetősége a Kádár-rendszer eróziójával és a belső ellenzéki erők megjelenésével nyílt meg a kereszténydemokrata



Báró Apor Vilmos mártír püspök. Az 1943. augusztus 26-ai kereszténydemokrata párt tető alá hozását sürgető titkos munkaértekezletet az ő püspöki palotájában rendezték meg. Fotó: Magyar Kurír.

hagyományok előtt. És ahogy a két világháború között is történt, a pártta szerveződést megelőzte

⁵³ Tabajdi Gábor: A kereszténydemokrata hagyomány és az állambiztonsági iratok. *Betekintő*, 2016/2.

⁵⁴ Kovács K. Zoltán (1924–2008): kereszténydemokrata politikus. 1947 és 1949 között a DNP országgyűlési képviselője, a frakció legfiatalabb tagja és egyben titkára. 1949 elején Barankovics Istvánnal együtt az emigráció mellett döntött, és Ausztriába szökött. Bekapcsolódott a Közi Horváth József által szervezett Magyar Keresztény Népmozgalomba, melynek titkára is lett. 1951-től 1986-ig a Szabad Európa Rádió szerkesztőjeként dolgozott. 1988-ban belépett a Márton Áron Társaságba, amely az újjáalakuló KDNP kiindulópontját jelentette. Jó kapcsolatai révén, a CDU/CSU és az Európai Néppárt vonalán támogatta a KDNP létrejöttét.

⁵⁵ Keresztes Sándor (1919–2013): kereszténydemokrata politikus. Részt vett a Demokrata Néppárt megalapításában, amelynek 1947 és 1948 között országgyűlési képviselője volt. 1956 novemberében szerepet vállalt a párt újjászervezésében. 1988-ban a Márton Áron Társaság szervezője és elnöke. 1989–90-ben a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) elnöke, 1990-ben, majd 1994 és 1998 között országgyűlési képviselője.

⁵⁶ Ugrin József (1910–1993): kereszténydemokrata politikus. 1935-től a KALOT egyik szervezője, majd főtítkára, P. Kerkai Jenő egyik legszorosabb munkatársa. 1940-ben az első KALOT népfőiskola igazgatója, majd a formálódó (K)DNP egyik meghatározó szervezője, 1947-ben országgyűlési képviselője. Többször sikertelenül próbálták meg beszervezni, végül 1948-ban megfosztották mandátumától. Kuláklistára került, földjeit elkobozták, így segédmunkásként dolgozott. A kezdetektől szerepet vállalt az újjáinduló KDNP szervezésében, tagja lett a párt Intézőbizottságának.

⁵⁷ Babóthy Ferenc (1915–2004): kereszténydemokrata politikus. A KALOT felvidéki szervezője, a népfőiskolai mozgalom egyik mozgatója. Barankovics István javaslatára a feloszlott KALOT helyébe lépő Katolikus Parasztifjúsági Szövetség (KAPSZ) elnökének választották, majd a DNP országgyűlési képviselője. 1949-ben letartóztatása elől Ausztriába menekült. Az emigrációban tagja lett a Magyar Nemzeti Bizottmánynak, az Egyesült Államokba távozva azonban már nem volt aktív politikai szerepe.

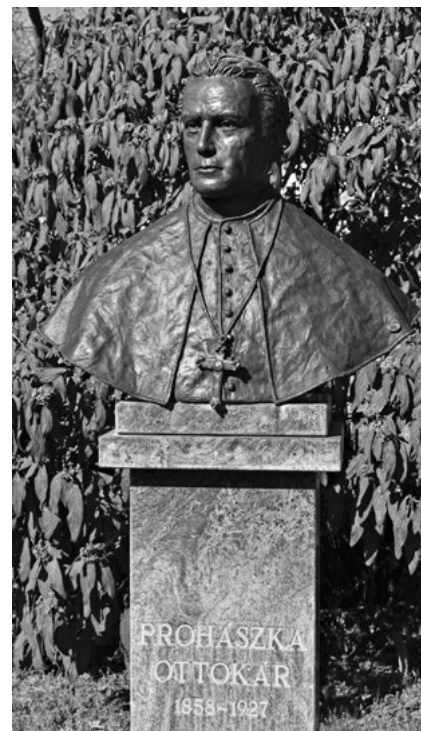
⁵⁸ Varga László (1910–2003): jogász, kereszténydemokrata politikus. Az 1930-as években a Józsefvárosi Keresztény Munkásifjak Egyesületének elnöke. Ellenálló tevékenysége miatt a nyilasok letartóztatták. Szabadulása után a DNP egyik főszervezője, majd a párt főügyésze és 1947 és 1948 között országgyűlési képviselője. A várható letartóztatás elől 1948-ban Svájcba menekült, az Egyesült Államokban a Szabad Európa Rádió sajtóosztályának munkatársa lett. Élénk közéleti tevékenységével támogatta a külföldi magyar színjátszást, és több civil szervezet vezetésében is szerepet vállalt. A rendszerváltás hajnalán szorgalmazta a KDNP újjáalakulását, a párt társelnöke lett. 1992-ben rendkívüli követté és meghatalmazott miniszterré nevezték ki. 1994 és 2003 között országgyűlési képviselő, három ciklusban (1994, 1998, 2002) is az országgyűlés korelnöke volt.

⁵⁹ Lásd legutóbb: Petrás Éva: Egy „önfeloszlátás” előtörténete. A Demokrata Néppárt működésének megszűnése 1949-ben. In: *A Rajk-per éve. Közéletések 1949-hez*. Szerk. Takács Tibor. Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz, 227–239.

a „mozgalmi lét” újjáélesztése, ami részben a korábbi korszak struktúráinak újjászervezésével (KALOT, Magyar Cserkész Szövetség), részben pedig újak alapításával történt. Ez utóbbiak közül kiemelkedő szerepet töltött be a Keresztes Sándor által vezetett Márton Áron Társaság, valamint a legnagyobb magyar, keresztény, ökumenikus civil evangelizációs szervezet, a Csanád Béla⁶⁰ által alapított Keresztény Értelmiségek Szövetsége.⁶¹

A modern keresztény-konzervatív világnézeti párt újraalapítására végül 1989. szeptember 30-án, a budapesti József Attila Gimnáziumban (a mai ciszterci Szent Imre Gimnáziumban) megtartott ünnepélyes nagygyűlésen került sor.⁶² Öndefiníciója szerint a párt a Barankovics-féle nyomvonalon keresztény világnézetű, de egyházaktól független és ökumenikus, ugyanakkor kritikai attitűddel rendelkező erőként kívánt fellépni. Ennek szellemében kívánt bekapcsolódni a rendszerváltó kerekasztal-tárgyalásokba is, ami számos vitát generált, és különösen a Szabad Demokraták Szövetsége részéről érte támadás a KDNP szereplését.⁶³ Természetesen nemcsak a demokratikus konkurencia, hanem a pártállami utóvédharcok

és a nem tisztázott magyarországi körülmények is közrejátszottak abban, hogy a még életben lévő korábbi néppárti politikusok közül nem mindenki kívánt csatlakozni az újjáalakuló szervezethez.⁶⁴ Mindez egyben azt is eredményezte, hogy a keresztény világnézeti tábor vezetői számos kérdésben a többi ellenzéki párttól eltérő álláspontot fogalmaztak meg, és tradicionálisabb tömegpárti módszereket (egyházi kapcsolatrendszer, mozgalmi szervezetek) próbáltak alkalmazni, mint az Ellenzéki Kerekasztal domináns erői. A külvilág részéről az elmúlt diktatórikus időszak beidegződéseinek és az abból fakadó reakciós jelző elkerülésének érdekében ugyanakkor igyekeztek saját nézetrendszerüket nem a jobboldali vagy konzervatív, hanem leginkább csak a keresztény megjelöléssel illetni. Pedig a szervezet a rendszerváltáskor is minden tekintetben az elődei által lerakott pillérekre támaszkodott: az egyház szociális tanítása, a pápai szociális enciklikák mellett a Prohászka és Giesswein által kifejtett keresztényszociális hitvallás, a modern népi politizálás és a szolidarizmus öröksége, együtt tudott jelen lenni a Barankovics István által megfogalmazott demokratikus alapelvekkel és Mindszenty József hercegprímás kérlelhetetlen



Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök szobra a Lakitelek Népfőiskola Keresztény Panteonjában. A KDNP rendszerváltás kori újjáalakulásakor a Prohászka által kifejtett keresztényszociális hitvallásból is meríteni kívánt. Fotó: Lakitelek Népfőiskola

antikommunizmusával, valamint konzervatív tradícióival.⁶⁵ Így a rendszerváltás utáni belső feszültségek és pártszakadások ellenére is a KDNP a magyar törvényhozás legrégebbi és ma már egyetlen „történelmi pártja”.

⁶⁰ Csanád Béla (1926–1996): római katolikus pap, költő. A Hittudományi Akadémia tanára. 1989 januárjában kezdeményezésére alakult meg Budapesten, az Adalbertinumban a Keresztény Értelmiségek Szövetsége (KÉSZ), mely túllépve a hitéleti kérdéseken, a mindennapi politikától függetlenül országosan fórumot és cselekvési teret kívánt biztosítani a rendszer keresztény, nemzeti alapon történő megváltoztatásához.

⁶¹ Zachar Péter Krisztián: Misszió az evangelizációért, a kultúráért és a közéletért. A harmincéves KÉSZ története. In: *„Mert nem csak magadnak születél” – Jubileumi kiadvány a Keresztény Értelmiségek Szövetsége alapításának harmincadik évfordulóján.* Szerk. Rochlitz Bernadett. Budapest, KÉSZ, 2019, 15–89.

⁶² Szabó Róbert: Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) a rendszerváltás éveiben (1989–1990). In: *70 éves a Kereszténydemokrata Néppárt.* Szerk. Pálffy István. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 2014, 87–111.

⁶³ *A rendszerváltás foratókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. I. kötet. Dokumentumok. 1988. november 27. – 1989. június 10.* Szerk. Bozóki András – Ripp Zoltán. Budapest, Magvető, 1999, 258–259., 500–520.

⁶⁴ Szécsi Árpád: A KDNP (újja)alakulástörténetéről – néhány állambiztonsági jelentés bemutatásával. *Rendszerváltó Archivum*, 2017/1, 25–34.

⁶⁵ Vö: Kiss Mária Rita: A pártidentitás stratégiái a KDNP politikájában (1989–1998). In: *Fontaine i. m.* 2015, 737–787.

Jávor Miklós

Az ateista és materialista nevelés elméleti célrendszere és néhány jellemző módszere a Kádár-rendszer korai éveiben



A KERETEK – A KÁDÁR-RENDSZER KORAI ÉVEINEK EGYHÁZPOLITIKÁJA

Balogh Margit *Mindszenty József (1892–1975)* című monográfiája második kötetében azt írja, hogy 1957 első negyedéve a „kérdőjelek időszeke”. Január 6-án Kádár János a Minisztertanács elnökeként új politikát hirdetett, mely három alappillére támaszkodott: külpolitikában a teljes hűség a Szovjetunióhoz, belpolitikában pedig a vallásszabadság és szabad hitoktatás ígérete, valamint a kollektivizálás.¹ Az 1956-os forradalom leverését követő megtorlások, tisztogatások, bebörtönzések azonban a történelmi egyházakon is végigsöpörtek. Hamar világossá vált, hogy az újjászerveződő kommunista diktatúra legfontosabb egyházpolitikai célkitűzése valójában az 1956. október

23-a előtti állapotok restaurálása.² Ennek végrehajtásában az 1957–1958-as évek kulcsfontosságúnak bizonyultak, és pártállami szempontból áttörő jelentőségű eredményekkel zárultak. Ezen eredmények legfontosabb mozzanatai közé soroljuk, hogy a katolikus és protestáns ellenállás, a kommunista diktatúrával való egyházi szembehelyezkedés három legfontosabb személyiségét, a katolikus Mindszenty Józsefet, a református Ravasz Lászlót és az evangélikus Ordass Lajost – a diktatórikus terror különböző fokozatú érvényesítésével – sikerült egyházaik kormányzati fősodrából eltávolítaniuk, és ezzel a kommunista hatalom az egyházi ellenállást lényegében lefejezte.

Az 1956-os forradalom leverését követően kiépülő kádári hatalom az ateizmusról, a vallásról és az

egyházakról alkotott ideológiai felfogását tekintve még akkor is a Rákosi-rendszer egyenes ágú örökösének tekinthető, ha a rideg hatalmi számításokra épülő gyakorlati egyházpolitikájában az 1956 előttihez képest jelentős különbségek és döntő változások figyelhetők meg. A formálódó diktatúra továbbra is a keresztény egyházakat és a vallási életet, valamint a vallásos értékrendet tekintette elsőszámú ellenségnek abban a folyamatban, melyet társadalompolitikai téren (oktatás, ifjúság, kultúrpolitika, szövetségi politika, nők szerepével kapcsolatos politika) a „szocialista ember-típus” kialakítása érdekében elindított. Ezért az 1956-os forradalom leverését követően restaurált kommunista hatalom „elődjénél”, a Rákosi-rendszerénél jóval nagyobb hangsúlyt fektetett a vallás- és egyházellenes, ateista

¹ Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)* II. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 1101.

² A pártállami célkitűzések fényében született meg az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet, amelynek értelmében a hivatalos állami vezetést képviselő Elnöki Tanács előzetes hozzájárulása, engedélye szükségeltetett minden egyházon belüli változás legális keresztülviteléhez. (Például plébános- vagy lelkészváltás, egyházi tanintézmények vezetőinek, tanárainak kinevezése vagy cseréje.) Rajki Zoltán: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. *Egyháztörténeti Szemle* 2002/2, 74–86. A törvényerejű rendelet szükségességét Horváth János, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnöke az Elnöki Tanácshoz intézett levelében a következőképpen indokolta: „[...] illő tehát, hogy mindazon fontosabb állások betöltéséhez, amelyekhez az állam anyagi hozzájárulást biztosít, fenntartson a maga számára olyan előzetes vétőjogot, hogy politikai szempontból súlyos kifogás alá eső személyek az állam által támogatott egyházi állásokat ne tölthessenek be.” Horváth János: *A Magyar Népköztársaság elnöki tanácsának*, 1957. február 4. MNL OL XIX-A-21-d (AEH TÜK iratok) 1. doboz, 008/1957 fol. 1.

ideológiai tartalmú propaganda hatékonyságának növelésére. Az egyházpolitika gyakorlati irányvonalát és a megvalósítás folyamatának ellenőrzését a Rákosi-korszakból „átörökölt” állami szerv, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) határozta meg. Az Állami Egyházügyi Hivatal rögtön a forradalom leverése után újjászervezték, ám az 1959. évi 25. számú törvényerejű rendelet kiadásig a Művelődési Minisztérium szervezeti keretei között működött, önállóságát csak ezután nyerte vissza. A szervezet feladata az egyházak totális állami kontroll alatt tartása és megfigyelése, végső soron a teljes állami ellenőrzés rendszerének kiépítése és működtetése volt.³

A vallásosság és az egyházak elleni harc helyét és szerepét vizsgálva fontos megjegyezni, hogy a kádári diktatúra társadalom- és egyházpolitikai felfogása – a Rákosi-rendszerrel ellentétben – tekintetbe vette azt a tényt, hogy a vallási életet, valamint a vallás által megjelenített és képviselt értékrendet nem lehet

pusztán állami erőszakra támaszkodva, adminisztratív eszközökkel rövidtávon felszámolni. E felismerésből kiindulva a Kádár-rendszer ugyan tartotta magát ahhoz az ortodox kommunista állásponthoz, hogy a vallás elleni harc a marxizmus-leninizmus „lényegéből fakad”,⁴ de elismerte, hogy az egyházak, a vallásosság és a szocializmus még jó ideig kénytelenek egymás mellett létezni. Tehát a Kádár-rendszer az egyházak és a vallási élet lassú elsorvasztására irányuló, időigényes folyamat keretein belül kívánta azokat „kikoptatni” a szocialista társadalomból.⁵

A korai Kádár-korszak egyházpolitikájának artikulálódását négy döntő jelentőségű mozzanat határozta meg és alakította a rendszer fennállásának teljes időtartamát átható végső formába.

1. A Magyar Szocialista Munkáspárt már az 1957 nyarán tartott Országos Pártértekezleten foglalkozott a kulturális élet kérdéseivel, de művelődéspolitikai irányelveit csupán 1958

nyarán fektette le.⁶ A dokumentum deklaráltan széleskörű, marxista-leninista, materialista „világnézeti offenzívát”, szocialista „kulturális forradalmat” hirdetett a „burzsoá eszmék” és a „reakciós polgári kultúra” ellen. „A gazdasági és politikai életben vereséget szenvedett burzsoázia jelentős részben a kulturális frontra összpontosítja erőit, felhasználva műveltségbeli előnyét és megmaradt pozícióit, s innen indít támadásokat a kibontakozó szocialista rend ellen. A kultúrában a szocializmus térhódításának üteme lassúbb, mint a gazdaságban és a politikában, ezért a szocialista kultúra csak szívósan és céltudatosan vezetett osztályharcban fejlődhet a marxista-leninista világnézet mind hatékonyabb elterjesztése, a polgári nézetek legyőzése, kiszorítása útján.”⁷

2. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. július 22-i ülésén határozatban fogalmazta meg az állampárt egyházakkal és vallással kapcsolatos politikai axiómáját, amely már egyértelműen kettéválasztotta a „klerikális reakció”⁸

³ Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Budapest, Akadémiai, 2004, 11–13.

⁴ A Kádár-rendszer kétségkívül sok tekintetben különbözött az 1956 előtti, sztálinista típusú Rákosi-rendszertől, „változatlan tételként” azonban számos elemet megtartott, amelyek közé a párt vezető szerepén túl a marxizmus-leninizmus tanításainak elméleti kizárólagossága is ugyanúgy beletartozott. Pap Milán: *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Budapest, NKE, 2015, 33.

⁵ Rajki i. m. 2002, 74–86.; Bertalan Péter: A Kádár-rendszer egyházpolitikájának politikai és etikai vonatkozásai. In: *Végső szavak. A kaposvári erkölcsfilozófiai és nevelési konferencia előadásai*. Szerk. Czirják József – Jávorszki András – Szabóné Gondos Piroska. Kaposvár, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, 1997, 520–527.

⁶ A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődéspolitikájának irányelvei. *Társadalmi Szemle*, 1958. július–augusztus, 116–157.

⁷ Uo. 118.

⁸ Klerikális reakció: A kommunista frazeológia egyik legismertebb kifejezése, mely elsősorban (de nem kizárólag) a Római Katolikus Egyház szembehelyezkedésére, ellenállására utal a kommunista diktatúra politikai-társadalmi-gazdasági berendezkedésével szemben. Czigány Lóránt irodalomtörténész szerint mind a „klerikális”, mind pedig „reakció”, „reakciós” szavak külön-külön részei voltak az 1945 előtti politikai nyelvezetnek, de ez a párosítás a hozzákapcsolt jelentéstartalommal együtt a kommunista ideológia terméke. Czigány Lóránt: Államosított szavaink átvilágítása, avagy szótáríróink diszkrét bája. *Kortárs*, 1999. július, [1–32.] 11. Révai József kommunista ideológus megfogalmazásában: „reakciós az, aki antikommunista”. Révai József: A demokrácia támadásában. *Szabad Nép*, 1945. 07. 22. 1.

és a „vallásos világnézet”⁹ elleni harcot: „a szocialista társadalmi rendszer és a klerikális reakció közötti ellentét, a dolgozó és a reakciós osztályok között levő osztályellentét kibékíthetetlen, antagonisztikus jellegű. Ezért a klerikális reakció elleni harcot ugyanolyan politikai eszközökkel, módszerekkel folytatjuk, mint a szocialista állam bármely más politikai ellensége ellen. Nem szabad összekeverni a vallás, mint világnézet elleni harc eszközeit, módszereit a klerikális reakció elleni harc módszereivel. Amíg a vallásos világnézet leküzdésében a felvilágosító és nevelőmunka eszközeit alkalmazzuk, addig a klerikális reakció ellen a politikai és adminisztratív harc minden eszközét igénybe vesszük.”¹⁰

3. Az elfogadott párthatározatokat követően a hivatalos pártpropaganda intenzitását és differenciáltságát tekintve egyaránt „offenzívába” kezdett. Ennek adott további lendületet a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1959. január 27. és február 5. között lezajló XXI. kongresszusa, mely a gazdasági, termelési, tudományos kutatások és a fegyverkezés terén zajló verseny fokozása mellett a kommunista „ideológiai harc” fokozását, a szovjet

társadalom kommunista szellemiségű átalakítási szándékát – pontosabban „megtisztítását” az „ellenséges ideológiáktól” – vette újra napirendre. Nyilvánvalóan ez a szándék vonatkozott minden, a Szovjetunió érdekszférájába tartozó országra is.¹¹ Stefano Bottoni Kelet-Európa történetét 1944-től napjainkig bemutató, rendkívül komplex művében így ír erről: „1958-tól kezdődően a rendszer bukásáig a szovjet hatalom újból nagy hangsúlyt fektetett az ideológiára (a „revizionizmus” elítélése, az első disszidens értelmiségiek, mint a történész Alekszandr Ginzburg üldözése), és erősítette a vallás elleni harcot (templom- és kolostorbezárások és -lerombolások, egyházi személyek letartóztatása, hívők megfélemlítése, ateista és evolucionista propaganda az iskolákban és a munkahelyeken). Az állam fokozta a beavatkozást a polgárok magánéletének legintimebb részleteibe, és például az élet fontos eseményeit (születés, házasság, temetés) »polgári«, hangsúlyozottan nem vallásos szertartásokká alakította.”¹²

Lényegében ezt a véleményt támasztja alá Kalmár Melinda *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája* című

munkájában. A szerző kiemeli, hogy az ötvenes évek végére „atompatthelyzet” alakult ki a két termonukleáris szuperhatalom által uralt világrendszer között, mely természetszerűleg nem a katonai megoldásokra, hanem az ideológiai küzdelemre helyezte át a súlypontot. „A két világrendszer harcának ebben a szakaszában az erőszakos politikai megoldásokkal szemben – Nyugaton is, Keleten is – jelentősen megnőtt a gondosan kimunkált ideológiák szerepe, amelyek fő célja és módszere az elvi ráhatás, vagy ahogyan ezt Nyugaton nevezték, a fellazítás volt.”¹³ Magyarországon így a kommunista diktatúra egyházpolitikáját és az egyházak, valamint a vallásosság elleni harc jellegét és irányait két, egymást kiegészítő komponens is működtette. Egyrészt az 1956-os magyar szabadságharc leverését követően az újjászerveződő kommunista diktatúra jelentős részben az egyházakat és a kommunista ideológiát elutasító vallásos értékrendet okolta azért, hogy a magyar nemzet felkelt a diktatúra ellen, és azt a következtetést vonta le, hogy „világnézeti téren” is fokozni kell a harcot az egyházakkal és a vallásossággal szemben ahhoz, hogy a

⁹ A Politikai Bizottság 1958. július 22-i határozatában így definiálta a „vallásos világnézet” fogalmát: „az összes egyházak és vallási szekták által terjesztett idealista nézetek összességét értjük, amelyek a természet és a társadalom jelenségeit fantasztikus, emberfeletti és misztikus tulajdonságokkal ruházzák fel”. Idézi: Köbel Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!” A pártállam és az egyházak*. Budapest, Rejtjel, 2005, 133.

¹⁰ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962*. Szerk. Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Budapest, Kossuth, 1973, 237.

¹¹ Az SZKP XXI. kongresszusán elhangzott tézisekről, a gazdasági versenyt fokozó „hétéves” terv ideológia vetületeiről és az ezekből levezett „jövőképéről” a *Valóság* című folyóirat (a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság, azaz a TIT lapja) szerkesztőségi cikkben a következőképpen írt: „A megvívásra kerülő hétéves békés gazdasági küzdelem kihatásai korántsem csupán gazdaságiak: együtt jár velük a néptömegek termelési és politikai aktivitásának fokozása, fellendítése, a szocialista demokrácia sokoldalú fejlesztése, megköveteli a kulturális forradalom további kibontakoztatását, az iskola és az élet kapcsolatának erősítését, a tudományos munka új sikereit. Mindez pedig elválaszthatatlan a marxizmus–leninizmus elméletének és módszerének sokoldalú, alkotó, revizionizmustól és dogmatizmustól mentes alkalmazásától, a kapitalizmus ideológiai befolyása elleni szívós, körültekintő küzdelemtől, a néptömegek magasfokú szocialista öntudatának kibontakoztatásától.” A béke és a kommunizmus győzelmének kongresszusa. *Valóság*, 1959. január, [1–2.] 2.

¹² Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA BTK TTI 2014, 137.

¹³ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető, 1997, 194.

kommunista ideológia a társadalomban hatékonyabban érvényesüljön. Ezt a szándékot – másodlagos komponensként – az SZKP XXI. kongresszusának vallás- és egyházellenes tézisei pedig megerősítették és ösztökölték.

4. Az 1956-ot követő egyházpolitika egyik leghangsúlyosabb kérdése a katolikus és protestáns egyházak újbóli bekapcsolása volt az úgynevezett „békemozgalomba”.¹⁴ (Ahogy már említettük, a Kádár-rendszer a szocialista társadalmi-politikai berendezkedés újjászervezésében és a szocialista államrend létjogosultságának igazolásában elvárta a történelmi egyházak aktív támogatását.)¹⁵ Az egyházak és az állam között meginduló együttműködés jegyében megalakult az Országos Béketanács Református (1957. március),¹⁶ Katolikus (1957. május)¹⁷ és Evangélikus (1957. július)¹⁸ Bizottsága, melyek feladatát az egyházon belüli „békemunka” kifejtése és terjesztése jelentette. Sajátos, paradox időszak következett valamennyi keresztény felekezet és vallásos ember számára. A diktatúra

egyszerre várta el, hogy az egyházak és a vallásos emberek asszisztáljanak a diktatúra legitimálásához és építéséhez, ugyanakkor fogadják el azt is, hogy ezzel hosszútávon egy olyan társadalom létrejöttét segítik elő, melyben egyházaikra és vallási életükre nincs többé szükség.

A KOMMUNISTA GYERMEK- ÉS IFJÚSÁGKÉP MEGHATÁROZÓ JELLEMZŐI

Az ateista és egyházellenes ifjúsági propaganda jobb megértése érdekében megkerülhetetlen egy összefoglaló jellegű keresztmetszet által jellemezni a szocialista gyermek- és ifjúságfelfogás főbb sajátosságait. Ehhez elsősorban azokat az eszmei alapokat kell feltárnunk, melyek a Szovjetunió által vezetett „keleti blokkban” – így Magyarországon is – kisebb módosításokkal a szocialista típusú társadalmi-politikai-gazdasági berendezkedés felfogását, gyermekről, ifjúságról való képalkotását meghatározták. Prof. Dr. Kéri Katalin *Gyermekekép Magyarországon az 1950-es évek első felében* című tanulmányában a „szocialista nevelés” eszmei

forrásait, célrendszerét és az ezekből kialakuló gyermekképet vizsgálja. A tanulmány feltárja és elemzi azokat az alapelveket, melyek a rendkívül szerteágazó és sokrétű politika-, társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból – mint a szocialista ideológiai térben kreált gyermekkép alkotóelemei – a megközelítés kiindulópontjaként rögzíthetők. Kijelenthetjük, hogy a kommunista diktatúra a gyermekszemlélet tekintetében (is) radikális változást hozott. A változás folyamata már 1945-ben megkezdődött, de az 1948 végétől létrejött egypártrendszeri diktatúrával vált véglegessé. Meghatározó elemei voltak: az egypártrendszer kialakulása, a szocialista „békeharc” és a rendszer ellenségeivel szembeni „éberség” teljes társadalmat átszövő jelenléte (mint politikatörténeti szempont), a tervgazdálkodás és az erőltetett iparosításból következő társadalomszerkezeti változások (gazdaságtörténeti szempont). E tárgykörbe tartozik a nő- és családkép radikális átalakulása: a többgenerációs családmodell bomlása, a „dolgozó nő” és „a szülésben, a gyermekvállalásban

¹⁴ Az úgynevezett békemozgalom szellemi és ideológiai alapjait az 1948. augusztus 24-én Wroclavban megrendezett Értelmiségi Világtalálkozó „békétéziseiben” fektették le. A találkozáson javarészt a Szovjetunióval, valamint a „nemzetközi munkásmozgalom” célkitűzéseivel azonosuló, baloldali elkötelezettségű értelmiségiek vettek részt. E „békeharcos” szellemi potentátok tudomást sem vettek a milliók haláláért felelős sztálini terrortól, ezzel szemben a világot felforgató háborúk és viszályok forrását kizárólag az USA „imperialista politikájában” látták. Felfogásuk szerint az emberiség egyetlen reménye kizárólag az egyenlőségért és békéért küzdő kommunista eszme, és az erre épülő politikai berendezkedésű országok lehetnek, „természetesen” a Szovjetunió irányítása alatt. Mackiewicz, József: *A kereszt árnyékában*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2009, 54–55.

¹⁵ Vörös Géza: Állambiztonság és egyházak. *Egyháztörténeti Szemle*, 2009/4, [3–19.] 10–11.

¹⁶ Az öttagú alakuló bizottság, miután hosszasan méltatta a Népköztársaság és Magyar Református Egyház gyümölcsöző együttműködését, ünnepélyes hangvételű nyilatkozatát az alábbi sorokkal zárta: „A bizottság ilyen lélekkel támogatja a népi demokratikus rend békés törekvéseit, segíti és munkálja a szocialista építést mind az anyagi mind a lelki felemelkedés irányába.” *Reformátusok Lapja*, 1957/4, 1.

¹⁷ *A Magyar Katolikus Püspöki Kar határozata a római katolikus egyháznak a békemozgalomban való részvételéről*, 1957. május 23. MNL OL XIX-a-21-c, (AEH Adattár) 58. doboz, 150.0/1. *A Magyar Katolikus Püspöki Kar határozata a római katolikus egyháznak a békemozgalomban való részvételéről*. (1957. május 23.)

¹⁸ Az Evangélikus Bizottság a reformátusnál jóval nagyobb lélekszámmal alakult meg, tagjai között olyan jelentős evangélikus egyházi személyekkel, mint Szabó József és D. Dr. Vető Lajos nyugalmazott püspökök, vagy Káldy Zoltán teológus, a diakóniai teológiai későbbi jelentős művelője. *Evangélikus Egyetemes Közgyűlési Jegyzőkönyv*, 1957. július 10. *Magyar Evangélikus Digitális Tár*. https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangKozgyuljkv_1957_07_10/?pg=0&layout=s (Utolsó letöltés: 2021. 03. 05.)

is »sztahanovista« anyai ideálkép népszerűsítése mint társadalom- és életmódtörténeti szempont.¹⁹

Természetesen e keretrendszer alapvető részét adja az egyházi iskolák államosítása és az államilag kontrollált, nyíltan felvállalt ateista nevelés is, mely 1948–1989 között az állami oktatásrendszert jellemezte.²⁰ A pedagógia tudomány terén is magától értetődően a szovjet neveléstudomány vált etalonná, a szocialista nevelés és a szovjet pedagógia a Rákosi-rendszerben elválaszthatatlan fogalom párt alkottak. Mindez az oktatásban és a nevelésben olyan alapmodellként kapott szerepet, amelyre a „szocializmus ügye” mellett elkötelezett (nem mellékesen ateista) ifjúság megteremtésének biztosítékeként tekintettek.²¹ Fontos emlékeztetni, hogy a Kádár-rendszer a Rákosi-diktatúrát jellemző agresszív ideológiai propagandát sok tekintetben finomította, és „az ideológiai meggyőzés kevésbé konfrontatív formáját választotta”.²² Miképpen az egyházpolitikára, úgy a Kádár-rendszer oktatás- és ifjúságpolitikájára is igaz, hogy számos finomítás mellett ugyan, de módszerei és célkitűzései tekintetében a Rákosi-rendszer örököseként kategorizálható. A rendszer amellett, hogy megőrizte elődje korábbi oktatásiügyi intézkedéseinek tartalmi és formai elemeit (iskolák



Andics Erzsébet szónokol az 1955-ös, IV. Magyar Békekongresszuson. „Az 1956-ot követő egyházpolitika egyik leghangsúlyosabb kérdése a katolikus és protestáns egyházak újbóli bekapcsolása volt az úgynevezett »békemozgalomba«.” Fotó: FORTEPAN / Hámosi Gyula, 108350-es számú fotó.

államosítása, a vallásoktatás felváltása marxizmus-leninizmussal, 8 osztályos általános iskolai képzés), az oktatás legfontosabb feladatákként a „szocialista embertípus” kialakítását jelölte meg.²³

A KOMMUNISTA IFJÚSÁGPOLITIKA KÖRVONALAI ÉS CÉLJAI 1956 UTÁN

Az 1956-os forradalom leverését követően az újjászerveződő rendszer egyik legégetőbb problémáját az ifjúságpolitika jelentette. A pártállami irányítás egyrészt pontosan tisztában volt vele, hogy a „tudományos”, „ateista és materialista világnézet” szerint nevelt ifjúság a szocialista társadalom jövőbeli tömegbázisát jelenti, ugyanakkor az ifjúság 1956-os

eseményekben való egyértelmű felülreprezentáltságának betudhatóan egyfajta feszült és neheztelő attitűd is határozottan felfedezhető a pártállami ifjúságpolitikában. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1957. február 26-án *Az időszzerű kérdésekről és feladatokról* címmel határozatot adott ki. Ennek ifjúságpolitikával és oktatásüggyel kapcsolatos részében döntöttek az úttörőmozgalom újjászervezéséről, de elvi állásfoglalásként határozatban rögzítették, hogy „a párt politikai munkájának egyik központi kérdése ma és a jövőben még inkább, az ifjúság erkölcsi-politikai nevelésének és általában az ifjúság jelenéről és jövőjéről való gondoskodásnak a kérdése”.²⁴ Az idézett dokumentum számos következtetés

¹⁹ Kéri Katalin: Gyermekképp Magyarországon az 1950-es évek első felében. In: *Két évszázad gyermekei. A tizenkilencedik-huszedik század gyermekkorának története*. Szerk. Pukánszky Béla. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2003, 229–245.

²⁰ Mészáros István: *Ateista nevelés iskoláinkban, 1950–1990. Neveléstörténeti tanulmány*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1996.

²¹ Gécz János: A szovjet pedagógia minta. A szovjet és a szovjet minta nyomán kialakított nemzeti törekvések sajtórepresentációja. *Iskolakultúra*, 2006. szeptember, 24–38. http://real.mtak.hu/57558/1/EPA00011_iskolakultura_2006_09_024-038.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 03. 05.)

²² Horváth Attila: A szovjet típusú diktatúra oktatáspolitikája Magyarországon. *Polgári Szemle*, 2016/1–3.

²³ Németh András – Biró Zsuzsanna: A magyar neveléstudomány diszciplína jellemzőinek és kognitív tartalmainak változásai a 20. század második felében. In: *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*. Szerk. Németh András – Garai Imre – Szabó Zoltán András. Budapest, Gondolat, 2016, [7–118.] 73–74.

²⁴ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai*. Szerk. Ságvári Ágnes – Vass Henrik. Budapest, Kossuth, 1964, 37.



Elsőáldozók a budapesti Szent István-bazilika előtt, 1956-ban. „A forradalom leverését követően berendezkedő Kádár-féle kommunista diktatúra az ifjúság kommunista szellemben történő nevelését továbbra is kizárólagos jogának tekintette.” Fotó: FORTEPAN / Hámosi Gyula, 123662-es számú fotó.

levonását teszi lehetővé, melyek a Kádár-rendszer korai éveiben lefektetett, de a rendszer fennállásának egészét meghatározó ifjúságpolitikai célkitűzéseit (az ateizmuson, valamint az egyház- és vallásellenes nevelésen alapuló oktatás- és ifjúságpolitikai szemléletét) világítják meg. Leszögezhető, hogy az 1956-os forradalom leverését követően berendezkedő Kádár-féle kommunista diktatúra az ifjúság kommunista szellemben történő nevelését továbbra is kizárólagos jogának tekintette, nyilvánvaló téve, hogy semmi-fajta olyan egyéb értékrendet vagy oktatáspolitikai tartalmat nem fog eltérni, mely a párt által megszabott és az állami oktatásban egyeduralmat élvező hivatalos ideológián kívül esik.

1957 márciusában az egykori Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) jogutódjaként megalakult a Kommunista Ifjúsági Szövetség, melynek feladata az ellenforradalminak bélyegzett szellemiség „kigyomlálása” és az ifjúság egységes világnépe, „szocialista eszmeiségének” elmélyítése volt.²⁵ A KISZ ifjúságpolitikai elvrendszerében mindenfajta eszmei és világnézeti pluralitást elvetett, és deklarálta a marxista-leninista világnézet nevelésben betöltött monopóliumának igényét: „a marxizmus-leninizmus, mint az egyetlen tudományos világnézet egyedül alkalmas arra, hogy az ifjúság természetével, érzés- és gondolatvilágával összhangban álló igényeket kielégítse [...] A marxizmus-leninizmus elsajátításán keresztül válik

lehetővé a tudományos jövőbe látás. [...] A szocializmus építésével járó követelményeknek megfelelő jellemvonásokat minden fiatal csak a marxizmus-leninizmus segítségével tudja magában és másokban fejleszteni. Az ifjúság természetéből adódik a nagy célokra, igazságra, szép, boldog életre, hősi feladatokra való törekvés. E törekvéseknek alapot, tartalmat, tudományos rendszerbe foglalást csak a marxizmus-leninizmus biztosít.”²⁶

A DIKTATÚRA NAGY KÉRDÉSEI 1956 UTÁN: „MIT RONTOTUNK EL? HOGYAN HOZZUK HELYRE?”

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését

²⁵ A Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) megalakulásáról 1957. március 11-én határozott az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága. Lásd: *Uo.* 1964, 40–47.

²⁶ A KISZ központi bizottságának irányelvei az ifjúság eszmei politikai nevelésére. MNL OL M-KS 288-22 (MSZMP Agitációs és Propaganda Osztály) 1958/3. Örzési Egység/1. fol. 4.

követően, a *Társadalmi Szemle* első számában Révai József²⁷ *Az októberi ellenforradalom és az ifjúság* címen publikált tanulmányában elemezte a Rákosi-rendszer ifjúságpolitikájának hibáit. Írásának hangvételére a kommunista körökben jellemző és megszokott „önkritikus” stílus volt jellemző, melynek szellemében az 1949–1956 közötti időszak kommunista ifjúságpolitikáját kidolgozatlanak és hatástalannak értékelte. „Az ifjúság és az értelmiség félrevezetésének sikere egymagában is azt bizonyítja, hogy – enyhén szólva – nem sikerült komolyan megmagyaráznunk nekik a márciusi program, és a szocialista építés programja közötti eltérhetetlen eszmei és történeti összefüggéseket. [...] A döntő körülmény véleményem szerint az, hogy 1948 után a párt már nem tudta nagy feladatokra mozgósítani az ifjúságot, olyan feladatokra, amelyeknek végrehajtásáért munkálkodva az ifjúság érezhette volna, hogy saját jövőjéért küzdve egyben a nemzet felemelkedését mozdítja elő.”²⁸

A cikk fő mondanivalóját egy meghatározott ideológiai problémára építette fel, mely előképet,

forrásvidéket keresett a kommunizmus ügyét támogató ifjúság számára. Ezt az előképet Révai az 1849–'49-es forradalom és szabadságharc emlékeztetének önigazoló (apologetikus) értelmezésével jelölte meg. „A DISZ, mint a magyar ifjúság egységes tömegszervezete képtelennek bizonyult a magyar ifjúság és különösen az értelmiségi ifjúság problémáinak felvetésére, megértésére és megoldására. [...] Az 1848-as forradalom hagyományairól szólva a magyar ifjúság minden rétegét arra kell felhívunk, hogy tagadja meg 1956. október 23-át, és éppen ezzel legyen hű örököse 1848 forradalmi szellemének, és legyen egyben hű örököse és folytatója az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság szellemének, legyen hű fia és harcosa a szocialista Magyarországnak.”²⁹

Az 1956-os forradalom leverését követően az elhanyagolt „ideológiai, világnézeti munkával” kapcsolatos általánosnak számító párt narratíva az ifjúságpolitika összefüggésében kiemelt hangsúllyal kapott helyet. Révai „önkritikus” cikke mellett ezt bizonyítja a kádári megtorló gépezet egyik legkeményvonalasabb kommunista politikusa, Marosán

György tollából megjelent cikk³⁰ is, melyben a propagandisztikus hangszerelésű bizakodáson túl meglehetősen őszinte beismerések is felsejlettek. „A pártnak és a kormánynak mindvégig komoly gondot okozott az ifjúság ügye. Nem volt és nem is lehetett közömbös számunkra, hogy a magyar fiatalok a szocializmus és az imperializmus erői közötti harcban kinek az oldalára állnak. Mi mindig bízunk a magyar fiatalokban, mert tudtuk, hogy jelenük és jövőjük egyaránt a néphez köti őket. Bízunk a fiatalokban akkor is, amikor 1956 őszén sokan az ellenség befolyása alá kerültek, és kezét emelték a népi hatalomra. Tudtuk, hogy ezek nem a magyar fiatalok képviselői voltak, nem ők személyesítették meg az általunk felnevelt generációt, hanem azok a fiatalok, akik az októberi napokban igyekeztek lefogni a népi hatalom ellen felemelt kezeket, s akik a kormány megalakulásának első percétől kedve helytálltak a munkában.”³¹

Dr. Kónya Albert³² a Művelődésügyi Minisztérium oktatásért felelős kormánybiztosa is a Kádár-rendszer legkorábbi, formálódó szakaszára (azaz a forradalom leverését

²⁷ Révai (Lederer) József (1898–1959): író, újságíró, kommunista politikus. A munkásmozgalmi szervezkedésekbe már nagyon fiatalon bekapcsolódott, 1918 végén a Kommunisták Magyarországi Pártjának alapító tagja volt. A magyarországi sztálinizmus évei alatt (1948–1953) a magyar kulturális élet teljhatalmú irányítójaként tevékenykedett, ilyen minőségben kulcsszerepet játszott az iskolák államosításában, az egyház- és vallásüldözésben, továbbá a kulturális, oktatási, tudományos és médiaélet erőszakos bolsevizálásában. *Nemzeti Emlékezet Bizottsága Tudástár*. <https://www.neb.hu/asset/phpkgc8yJ.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 03. 05.)

²⁸ Révai József: *Az októberi ellenforradalom és az ifjúság*. *Társadalmi Szemle*, 1957. január, [53–62.] 55.

²⁹ Uo. 56.

³⁰ Marosán György (1908–1992): sütőipari munkás, szociáldemokrata, majd kommunista politikus. 1950–1956 között Rákosi börtönében ült, mégis az 1956 utáni megtorlások fő szószólójává vált. A kádári megtorlás első időszakában lényegében Kádár János helyetteseként tevékenykedett. Személyiségéről és 1956 utáni szerepvállalásáról a legpontosabb ábrázolást adja a Nemzeti Emlékezet Bizottsága szócikke: „a forradalom résztvevői ellen könyörtelen fellépést követelő, demagóg, uszító beszédeivel a megtorló kommunista hatalom egyik jelképévé vált”. *Nemzeti Emlékezet Bizottsága Tudástár*. <https://www.neb.hu/asset/phpDEYHIM.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 03. 05.)

³¹ Marosán György: *A jövő a szocializmusé*. *Ifjú Kommunista*, 1958. január, [1–4.] 1.

³² Kónya Albert (1917–1988): tudós, tanár, kommunista politikus. 1952–1956 között oktatásügyi miniszterhelyettes volt, majd 1956. november 12. és 1957. április 12. között oktatásügyi kormánybiztosként irányította a Művelődésügyi Minisztériumot. 1957-től visszatért a tudományos és a tanári pályájára. MTI/56-os Ki kicsoda? (<https://1956.mti.hu/Pages/Wiw.aspx?id=973>) (Utolsó letöltés: 2021. 03. 05.)

közvetlenül követő hónapokra) részben jellemző,³³ mértéktartóan „önkritikus” beszédet tartott a Művelődésügyi Minisztérium munkatársainak a berendezkedő politikai vezetés ifjúságpolitikai álláspontjáról. „A nevelés kérdésében az elmúlt években számos hibát követtünk el – nem vettük figyelembe az életkori sajátosságokat, a napi politikát minden áron érvényesítettük. Ezeket a hibákat felismertük és kijavítjuk. Mi soha olyan bűnöket nem követtünk el az ifjúsággal szemben, mint amit a reakció követett el, amikor atrocitásokba vonta be őket, amikor sztrájkok szervezésével a fiatalok bőrét akarja a vásárra vinni. Mi határozottságra, keménységre, de mindenekelőtt a nevelő feladatok elvégzésére hívjuk fel a pedagógusok figyelmét.”³⁴

Jóború Magda,³⁵ a Művelődésügyi Minisztérium oktatásügyi miniszterhelyettese már az előbbiekben idézeteknél határozottabb hangvételű, konkrét célokat és utasításokat is magában foglaló eligazítást tartott a Művelődésügyi Minisztérium megyei oktatási osztályvezetői számára. „Megértjük, hogy az október 23-i események mélyen felkavaró hatása következtében ma a pedagógusok közt, mint mindenütt, sok a politikai véleménykülönbség. Nem is

kívánhatjuk meg – ez egyébként nyugodtabb politikai viszonyok közt is helytelen, irreális követelmény –, hogy minden pedagógus minden kérdésben egy véleményem legyen. De a leghatározottabban megkívánhatjuk és megköveteljük, hogy iskoláinkban a politikai véleménykülönbségek a szocializmus alapján álljanak, s hogy a kommunista s más haladó pedagógusok a legteljesebb véleménynyilvánítási szabadságot élvezzék, s felemeljék szavukat az iskolák életében tűrhetetlen, a szocializmustól idegen antikommunista, nacionalista, stb. nézetek ellen.”³⁶

Az idézett kommunista ideológusoktól, pártfunkcionáriusoktól (Révai József, Marosán György), valamint oktatásügyi politikusoktól (Dr. Kónya Albert, Jóború Magda) származó áttekintő értékelések közös pontja, hogy az ifjúságpolitika kérdését valamilyen módon meglehetősen óvatossággal kezelték, ami különösen figyelemre méltó az 1956-ot követő megtorlásokat kísérő kommunista propagandát általánosan jellemző harsány, fenyegető hangnem ismeretében. Ennek ténye arra enged következtetni, hogy a forradalom és a magyar ifjúság kapcsolatának, valamint a Rákosi-korszak még kommunista szemszögből is kudarcosnak és visszautasítottak

minősített ifjúságpolitikája ismeretében az új kommunista hatalom első hónapjaiban még félelmet táplált és tehetetlenséget érzett a magyar ifjúsággal szemben. „Ifjúságunk ma meglehetősen erkölcsi zűrzavarban él. Azok az erkölcsi nézetek, normák, amelyeket az elmúlt esztendőben igyekeztünk erkölcsi felfogásuk és cselekedetük vezérfonalává tenni, a bennük rejlő ellentmondások következtében nem tudnak gyermekben, fiatalokban gyökeret verni. [...] Mindez súlyos sebeket okozott az ifjúság lelkében, jellemeiben. De nem oltotta ki belőle az igazra, jóra való törekvést. Ifjúságunk többsége, ahogy erről már korábban szoltam, október 23-a után igazabb, emberibb életre való jogos igényeinek adott kifejezést. Tragikus dolog, hogy tiszta érzelmeit, szándékait szocialista építésünk ellenségei a maguk céljaira használták fel”³⁷ – írta az oktatásügy időszériú kérdéseiről Jóború Magda.

A pesszimista hangvételű jelentések még 1958-ban is arról tanúskodtak, hogy a párt által elképzelt ifjúságpolitika megvalósítása az egyik legnehezebben végrehajtható feladatnak bizonyult, mellyel kapcsolatban a kommunista vezetés időről-időre nyomasztó kudarcokkal szembesült. „Az ellenforradalom

³³ Bizonyos politikusok részéről a mértéktartás (például Kádár 1957. január 6-i kormányprogramja), míg mások részéről a harsányság volt jellemző (gondoljunk csak Marosán György megtorlásokat követelő, uszító beszédeire).

³⁴ Dr. Kónya Albert oktatásügyi kormánybiztos beszéde a Művelődésügyi Minisztérium *Az oktatás időszériú kérdéseiről* tartott értekezletén (1957. február 9.). *Köznevelés*, 1957/1, 14.

³⁵ Jóború Magda (1918–1982): pedagógus, könyvtáros, kommunista politikus. A kommunista párthoz már 1945-ben csatlakozott. 1950–1958 között oktatásügyi miniszterhelyettes volt, 1958-tól az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatói tisztségét töltötte be. Megnyilvánulásai alapján egyértelműen a keményvonalas kommunista politikusok közé sorolandó. Elgondolkodtató, hogy az általa és sok más kommunista ideológus által konzekvensen „fasisztának” nevezett Horthy-rendszerben Jóború Magda „antifasiszta meggyőződésűként” is latin-magyar szakos középiskola tanári diplomát szerezhetett, majd 1943-ban irodalomtudományból doktorált. Ferenczy Endréné: Jóború Magda (1918–1982). In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1981*. Szerk. Németh Mária. Budapest, OSZK, 1983, 7–11. <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00018/pdf/007-011.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 03. 05.)

³⁶ Jóború Magda: *Az oktatásügy időszériú kérdései*. *Köznevelés*, 1957. 02. 15. [1–5.] 4.

³⁷ Uo. 3.



Jóbóru Magda országgyűlési képviselő 1948-ban, a Ganz Hajógyárban. Fotó: FORTEPAN / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Történeti Fényképek Gyűjteménye, Ganz gyűjtemény, 123014-es számú fotó.

utáni időszakban az ifjúsági politikában igen kevés gondot fordítottunk az atheista és antiklerikális propagandára. A KISZ létrejöttével sem változott lényegesen a helyzet. [...] Agitációs és propaganda munkánkban gyakorlatilag külön békét kötöttünk a klérussal, atheista és antiklerikális propagandánk sokáig szünetelt. A klerikális reakció elszemtelenedett és minden lehető módon igyekezett saját hasznára kiaknázni azt az eszmei zűrzavart, csalódottságot, tanácstalanságot, amely az ellenforradalom utáni időszakban az ifjúság igen jelentős tömegeit jellemezte.”³⁸

Az ifjúságpolitikai helyzetelemzések, értékelések egy részével kapcsolatban megállapítható, hogy céljuk alapvetően nem

a valóságos helyzet feltárása volt, hanem hogy hangulat-keltés és riogatás útján aktivizálja a magyar szabadságharc újbóli fellángolásától rettegő MSZMP megtorló és elnyomó gépezetét. A sajtóban, de még az ifjúság körében kifejtett „materialista propagandáról” szóló belső jelentésekben is valóságos rémtörténetek keringtek arról, hogy az 1956-ban aktivizálódott „klerikális reakció” az „ellenforradalom” leverésének dacára is riasztó mértékben hat a magyar ifjúság körében. „Nem egy helyen az atheista szülők gyermekeit – akik nem akartak hittanra járni – megverték, üldözték, és gúny tárgyává tették, sőt több helyen megkísérelték felakasztani őket. Ilyen előzmények és gyakorlat után tudták kimutatni, hogy a magyar tanuló ifjúságnak 80,

egyik megyében 90–95%-a igényli a hitoktatást.”³⁹ Töredékes és a különböző jelentésekben ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre arról, hogy pontosan milyen arányban történt a magyar ifjúság részvétele a hitoktatásban. Annyi bizonyos, hogy az 1956-os forradalom leverését követően – részben Kádárék vallás- és lelkiismereti szabadságot ígérgető nyilatkozatai miatt – átmeneti fellendülés volt tapasztalható, amit aztán gyors visszaesés követett. Somogyvári Lajos közlése szerint Somogy megyében az 1957–58-as tanévben a tanulók 56%-a iratkozott be hittanra (míg az előző tanévben csupán 40%-a), ám ez a magas szám négy év alatt (1961–62-es tanév) kevesebb mint felére esett vissza (26,2%).

³⁸ Görög Tibor: *Az egyházak tevékenysége az ifjúság között*. MNL OL M-KS 288-22 (MSZMP Agitációs és Propaganda Osztály) 1958/3. Őrzési Egység/2. fol 1.

³⁹ Uo.

Az ÁEH erre vonatkozó jelentése szerint országos viszonylatban az általános iskolát látogató tanulók 47,24%-a, míg a középiskolások 10,54%-a iratkozott be hittanra az 1957–1958-as tanévben és „figyelemre méltó, hogy emelkedett a hittanra járók között a munkásszármazású gyermekek aránya”.⁴⁰ Szintén az ÁEH közlése szerint a hittanra járó teljes tanulóiifjúság aránya 1960-ra 25%-ra, 1965-re pedig 10%-ra esett vissza.⁴¹

A hittanoktatás,⁴² mint az ifjúság kommunistaellenes és „reakciós” befolyásolásának eszköze a hatalmi érdekeket szolgáló sajtó célkeresztjébe is került. Somogyvári Lajos *Iskolai hitoktatás 1957-ben* című tanulmányában hozzáértő alapossággal világítja meg a „klerikális reakció” és az iskolai hitoktatás között kényszerű okságot teremtő kommunista sajtóhadjárat jellegét és hangulatát, mely a hittanra járó vidéki ifjúságot a nem vallásos vagy ateista családi háttérű gyermekekkel szembeni (természetesen a katolikus egyház által bujto-gatott) agresszorként ábrázolta.

Még az MSZMP központi lapja, a *Népszabadság* is a hittanórát nem látogató kommunista nevel-tetésű, mártír gyermekekről cikkezett, akiket ateista nevelte-tésük és ebből fakadó meggyő-ződésük miatt társaik gúnyolnak és kiközösítenek, fojtogatnak, szekrénybe zárnak, vagy a „lábuknál fogva akasztanak fel”, miként azt – „természetesen” – „az ellenforradalmároktól látták”.⁴³ Figyelemreméltó, hogy (az 1945 óta változó intenzitással, de mindvégig a kommunista diktatúra egyik lényegi vonását adó egyház- és vallásüldözés változatlan jelenléte ellenére) a hatalom azt sugallja, mintha 1957–1958 folyamán minden éppen a valósággal ellentétes volna: vagyis a magyar társada-lomban a kommunista és ateista meggyőződésű állampolgá-roknak volna félnivalójuk, mintha ők szenvednék el az egyház és a vallásos emberek terrorját, nem pedig fordítva.

Egész más képet mutat a magyar ifjúsági hitélet korabeli helyze-téről Münnich Ferenc (a minisz-tertanács elnöke) és a katolikus püspöki kar közti 1958. július

23-án lezajlott találkozó, melynek célja az „egyházat érintő aktuális kérdések” egyeztetése volt. Salacz Gábor közlése szerint a találkozón részt vevő Hamvas Endre⁴⁴ püspök éppen arról panaszkodott, hogy radiká-lisan visszaesett a hittanra járók száma, aminek okaként az állami nyomásgyakorlást és a lelkiis-mereti szabadság semmibevé-telét jelölte meg. „[...] főleg a pedagógusok erőszakoskodása okozza ezt, akik fenyegetőznek, hogy a beírtak nem folytathatják tanulmányaikat, lerontják érdemjegyeiket, faggatják a gyerekeket, hogy hol dolgozik az apa, s olyan kijelentések hangzanak el, hogy aki az állam kenyerét eszi, köteles az állam materialista nézeteit vallani”.⁴⁵

Amint láthattuk: a pártállam – egyház és ifjúság viszonyrendszerében – megle-hetősen pesszimista, bizonyos tekintetben kudarcos és kétség-beesett képet rajzolt meg az 1957–1958-as évek tapasztalatai alapján. Valószínűsíthetően a hisztérikus hangvételű sajtóhad-járat és az előbbiekben elemzett hasonló tónusú helyzetértékelő

⁴⁰ Görög Tibor: *Az egyházak tevékenysége az ifjúság között*. MNL OL M-KS 288-22 (MSZMP Agitációs és Propaganda Osztály) 1958/3. Őrzési Egység/2. fol. 2–3.

⁴¹ Nagy Péter Tibor: *Az iskolai hitoktatás visszaszorulása. Hipotézisek a hatvanas és hetvenes évekről*. *Iskolakultúra*, 2001. január, [36–45.] 36.

⁴² A vallásoktatás mikéntjéről az 21/1957. számú kormányrendelet rendelkezett, e szerint – mint 1956. október 23-a előtt – kizárólag fakultatív rendszerben, az iskola tantermeiben van lehetőség a hitoktatásra. *Magyar Közlöny*, 35. szám (1957. 03. 24.). A rendelet szembetűnő érdekessége egy újítás, mely a korabeli egyházpolitika módszereinek ismeretében enyhén szólva is cinikusnak tekinthető. E szerint büntetőjogi vonzata van, ha „valaki erőszakkal vagy fenyegetéssel akadályozza a vallásoktatást, illetve az abban való részvételt”. Idézi: Nagy Péter Tibor: *Hittanoktatás és világnézeti nevelés 1956 után*. *Iskolakultúra*, 2000. június–július, [121–129.] 122.

⁴³ Somogyvári Lajos: *Iskolai hitoktatás 1957-ben*. *Századok*, 2016/6, [1535–1562.] 1544. http://epa.oszk.hu/03300/03328/00006/pdf/EPA03328_szazadok_2016_6_1535-1562.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 03. 05.)

⁴⁴ Hamvas Endre (1890–1970): katolikus pap, püspök. Teológiai tanulmányait a Pázmáneum növendékeként fejezte be, 1913-ban szentelték pappá. 1928-tól az esztergomi szeminárium spirituálisa és tanára volt, 1944-től csanádi megyéspüspök. 1964 őszétől kalocsai érsek, Grösz József 1961-ben bekövetkezett halálát követően 1968-ig a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke. *Magyar Katolikus Lexikon* IV. kötet (GAS-HOM). Szerk. Diós István. Budapest, SZIT, 1998, 567–568. 1945 utáni életpályája tipikusan 20. századiként értékelhető. A kommunista hatalommal folytatott tárgyalásokban és az úgynevezett békemunkában egyaránt aktívan részt vett, de a keresztény értékek alapján álló konzervativizmusát igyekezett mindvégig megtartani. Éppen ezért a „békemozgalomban” való szereplését a kommunista hatalom nem egyszer elégtelennek vagy egyenesen „csapnivalónak” értékelte.

⁴⁵ Salacz Gábor: *A Magyar Katolikus egyház tizenhét esztendeje, 1948–1964*. München, Görres Ges., 1988, 171.

beszámolók egyfajta „vészharang” funkciót töltöttek be, aminek fő célja az volt, hogy nagyobb hatásfokra kapcsolja az újjászervezett kommunista politikai rendszer egyház- és vallásellenes gépezetét. A hatalom a sajtón keresztül is üzent a magyar társadalomnak, hogy senki nem akadályozhatja meg őket az ifjúság totális (egyház- és vallásellenes) tudati befolyásolásáról alkotott tervei megvalósításában.

A „szocialista nevelés” ideológiájának, módszereinek és céljainak megismertetését, valamint a pedagógustársadalomban való elmélyítését szolgálta valamennyi neveléstudományi szaklap, mely a Kádár-rendszerben megjelent (*Köznevelés, Magyar Pedagógia, Pedagógiai Szemle, A Tanító Munkája, A Tanító, Óvodai Nevelés, Úttörővezető, Család és Iskola, Gyermekünk*).⁴⁶ Megjegyezzük, hogy az *Ifjú Kommunista* című, kifejezetten KISZ-vezetőknek szóló folyóirat is kiemelten kezelte a fiatalok vallásossága elleni harcot. Egyház- és vallásellenes cikkeik, tanulmányaik teljes mértékben követték a jól ismert propagandisztikus célzatú újságok, folyóiratok, kiadványok tematikáját. A vallás- és egyházellenesség e folyóiratban kevésbé a „történelminek” és „tudományosnak” szánt áttekintésekkel, sokkal inkább a fiatalok körében hatékonyabbnak vélt gúny és cinizmus eszközeivel élt. A stílust

és a hangvételt leginkább talán a „bulváros” szóval lehetne jellemezni, melynek célja az volt, hogy a vallásos szemléletet, értékrendet korszerűtlennek, elmaradottnak, babonásan primitívnek fessék le a fiatalok előtt. „Giuseppe del Monte milánói gyógyszerész máglyát rakott a lakásában, feleségét levetkőztette és hozzálátott, hogy máglyára vesse. »Úgy halsz majd meg, mint Szent Johanna« (...) A gyógyszerésről, akinek lakásán egyébként szentképek tömegét találták, aztán megállapították, hogy beleőrült a vallásosságba.”⁴⁷

További hasonló profillal bíró kiadványnak tekinthető a *Fiatalok Kérdezik* elnevezésű, mindössze két évfolyamot (1957–1958) megért propagandakiadvány, mely a KISZ Országos Szervező Bizottsága alá tartozó Agitációs és Propaganda Osztály gondozásában jelent meg. E kiadvány szintén az ifjúsági szervezet vezetői és aktivistái számára tartalmazott a „szocialista világnézettel” kapcsolatos útmutató háttéranyagokat, de kidolgozottsága és propagandaértéke nem hasonlítható az *Ifjú Kommunista*éhoz. Többnyire a Kádár-rendszer első éveinek közkeletű politikaelméleti kérdéseit („Kinek »használt« az ellenforradalom?”,⁴⁸ „Mi a dogmatizmus?”) járta körül, de még a kommunista frazeológiához mérten is száraz és didaktikus stílusban.⁴⁹

A pedagógusok megfelelő „ideológiai képzettségének” kérdése a neveléstudományi szaklapokban is fontos helyet kapott. A rögzített elvárások szerint az iskola falai között zajló „szocialista nevelésen” túl a pedagógusra lényegében összekötő szerep hárult a jövő „szocialista embereszmény” műhelyét szimbolizáló állami oktatás és az „ideológiailag” képzésre szoruló szülők között. Ágoston György,⁵⁰ a Kádár-korszak legismertebb marxista neveléstudományi szakembere meggyőződéses kommunistaként azt az álláspontot képviselte, hogy az állam alkalmazásában álló pedagógustól a hatalmat birtokló politikai erő magától értetődő módon várhatja el azt, hogy a hatalom által megkívánt meggyőződést, értékrendet képviselje. „Feltehető a kérdés, jogosan kívánja-e meg államunk a kommunista világnézetű meggyőződést pedagógusainktól? E kérdésre adandó választunkat azzal a megjegyzéssel kezdjük, hogy minden társadalmi rendszer a maga érdekeinek megfelelő világnézetet, meggyőződést kívánt meg és kíván meg ma is pedagógusaitól. Nincs olyan társadalmi rend, olyan állam, amely eltűrné, hogy iskoláiban a neki nem megfelelő világnézetű pedagógusok tanítsák, neveljék az ifjúságot.”⁵¹ Ez a kijelentés főképpen annak fényében ellentmondásos, hogy az ellenségként kezelt „imperialista országok” (főképpen az NSZK, vagy korabeli

⁴⁶ Darvai Tibor: *Oktatáspolitikai és a Tanító című folyóirat a hatvanas években Magyarországon*. (PhD értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Oktatás és Társadalom, Neveléstudományi Doktori Iskola. Pécs, 2017.)

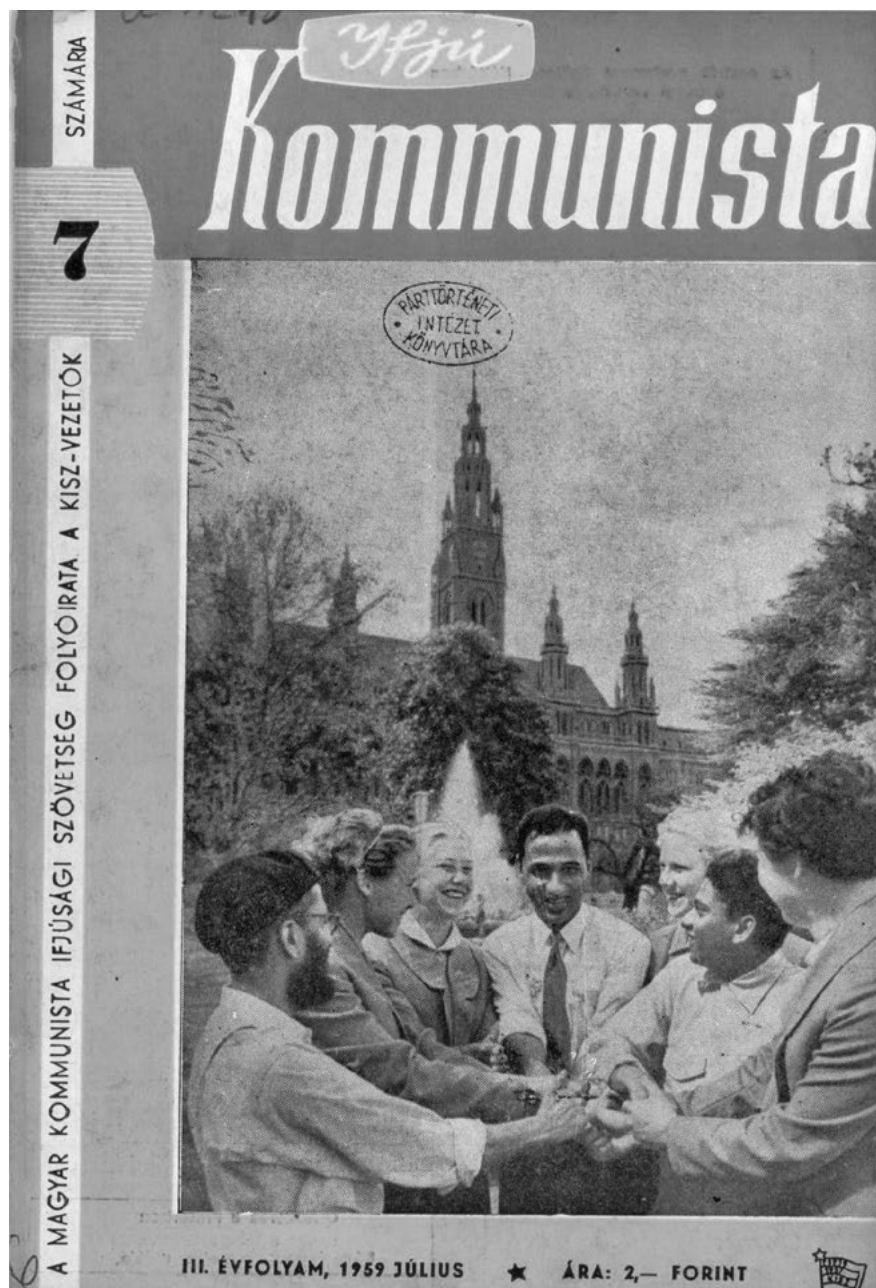
⁴⁷ Vallásos nevelés, avagy... *Ifjú Kommunista*, 1961. 11. 11., 31.

⁴⁸ *Fiatalok Kérdezik*, 1957–58/4, 12–18.

⁴⁹ *Fiatalok Kérdezik*, 1957–58/10, 10–15.

⁵⁰ Ágoston György (1920–2012): pedagógus, egyetemi tanár, marxista meggyőződésű oktatás- és neveléstudományi szakember. A Kádár-rendszerben munkái alapműveknek számítottak a szocialista nevelés tartalmát és módszertanát illetően. Vö.: Falus Iván: Ágoston György (1920–2012)., *Neveléstudomány*, 2013. 02. 03.

⁵¹ Ágoston György: Jegyzetek a világnézetről. A pedagógus világnézeti meggyőződése: a világnézeti nevelés döntő tényezője. *Köznevelés*, 1959. 01. 14. [3–5.] 5.



A KISZ Ifjú Kommunista című lapjának 1959. júliusi címlapja. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár.

közkeletű használatban Nyugat-Németország) viszonylatában a marxista ideológusok folyamatosan az egyház és az állam, az egyház és a politikai hatalom összefonódását, érdekközösségét ostromolták. Egyház- és vallásellenes cikkek, tanulmányok százaiban szöttek végletekig eltúlzott propagandát aköré, hogy „Nyugaton” a szovjetbarát,

baloldali meggyőződésű értelmiségieket (így a tanárokat is) vegzálják és üldözik. Ágoston György ugyanakkor helyesnek tartja, ha mindez itthon, a kommunista hatalom részéről történik.

A keresztény felekezetek képviselői közül egyedül Grósz József érsek volt az, aki még az

Állami Egyházügyi Hivatal felé is nyíltan merte bírálni, hogy – különösképpen az ifjúságpolitika területén – a hatalom ateista és egyházellenes indoktrinációt⁵² folytatott. Az idős érsek természetesen kísérletet tett arra, hogy a kritikát úgy fogalmazza meg, mintha annak megfogadása előmozdítaná a „szocializmus közös építésének ügyét”. „Szerintem és szerintünk a szocializmus építése sokkal ütemesebben menne előre, a gazdasági építés sokkal eredményesebb volna, ha önök nem folytatnának ideológiai harcot. A munkások, a parasztok, az értelmiségiek nagyobb szívvél végeznék munkájukat, és különösen az ifjúság nevelésében nem volnának ilyen problémáik, nem kellene harcot folytatni a huliganizmus ellen, ha e tekintetben többet adnának az egyház tanításaira.”⁵³ A beszélgetésről Szakács Gyula, a Bács-Kiskun Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Egyházügyi főelőadója készített feljegyzést.

ÖSSZEFOGLALÁS

A már hivatkozott 1958-as párt-határozat, valamint a párt művelődéspolitikai irányelveinek lefektetése betonkemény mederbe terelte az ifjúságpolitikát. A papok, lelkészek korábbi megfigyelése, vegzálása, a vallásos szülők, valamint a vallásos nevelésben részesülő gyermekek megkülönböztetése magától értetődően nem ért véget, de a központi szándék centrumába a nevelés, a meggyőzés, a már jól ismert „világnézeti harc” elsődlegessége került.

⁵² Indoktrináció: „Egy tanítás (doktrína, nézetrendszer, igazságrendszer) bevézését, besulykolását, elfogadtatását jelenti. A politikai indoktrináció olyan nevelés, amelynek során tanítást, ideológiát fogadtatnak el a politikai közösség új tagjával.” Kozma Tamás: *Bevezetés a nevelésszociológiába*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1991, 119.

⁵³ Szakács Gyula: *Feljegyzés a Grósz József kalocsai érsekkel folytatott legutóbbi beszélgetésről*. (Kecskemét, 1960. február 8.) MNL OL M-KS 288-22 (MSZMP Agitációs és Propaganda Osztály) 1960/5. Őrzési Egység, fol. 3.



A Kerepesi temető munkásmozgalmi panteonja. „A kommunista párt forradalmi romantikájának szerves részét képezte egyfajta szocialista hagiográfia felmutatása a »munkásmozgalmi hősökkel« kapcsolatban.”

Fotó: Fortepan / Kriss Géza, 193163-as fotó.

A későbbiekben az ifjúság marxista-leninista nevelésében kiemelt szerep jutott az úgynevezett „forradalmi romantikának”, amely maga is – paradox módon – az oly sokat kárhoztatott és üldözött „idealista világnézet” egy sajátos szocialista felfogásából táplálkozott: „a szocialista építés magasrendű, forradalmi romantikus pátozát azzal tudjuk kialakítani, ha a fiatalok erejére, tudására, lelkesedésére támaszkodunk és

még rendkívüli feladatokkal is megbízzuk őket. A kommunista forradalmi romantika lényege: eszméink, elveink, a tanulás szépségének a közösség javára végzett munkának megismertetése és megízleltetése. Rendkívüli erőfeszítést, bátorságot követelő harci feladatok vállalása, és megoldása. Az életet kommunista módra élni, az egyéni boldogságot kommunista módra újra és újra megtalálni.”⁵⁴

Ennek a forradalmi romantikának szerves részét képezte egyfajta *szocialista hagiográfia*⁵⁵ felmutatása a „munkásmozgalmi hősökkel” kapcsolatban: „Ugyanakkor nem mondhatunk le arról, hogy a fiatalok elé most és a jövőben is példaképeket állítsunk. Ezeket a példaképeket a magyar és a nemzetközi kommunista mozgalom kimagasló hősei, mártírjai, személyiségei közül kell elsősorban kiválasztani. [...] A példaképek annál pozitívabban, nagyobb hatásfokkal tölthetik be a nevelő szerepüket, mennél helyesebb a kiválasztás, mennél erősebb a fiatalokban a kommunista eszmeiség, a párt politikáján alapuló meggyőződés.”⁵⁶ Mint már azt korábban idéztük, 1958-ban az MSZMP lefektette művelődéspolitikájának irányelveit, melyek között az ifjúság világnézeti nevelése magától értetődően kiemelt helyet kapott. A dokumentum az ifjúság szocialista szellemű nevelésének fontosságán túl nem felejt el leszögezni, hogy azok a fiatalok, akiket „a szocializmus építésének” feladataival, vagy a népi demokratikus berendezkedéssel szemben nevelnek „meghasonlott, a társadalomban helyüket nem találó fiatalok lesznek, akik könnyen esnek áldozatul lelkiismeretlen politikai kalandoroknak. Az ellenforradalmi események sok tragikus példája tanúsítja ezt.”⁵⁷

⁵⁴ A KISZ Központi Bizottságának irányelvei az ifjúság eszmei politikai nevelésére. MNL OL M-KS 288-22 (MSZMP Agitációs és Propaganda Osztály) 1958/3. Őrzési Egység/1. fol. 4.

⁵⁵ Hagiográfia: a szentek életének kutatásával, értékelésével foglalkozó tudomány. Ennek a „forradalmi romantikának” tudható be, hogy az úgynevezett „nemzetközi munkásmozgalom” soraiból választották ki azokat az ifjúság elé példaképként állított, hősként, vagy már-már szentként tisztelt kommunista forradalmárokat, politikusokat, akikről úttörő-zászlóaljokat, iskolákat, ifjúsági szállókat, művelődési házakat stb. neveztek el. Ennek továbbélése a (szerencsére egyre inkább kikopó) Che Guevara-kultuszban figyelhető meg napjainkban is.

⁵⁶ A KISZ Központi Bizottságának irányelvei az ifjúság eszmei politikai nevelésére. MNL OL M-KS 288-22 (MSZMP Agitációs és Propaganda Osztály) 1958/3. Őrzési Egység/1. fol. 30.

⁵⁷ Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei... i. m. 1958, 140.

Molnár Imre

Az Esterházy János–dosszié a rendszerváltás utáni időszakban



Az Esterházy János Zarándokközpont több felvidéki civil szervezettel közösen 2021-re Esterházy-emlékévet hirdetett a mártír gróf születésének 120. évfordulója alkalmából. Az alábbiakban összefoglaljuk a felvidéki magyarság kiemelkedő történelmi személyiségével kapcsolatban a rendszerváltás utáni legfontosabb történeteket.

1989 novemberében, az immár csak múlt időben emlegetendő csehszlovák bársonyos forradalom előestéjén – mondhatni vigíliáján – Vágsellyén gyűlt össze a szlovákiai magyar értelmiségi társadalom színe-java. Az összejövetel apropóját Tóth Lajos, neves felvidéki tanár és kultúraszervező (akit bátran nevezhetünk értelmiségi-ötletgyárosnak is) ötvenedik születésnapjának megünneplése adta, a valódi ok azonban egy illegálisnak is minősíthető értelmiségi seregszemle és számvetés lett volna.¹ Az egybegyűlteket egy-egy előadással ajándékozták meg az ünnepeltet és nem utolsósorban egymást. Ezen az összejövetelen hangzott el – 1945 után először – nyilvánosan egy gróf Esterházy Jánost és életművét bemutató és méltató előadás. Az ő nevét azért kell külön hangsúlyozni, mert az akkori jelenlévők túlnyomó

többsége, közülük is főleg a fiatalabb nemzedék tagjai, nem vagy legfeljebb csak hallomásból ismerték e kiváló történelmi személyiséget. Életművének tömörösszefoglalása és méltatása után pedig az ott lévő olyan jeles irodalmárok, mint Grendel Lajos író vagy Tóth László költő is úgy nyilatkoztak, hogy az elhangzottak revelációként hatottak rájuk. Utólag is érdemes elgondolkodni azon, hogy a felvidéki magyar társadalmat a felülről ráerőszakolt kommunista ideológiai keretrendszer három évtizede mennyire megfosztotta saját vállalható érték- és történelemtudatától.

A kisebbségi szellemi „lét és tudat” csonkoltságának siralmas láttelepén a házigazda Tóth Lajos a reá jellemző széles gesztussal úgy próbált felülemelkedni, hogy kerek-perec kijelentette:

„mi márpedig itt és most a magunk számára rehabilitáltuk Esterházy Jánost!” A jelenlévők természetesen egyetértettek a kijelentéssel, de közülük akkor senki sem gondolt arra, hogy ez – mármint Esterházy János gróf rehabilitálása – egy nem is oly távoli jövőben valóságosan is felmerülő lehetőséggé válik, ám ezzel együtt sem lehet az ügyet majd egy ilyen nagyvonalú gesztussal elintézettnek tekinteni. Az Esterházy János életéről, illetve az egyéb témákról elhangzott, vitával tűzdelt előadásokat a második világháború utáni első magyar politikai szervezet, a Független Magyar Kezdeményezés megalapítása követte ott, Vágsellyén. Másnap Prágában kitört a „bársonyos forradalomnak” nevezett tömegtüntetés-sorozat, s ezzel Csehszlovákiában is megkezdődött a rendszerváltás folyamata.

¹ Vágsellyén 1989. november 18-án köszöntötték Tóth Lajost, a Vörösmarty Klub nagyszerű vezetőjét. Az ünnepség után alakult meg a Független Magyar Kezdeményezés, pontosan egy nappal a nagy prágai diáktüntetés után, melyet brutálisan szétvert a rendőrség. Innen számítják a „bársonyos forradalom” kezdetét. November 19-én alakult meg Prágában a Polgári Fórum cseh ellenzéki mozgalom, míg Pozsonyban a Nyilvánosság az Erőszak Ellen nevű szlovák ellenzéki mozgalom.



Esterházy János portréfotója.
Fotó: Molnár Imre gyűjteménye.

A lengyel és magyar ősökre tekintő gróf Esterházy János rehabilitálásának eltervezett megindításához kezdetben kedvező háttérrel biztosított a csehszlovákiai rendszerváltás, illetve az ennek következtében fellazult államnacionalista szigor, mely jobb híján eltúrte a mártír gróf teljes életműve újrafelfedezése érdekében meginduló társadalmi-politikai kezdeményezéseket. Mindez publikációk megjelenését, előadások, színházi bemutatók, ünnepségek hosszú sorának megtartását eredményezte. Előbb Budapesten, a Rákóczi Szövetség²

keretében alakult meg az Esterházy János Emlékbizottság,³ melyet hasonló bizottság megalakulása követett Pozsonyban is, Esterházy János Közművelődési Klub⁴ néven. Mindkét szervezet a munkájukhoz csatlakozó, nagyrészt felvidéki háttérű értelmiségi holdudvar sokat tett azért, hogy a felvidéki, majd a magyarországi magyar közvélemény előtt is ismertté válják a mártír gróf neve és munkássága. Az Esterházy János születésének kilencvenedik évfordulójára Pozsonyba látogató Csoóri Sándor „szellemi kihantolásnak” nevezte ezt a folyamatot, amely valóban egyfajta társadalmi rehabilitálási folyamatnak, másként szólva Esterházy János jó híre helyreállításának volt a kezdete. E sorok írója – sokakkal együtt – az Esterházy Jánosról tartott előadások közepette megtapasztalhatta azt a katartikus élményt, melyen keresztül főleg a felvidéki magyarok köréből kikerülő hallgatóság a mártír gróf tragédiájában saját, 1945 utáni hontalan és jogfosztott sorsát ismerhette fel. Esterházy tehát egy bizonyos szempontból jelképpé magasztosult. Rehabilitálásának igazi nehézségei e ponton kezdődtek el.

A kezdet kezdetén csupán nemtetszésüknek adtak hangot a régi/új hatalom csehszlovákiai, majd szlovákiai képviselői. Anton Hrnko, a Szlovák Nemzeti Párt képviselője az új szlovák parlamentben interpellációban tiltakozott az ellen, hogy egy hazaáruláért és a fasiszmussal való együttműködésért háborús bűnösként halálra ítélt magyar életéről nyilvános előadások hangzanak el a fővárosban (azaz Pozsonyban) és országszerte. Hrnko képviselő a belügyminisztertől követelte az „elítelt” nevét felvett szervezet működésének felülvizsgálatát is.⁵ A szlovákiai magyar, a magyarországi és esetenként a csehországi pozitív hangvételű publikációk,⁶ az ezekkel kapcsolatos rádió- és tévéműsorok közreadása, bemutatása egyre dühödtebb reagálást váltott ki az egyre radikalizálódó szlovák nacionalista irányzat hangadóiból. Ezek a reagálások általában a szélsőséges hangnemekről elhíresült szlovák sajtótermékekben jelentek meg,⁷ de jutott belőlük az olyan tekintélyes napilapok oldalaira is, mint amilyen a *Národná Obroda* volt. A dühödt hangú, Esterházy politikai tevékenységét támadó cikkek legtöbb esetben egy kútfőre, dr. Ladislav

² Rákóczi Szövetség: 1989-ben, elsősorban a Felvidékhez kötődő és a felvidéki magyarság ügyében elkötelezett személyiségek által Budapesten alapított civil szervezet. Előzményének az 1988-ban Budapesten megszerveződött Csehszlovákiai Magyar Kultúra Barátainak Köre tekinthető. A szövetség az évtizedek alatt fokozatosan nötte ki magát: mára több tízezer taggal és több száz helyi szervezettel működik Kárpát-medence-szerte, számos programmal segítve a határon túli és a diaszpórában élő magyarságot.

³ Martényi Árpád: Az Esterházy János Emlékbizottság szerepe az Esterházy-kultusz erősítésében. In: *Isten Szolgája: Esterházy János Emlékkönyv III.* (Kézirat, kiadás előtt.)

⁴ Ifj. Csámpai Ottó: Ifjúkori Emlékképek Esterházy János szellemi kihantolásáról. In: *Uo.*

⁵ Anton Hrnko parlamenti képviselőnek az Esterházy János Közművelődési Klub tevékenysége ellen irányuló felszólalása a Szlovák Nemzeti Tanácsban. A felszólalás gyorsírói jegyzőkönyvének másolata a szerző tulajdonában.

⁶ A cseh nyelvű publikációk között csupán két pozitív hangvételű cikket tartunk érdemesnek közölni: Csémy Tamás: Statečný Maďar. *Lidové noviny*, 1991. 04. 17. 5., illetve Molnár Imre: Osudy Jánoše Esterházyho. *Střední Evropa* 1992/24, 75–90. Ugyancsak árnyaltabb hangvételű írást közöl Esterházyról szlovák nyelven dr. Anton Špiesz történész: Špiesz, Anton: Protičeskoslovenský agent, ale... *Práca*, 1991. 11. 23. 7.

⁷ Potrebuje pravdu, nie legendy. *Zmena*, 1991. 90-91 sz. 18.; Deák, Ladislav: Kto snazí manipulovať? *Práca*, 1991. 11. 16., 7.; Uő.: Este raz kauza János Esterházy. *Práca*, 1992. 01. 11.; Uő.: János Esterházy. *Práca*, 1993. 07. 17. 14., illetve Drahošlav, Machala: Prípad Jánoša Esterházyho – Rehabilitujeme rozbíjaca republika? *Republika*, 1993. 05. 17. 21.

Deákra⁸ vezethetőek vissza, amennyiben vagy az ő tollából származtak, vagy a vele készült interjúk, beszélgetések alapján fogalmazódtak meg. Egy ilyen interjú bevezetőjében a *Zmena* c. lap szerkesztője a következőket írja: „Déli szomszédunkkal való viszonyunkban csak a tökéletesen előkészített érvek felhasználására számíthatunk a szlovák szuverenitás határozott védelmének érdekében. Az engedékenység, védekező felállás, diplomáciai passzivitás mind forrásai lehetnek hazánk presztízsveszteségének. Ez készítetett minket arra, hogy a régi-új Esterházy János-témát szakavatott, szavahihető történésszel, dr. Ladislav Deákkal vitassuk meg.”⁹

Esterházy rehabilitálásának ügye tehát a nemzeti presztízs kérdésévé vált Szlovákiában. Tegyük hozzá: két irányból is. Egyrészt a negyven éven keresztül megnyomorított és a rendszerváltás után végre ismét felegyenesedni kívánó magyar nemzeti kisebbség öntudatának oldaláról, másrészt az önállósági törekvésekkel párhuzamosan egyre nagyobb teret hódító szlovák nacionalizmus részéről, amely Esterházy személyére, illetve rehabilitálására az önállóság útjában álló akadályként tekintett.

Az ügy egy időre hivatalos mederbe is terelődött, amikor 1991 őszén a szlovákiai magyar pártok egységesen Esterházy János személyét terjesztették fel arra a Masaryk-díjra, melyet Václav Havel államelnök a

Csehszlovák Köztársaság megalakulásának évfordulóján azoknak kívánt adományozni, akik demokratikus magatartásról tettek tanúbizonyságot a Csehszlovák Köztársaság fennállása során bármikor. A hírek szerint a díjazottak közt egy helyet a magyarok számára tartottak fenn. A felterjesztés jelentősége abban állt, hogy Esterházy János jelölését a Szlovák Nemzeti Tanács is elfogadta, mi több, Esterházy neve a második legtöbb szavazatot kapta a felterjesztendő listáján. A jövőbeli nehézségeket vetítette előre azonban az a váratlan fordulat, hogy az utolsó pillanatban – Ladislav Deák kezdeményezésére és a Szlovák Tudományos Akadémia közbelépésére – Esterházy nevét Havel köztársasági elnök törölte a kitüntetésre várók listájáról.¹⁰ A törlés híréről számot adó bizalmas információ szerint Havel elnök nem akart újabb konfliktust az akkoriban az önálló államiséget egyre hangosabban követelő szlovákokkal „egy elítélt magyar” miatt. Ugyanakkor titkárságán keresztül tudtul adta azt is, hogy a rehabilitációs folyamat lezajlását követően nem lesz akadálya a Masaryk-díj Esterházy részére történő átadásának. A döntés visszásságát az is kiemelte, hogy a törlés következtében az 1991-es kitüntetettek névsorában az akkori hatalmi elit szerint nem akadt egyetlen olyan magyar sem, aki a csehszlovák rendszer teljes időszaka alatt demokratikus magatartása miatt kitüntetést érdemelt volna. Nem csoda, ha a megalázó elbánás nyilvánosságra kerülése után

mind Esterházy János gróf leánya, mind a szlovákiai magyar pártok némely képviselője eleve visszautasította a díj későbbi átvételi lehetőségét, annál is inkább, mivel a kitüntetettek listájára több olyan személy is felkerült, akinek múltja (erkölcsi és politikai értelemben is) enyhén szólva megkérdőjelezte a kitüntetés átvételének jogosságát.

Havel elnök sajnálatos döntését jóval megelőzve a pozsonyi Esterházy János Közművelődési Klub hivatalos beadvánnyal kérelmezte Esterházy rehabilitálását, és ezt tette leánya, a Rómában élő Esterházy-Malfatti Alice is. Az érvényes törvényekre hivatkozó rehabilitálási kérelemre Alice asszony a következő választ kapta a Szlovák Igazságügyi Minisztérium bírósági rehabilitálásokkal foglalkozó részlegének igazgatójától: „Sajnálattal kell közölnöm, hogy a bírósági rehabilitálásokról szóló 119/1990 sz. törvény szerint az ön apjára nem vonatkozik a bírósági rehabilitálás. Ez a törvény ugyanis csak azokra vonatkozik, akik 1948. február 25. és 1990. január 1. közt estek bírósági ítélet alá. Az ön apja viszont 1947-ben volt elítélve.”¹¹ Az igazgató ezen túlmenően azt javasolja, hogy az érintett hozzátartozó forduljon a pozsonyi főügyészséghez, ahol törvénysértésre való hivatkozással kérje a bírósági ügy felülvizsgálatát.

Időközben ugyancsak a hivatali útvesztőben akadt el Esterházy Alice azon próbálkozása is, hogy az 1957-ben, a mírovi börtönben elhunyt édesapjának hamvait,

⁸ Deák, Ladislav (1931–2011): szlovák történész. 1962-től a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársa. A '80-as évektől fokozottan kutatta a csehszlovák-magyar kapcsolatok történetét.

⁹ Deák, Ladislav: Politický profil Jánoša Esterházyho. *Slovenský Juh*, 1995/6, 5.

¹⁰ Deák, Ladislav: Kto bol János Esterházy – S krycím menom Tamás, pod cislom 221. *Práca*, 1991. 10. 19. 7.

¹¹ A Szlovák Igazságügyi Minisztérium bírósági rehabilitációkkal foglalkozó osztályának 2872/91-93/98. sz. levele. (A dokumentum Esterházy-Malfatti Alice tulajdonában van.)

emberhez méltó eltemetés céljából visszakapja, mivel a hamvaknak – az akkori hivatalos indoklás szerint – nyoma veszett. Ez ügyben nem segített az a tény sem, hogy a keresésben olyan személyek is támogatták őt, mint dr. Szabó Rezső (aki 1991-ben a Szlovák Nemzeti Tanács alelnöke volt) vagy František Mikloško (a Szlovák Parlament akkori elnöke).¹² E ponton el kell mondanunk, hogy a csehszlovák hatóságok, a családtagoknak a hamvak kiadatására vonatkozó többszörös kérelmét 1965-ben utasították el végérvényesen azzal az indoklással, hogy azok egy tömegsírba kerültek, amelyből már nem lehet előkeresni a földi maradványokat.¹³

Esterházy János leánya – élve a törvény adta lehetőséggel – 1992 júliusában nyújtotta be a pozsonyi városi bírósághoz az 1 Nt 55/92 számú ügyiratban a Szlovák Nemzeti Bíróság által hozott 1947-es ítélet felülvizsgálatának kérvényét, és az ügy képviselével külön ügyvédet bízott meg, dr. Rózsa Ernő¹⁴ személyében. A felülvizsgálat célja az volt, hogy perújrafelvételt kérve bebizonyítsa az egykori ítélet igazságtalanságát. Ez – a rehabilitációs részleg igazgatója, Ladislav Boroň szavai szerint is – *de facto* a rehabilitálást jelentette volna.

Fontos *intermezzóként* 1993 áprilisában jelent meg a szenzációt jelentő hír, hogy az Orosz Legfelsőbb Bíróság rehabilitálta a

Moszkvába hurcolt, és ott 1946. június 24-én tíz év kényszer-munkára elítélt Esterházy Jánost, akit minden ellene felhozott vád alól felmentettek.¹⁵ Logikus feltevésnek számított, hogy ez a tény jelentős ösztönzést ad majd a pozsonyi felülvizsgálati tárgyalásnak is. Nem így történt.

A pozsonyi tárgyalás levezetésével (amely *de facto* csupán 1994. október 4-én kezdődött el) azt a dr. Peter Šamkót bízták meg, aki a Duray Miklós elleni, a köztársaság felforgatásának vádjával indított per bírója is volt az egykori Husákrezsím legsötétebb éveiben. Šamko a per lefolytatásához szakértői anyagot kért a Szlovák Tudományos Akadémiától. A szakértői anyag elkészítésének feladatát az Esterházyt eddig legtöbbet támadó két szlovák történész, dr. Ladislav Deák és dr. Ivan Kamenec¹⁶ kapta meg, ami azonnal világossá tette, hogy a rehabilitációra semmi esély.

Az 1992-ben elkezdődött bírósági eljárás keretei közt azonban megnyílt egy új dimenzió: a szlovák és magyar történészek lényegében máig tartó vitája. Ez a vita ugyanakkor messze túlmutat gróf Esterházy János személyén. Magában foglalja ugyanis a 20. századi magyar-szlovák történelmi szembenállás minden fejezetét, úgymint a trianoni és a bécsi döntést, a Horthy- és a Tiso-korszakot, az első Csehszlovák Köztársaság időszakát és annak kisebbségpolitikáját, valamint

az 1945 utáni hontalanság időszakát, melyekkel kapcsolatban a két ország történetírása általában egymással ellentétes álláspontot képvisel. Idézzük tehát fel az eddig lefolytatott vita néhány részletét.

A Masaryk-emlékérem megtagadásának alapját szolgáló szlovák vádak az alábbi négy pontban foglalhatóak össze: 1. Esterházyt és kisebbségi politikus társait afféle ügynökként Budapestről irányították. 2. Politikai tevékenysége Csehszlovákia szétverésére irányult. 3. Kollaborált a náci ideológiával és annak képviselőivel. 4. Ellenzavazata ellenére maga is támogatta a szlovákiai zsidóság felszámolását.

A szlovák vádakra Ádám Magda és Szarka László, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársai adtak szakvéleménybe foglalt cáfolatot. Ebben többek között leírták, hogy a szlovák szerzők állításai „semmiképp sem tekinthetők bizonyítéknak Esterházy elítélésére”. A szakvélemény szerint „a szlovák történészek jól láthatóan Esterházy elvitathatatlan érdemeit kívánják csökkenteni. Esterházy soha nem volt a magyar kormányzat ügynöke, a náci német ideológiával sem 1939 előtt, sem utána nem azonosult, számára mindvégig a magyar nemzeti egység gondolköre és a keresztényi szociális felfogás bizonyult meghatározónak, vezérlő eszmekörnek pedig a

¹² Dr. Szabó Rezső beszámolója a hamvak kiadatásának ügyéről: *Rákóczi Hírvivő*, 1992/1, 6–8.

¹³ Motesiky Árpád: Temetetlen. *Rákóczi Hírvivő*, 1992/2–3. 15.

¹⁴ Rózsa Ernő (1930–2021): jogász, politikus. 1968-ban a kisebbségi alkotmánytervezet egyik megalkotója. 1990 és 1998 között az Együttélés színeiben a szlovák parlament tagja.

¹⁵ Kecskés János: „Hiszen ő csak magyar”. *Esti Hírlap*, 1993. 04. 10. 3.

¹⁶ Kamenec, Ivan (1938): szlovák történész. 1969 óta a Szlovák Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének munkatársa. Kutatásainak középpontjában Közép-Európa és Szlovákia második világháború alatti története áll.

megbocsátás és a tolerancia szellemét helyezte előtérbe.”¹⁷

A szlovák szakértői véleményre válaszként 1993. augusztus 31-én további hat magyar történész professzor – Pölöskei Ferenc, Balogh Sándor, Gergely Jenő, Erényi Tibor, Izsák Lajos és Kende János – adott ki állásfoglalást, cáfolva az Esterházyra vonatkozó szlovák vádakat. Az állásfoglalás konklúziója az volt, hogy „az Esterházy János elleni korabeli moszkvai és pozsonyi ítéletek lényegében a fasizmus és Csehszlovákia felbomlasztásával kapcsolatos vádakon alapultak. (...) Ismereteink és meggyőződésünk szerint vitán felüli tény, hogy ezek a vádak a maguk idejében is alaptalanok voltak, és ma is azok.”¹⁸ Az MTA történészeihez hasonló eredményre jutott kutatásai során Popély Gyula, szlovákiai magyar és Vojatsek Károly, Kanadában élő magyar történész, egyetemi tanár és mások is.¹⁹

A leírt véleményekre szlovák részről gyorsan megszületett a válasz: mind Deák, mind pedig Kamenec úr lakonikus véleményben utasította vissza a magyar fél álláspontját, mely szerintük „alacsony szakmai színvonalú, egyoldalú, nem kritikus, nem tárgyilagos és

kevés objektivitással rendelkezik. (...) Előre megírt politikai forgatókönyv szerint íródott, mely mindenáron Esterházy János politikai ártatlanságát akarja igazolni, de nemcsak megmenteni akarják, hanem igyekeznek politikai áldozatnak is feltüntetni őt. (...) Az említett okokból kifolyólag ez a bíráló nem számít Esterházy J. tevékenysége komoly értékelésének. Többek között azért sem, mert ha csehszlovák állampolgár volt, a magyar történészek bírálata legfeljebb csak a margón kellene jegyezni.”²⁰

Ladislav Deák javaslatára a vitába „kívülálló, pártatlan” szakértőként bekapcsolódott Jaroslav Valenta, a Cseh Tudományos Akadémia történésze, a csehországi Beneš Társaság elnöke is, aki tanulmányában megállapította, hogy Esterházy tárgyalásai Varsóban „egyértelműen azt a törekvést szolgálták, hogy a csehszlovák állam integritását súlyosan megsértse, szétverje és megsemmisítse.” Mindezek alapján Valenta úgy vélte, „elegendő további anyag áll rendelkezésünkre, amely különböző aspektusok alapján megsokszorozza az Esterházy bűnösséget kimondó eredeti bizonyítékokat.”²¹

Jaroslav Valenta írásával kapcsolatban Balassa Zoltán kassai történész többek közt leírja: „A szlovák sajtó jelentős eseményként harangozta be a cseh történész szakvéleményét, mint amely új adatokat szolgáltatott Esterházy János ügyében. Ezek bár lehetnek szenzációk, ám nem állják meg a helyüket. Esterházy János rehabilitálása túlmutat a néhai képviselő személyén. Ha ugyanis nyilvánvalóvá válna, hogy az ellene felhozott vádak hamisak, akkor a szlovákiai magyarság kollektív bűnösségének amúgy is gyenge lábakon álló fikciója teljes mértékben elveszítené hivatkozási alapját és hitelét. Ez pedig egyenértékű lenne a felvidéki magyarok felmentésével. Aminek az lenne a logikus következménye, hogy az ötven évvel ezelőtt kihirdetett beneši dekrétumok, a csehszlovák kormány és parlament, valamint a Szlovák Nemzeti Tanács²² és a Megbízotti Hivatal²³ által kiadott idevonatkozó rendeletek és törvények (melyek alapot szolgáltattak Esterházy János elítéléséhez is) légből kapott, rosszindulatú érvekre hivatkoztak. Ráadásul ellentmondtak az akkori Csehszlovákia jogrendjének.”²⁴

Jaroslav Valenta elfogult és rosszindulatú Esterházy-ellenes vádjait a csehországi történészek

¹⁷ Ádám Magda – Szarka László: *Szakvélemény Esterházy Jánosnak, a Csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt ügyvezető elnökének, ill. a szlovákiai Magyar Párt elnökének szlovák értékeléséről*. (Kézirat, a Rákóczi Szövetség tulajdonában, 1992.)

¹⁸ Történész szakértői vélemény Esterházy János szabadságvesztésével kapcsolatban. In: *Esterházy János Emlékkönyv*. Szerk. Esterházy-Malfatti Alice – Török Bálint. Budapest, Századvég, 2001, 129.

¹⁹ Popély Gyula: Esterházy János pályaképe. *Valóság*, 1995. december, 60–76.; Dr. Vojatsek Károly: *Véleménynyilvánítás Esterházy János rehabilitációs perének tárgyalásához a pozsonyi Városi Bíróság előtt*. (Kézirat, a Rákóczi Szövetség tulajdonában.)

²⁰ Deák, Ladislav: *Vyjadrenie k znaleckému posudku pracovníkov Katedry novovekých dejín Madarska, Ústavu politických dejín a Nadácie politických dejín*, 2. (Kézirat, a Rákóczi Szövetség tulajdonában.), illetve Kamenec, Ivan: *Stanovisko k znaleckému posudku vo veci kauzy J. Esterházy*, 2. (Kézirat, a Rákóczi Szövetség tulajdonában.)

²¹ Valenta, Jaroslav: *Znalecky posudek historika o politické cinnosti Jánose Eszterháziho pro Mestský soud Bratislava*. (Kézirat, a Rákóczi Szövetség tulajdonában.)

²² Szlovákia parlamentje.

²³ A Megbízotti Hivatal volt Szlovákia kormánya a második csehszlovák állam idején.

²⁴ Balassa Zoltán: *Esterházy János történelmi pereit*. (Kézirat, a Rákóczi Szövetség tulajdonában.)

közül Bohumil Doležal,²⁵ majd azt követően Ondrej Tóth több publikációban is cáfolta.²⁶

A per megkezdésének időszakájában, 1992. október 4-én, a Rákóczi Szövetség keretében működő Esterházy János Emlékbizottság Budapesten, a Szép utcában, a gróf egykori lakásának falán emléktáblát helyezett el.²⁷ Az emléktábla évről évre, Esterházy március 14-i születésnapjának időszakára valóságos zárandokhellyé változik. Az országhatáron túlról is felkeresik a reá emlékezők virágaikkal, koszorúikkal. Sokkal szerényebb emléktáblát szeretett volna elhelyezni 1994-ben a szlovákiai Szencen a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom helyi vezetősége más magyar mozgalmakkal karöltve, ám a kegyeleti aktust – országos riadót fűjva – a Matica Slovenská helyi szervezete megakadályozta.²⁸ Az ok újra az Esterházy János háborús bűnösséget kimondó, máig érvényben lévő ítélet volt. A tábla elhelyezésére végül csak 2019-ben kerülhetett sor,²⁹ de az a tény, hogy sor kerülhetett rá, jól mutatja: ha lassan is, de Esterházy János történelmi szerepének megítélésében szlovák részről is történik némi előremozdulás. A

máig nem csendesülő magyar-szlovák történészvitában üde kivételt alkot Robert Letz fiatal szlovák történész Esterházy-tanulmánya, amely a mártír politikus több pozitív vonásának kiemelése mellett arra mutat rá, hogy Esterházy János személye mindkét fél számára egy szélesebb körű társadalmi dialógusra való felhívást jelent.³⁰

Esterházy János rehabilitálása ügyében a szlovákiai bíróság tehát olyan történészeket kért fel szakértőül, akikről korábbi publikációik alapján köztudomású volt, hogy mindannyian Esterházy János rehabilitálásának heves ellenzői közé tartoznak. Esterházy Alice erre hivatkozva – a bírósági eljárást megszakítva – 1995-ben egy újabb pert indított édesapja rehabilitálásának reményében. Beadványában ezúttal az Esterházyellen 1947-ben (*incontumaciam*)³¹ lefolytatott bírósági aktus törvénytelenességét kívánta bebizonyítani. Kézzelfogható eredményt azonban ez a próbálkozás sem hozott. Szlovákia legfőbb államügyésze, Michal Vaľo levélben arról értesítette az ügyet képviselő szlovák ügyvédi kar elnökét, Dr. Štefan Detvait, hogy a jelenleg érvényben lévő szlovák törvények

szerint nem lehet megváltoztatni az 1948 előtt hozott ún. *redisztribúciós*³² törvénykezés döntéseit, melyek felülvizsgálatára nincs törvény adta lehetőség. Vaľo főügyész ugyanakkor, egy személyesen Esterházy Alicének küldött levelében fogalmazta meg sajnálkozását az ügyészégi döntés miatt, és egyúttal nagyrabecsülését fejezte ki Esterházy János iránt.³³ Az ügyben ezt követően véleményalkotásra felkért Strasbourg Nemzetközi Bíróság sem foglalkozott érdemben Esterházy János igazságtalan elítélésével, hanem Szlovákia kompetenciájába utalta vissza a rehabilitáció ügyét.

A bíróság által lefolytatandó eljárás mellett adódott volna egy másik eljárási mód is Esterházy rehabilitálására, ez pedig a politikai megoldás útja lett volna. E változatban a szlovák kormánynak, illetve a parlamentnek kellett volna olyan törvényt alkotnia és elfogadnia, amellyel orvosolni lehetett volna az Esterházy Jánost és családját ért igazságtalan ítéletet és bánásmódot, illetve az egykori halálos ítélet megváltoztatását gátló jogi patthelyzetet.³⁴ A hivatalos szlovák hatalmi szervek viszonya az Esterházy-ügyhöz azonban

²⁵ Doležal, Bohumil (1940): cseh irodalomkritikus, politológus, politikus. 1977-ben aláírója volt a Charta77 nyilatkozatának, valamint alapító tagja a csehszlovákiai Helsinki Bizottságnak. A „bárszonyos forradalom” idején a prágai Demokratikus Kezdeményezés szóvivője, majd országgyűlési képviselő. 1992–93-ban Václav Klaus csehszlovák pénzügyminiszter, majd cseh miniszterelnök politikai tanácsadó testületének vezetője.

²⁶ Doležal, Bohumil: Esterházy János esete. *Valóság*, 1995. december, [77–86.] 83.

²⁷ Török Bálint: Esterházy János – Emléktábla. *Rákóczi Hírvivő*, 1992/2–3, 16–17.

²⁸ Kovács Gergelyné: Példaadó hazafi volt. In: *Isten Szolgája i. m.*

²⁹ Neszméri Tünde: Emléktábla a magyarság „legnagyobb és legártatlanabb vértanúja” számára. *Ma7*, 2019. 06. 13. <https://ma7.sk/tajaink/emlektablat-avattak-a-magyarsag-legnagyobb-es-legartatlanabb-vertanuja-tiszteletere-szencen?fbclid=IwAR1wW3WwEP8NmSrQ-SdXZe-3fRehPGQ7SwCkPOT3XpCfVFJasTmXqUAjeY> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 15.)

³⁰ Letz, Robert: Osobnosť Jánosa Esterházy, ako výzva k dialógu. *Strední Evropa*, 1992/24, 164–182.

³¹ távollétében

³² népbírói

³³ A levél eredetije Esterházy-Malfatti Alice tulajdonában van.

³⁴ Az erre vonatkozó politikai-jogi javaslatot Csáky Pál miniszterelnök-helyettes utasítására Ján Čarnogurský szlovák igazságügyi miniszter dolgozta ki. Lásd: Csáky Pál: Esterházy Jánost rehabilitálni kell! In: Uő: *Hullámviasút*. Somorja, Méry Ratio, 2010, 332–333.

nem sokban különbözött a fent leírt bírósági eljárásmodtól. Pedig e vonatkozásban a szlovák kormány több, külföldről érkező ösztönzést is kapott.

1993-ban például Simon Wiesenthal, a bécsi zsidó holocaust dokumentációs központ vezetője levélben kérte a szlovák illetékes szerveket Esterházy János személyének mielőbbi rehabilitálására. Mint Wiesenthal leírta, az általa vezetett központ elegendő bizonyítékkal rendelkezik Esterházy zsidó és más üldözött személyeket mentő tevékenységéről, az ellene érvényben lévő jogtalanságot tehát mielőbb meg kell szüntetni.³⁵

1999-ben Alois Mock, Ausztria egykori külügyminisztere kérte Ján Čarnogurský igazságügyi minisztert a rehabilitáció megindítására. Az akkori szlovák igazságügyi miniszter szakértőket kért fel az ügy újbóli megvizsgálására, akik ismételtén megállapították, hogy a rehabilitációra azért nem kerülhet sor, mivel Esterházyt a Szlovák Nemzeti Tanács népbíróságok felállítására vonatkozó rendelete alapján ítélték el. Ezek ugyan köszönő viszonyban sem állnak a jogállami normákkal, de az említett 33/1945 számú SZNT rendelet 8. §-ának 1. bekezdése egyúttal azt is kimondja, hogy az ezáltal hozott ítéletek ellen fellebbezésnek (tehát semmiféle jogorvoslatnak) nincs helye.³⁶

2001-ben a demokratikus színekben hatalomra kerülő szlovák kormány külügyminisztere, Eduard Kukan kapott ugyancsak a rehabilitációt sürgető felkérést az osztrák és a magyar



Esterházy János szobra a tatabányai Fő téren.
Fotó: Molnár Imre gyűjteménye.

külügyminisztertől (Benito Ferrero-Waldner és Martonyi János). E felkérésnek azonban, az előzőekhez hasonlóan, az előzőekhez hasonlóan, semmilyen eredménye sem lett. Ellenkezőleg: 2001 márciusában a Rákóczi Szövetség, s az ennek keretében működő Esterházy János Emlékbizottság kezdeményezésére a Magyar Országgyűlés felsőházában ünnepélyes keretek között emlékeztek meg Esterházy János születése századik évfordulójáról. A rendezvény kapcsán a szlovák külügyminisztérium nyilatkozatot adott ki, melyben Esterházy Jánost ellentmondásos személyként jellemezte, s kifejtette, hogy „az ilyen jellegű rendezvények nem járulnak hozzá a Magyarország és Szlovákia

közötti bizalom megerősítéséhez, s a konstruktív együttműködés elmélyítéséhez.” A nyilatkozatban a szlovák külügyminisztérium elhatárolta magát az ünnepségen Szlovákiából résztvevő politikusoktól és közszereplőktől is.³⁷ A meghívott szlovák személyiségek közül egyedül az Esterházy-emlékplakettel kitüntetett František Mikloško kereszténydemokrata képviselő vett részt az ünnepségen. Gesztusáért heteken keresztül ellenzéki politikustársai és a szlovák sajtó személyeskedő bírálatában volt része. A szlovákiai Magyar Koalíció Pártjának több vezetője ugyancsak részt vett az ünnepségen. Közülük Csáky Pál ellen, aki akkor a szlovák kormány

³⁵ Wiesenthal, Simon: Levél Peter Šamkonak. In: *Esterházy János emlékkönyv i. m.* 2001, 106.

³⁶ Csáky i. m. 2010, 330.

³⁷ Vyhlásenie Ministerstva zahraničných vecí Slovenskej Republiky. TASR, 2001. március.

miniszterelnök-helyettesi tisztségét is betöltötte, ellenzéki képviselők bizalmatlansági indítványt nyújtottak be, s a szlovák parlament e célra összehívott ülésén követelték azonnali leváltását. Indítványukat végül a szlovák parlament kormánytöbbsége elvetette.³⁸

A szlovák kormány ugyan nem adott ki Esterházy Jánosra vonatkozó külön nyilatkozatot, a kormány külügyminiszterének, Eduard Kukannak egy, a rehabilitáció tárgyában Esterházy Alice részére írott hivatalos (válasz) levelében azonban szó szerint a következő mondat szerepel: „Végül meg kell állapítanom, hogy a levéltári dokumentumokból merített mostani ismereteink teljes mértékben megegyeznek a második világháború utáni bírósági szervek által elfogadott végzésekkal.”³⁹

Ez a mondat lényegében nem jelent mást, mint az Esterházy János ellen 1947-ben hozott halálos ítélet ismételt jóváhagyását. Kevésbé diplomatikus megfogalmazásban viszont azt jelenti, hogy a Szlovák Köztársaságban mindmáig hiányzik a kellő politikai akarat az Esterházy János ügyével s ezzel együtt az ország múltjával való szembenézésre.

Esterházy Jánosnak egyfajta szimbolikus emlékművet jelent az a

tény, hogy a szlovákiai magyarok parlamenti képviselőcsoportja közös alapítással létrehozta a Pro Probate (A helytállásért) díjat, amelyet minden évben egy olyan személy kap meg, aki abban az évben a legtöbbet tette a szlovákiai magyar kisebbség megmaradásáért. A díjat május 15-én, vagyis azon a napon adják át, amelyen Esterházy János 1942-ben megtagadta a szlovákiai zsidótörvény megszavazását. Ezt a napot a magyar képviselőcsoport közös döntéssel a szlovákiai magyarság emléknapijává avatta.⁴⁰

A Rákóczi Szövetség és a mellette működő Esterházy János Emlékbizottság a mártír politikus születésének századik és halálának ötvenedik évfordulója alkalmából, 2001-ben, a Magyar Országgyűlés épületében, illetve a Magyar Tudományos Akadémia székházában tartott ünnepi rendezvényt. Az előbbi házigazdája Mádl Ferenc köztársasági elnök, az utóbbi főszónoka pedig Sólyom László köztársasági elnök volt.⁴¹ 2009-ben, a varsói elnöki palotában ünnepi körülmények között Lech Kaczyński lengyel köztársasági elnök Sólyom László jelenlétében *posztumusz* a külföldi személyeknek adható legmagasabb lengyel polgári kitüntetésben részesítette Esterházy Jánost. Az elismerést leánya, Esterházy-Malfatti Alice vehette át.⁴² Az Amerikai Egyesült Államokban 2011-ben a második világháború

alatti embermentéséért *posztumusz* kapta meg a Jan Karskiról elnevezett Bátorság-díjat (Jan Karski Courage to Care Award), amely az amerikai zsidóság egyik legrangosabb kitüntetése.⁴³ Esterházy Alice édesapja zsidómentő tevékenységére vonatkozó elismerő levelet kapott a jeruzsálemi Yad Vashem Intézettől is.⁴⁴

Esterházy János születése száz-tizedik évfordulója alkalmából Kövér Lászlónak, a magyar Országgyűlés elnökének jóvoltából 2011. március 11-én ismét a Parlamentben került sor ünnepi megemlékezésre. Ennek keretében az Országházban tárgyalótermet neveztek el róla, amelyben lelepleztek egy Esterházy János-emléktáblát is. Időközben az Esterházy-emlékhelyek hosszú sora jött létre, s ma már mind a négy érintett országban vannak állandó emlékhelyek: szobrok, táblák és emlékpontok. Az Esterházy-emlékhelyek nagy többsége Dél-Szlovákiában található, és újabbak létrehozása is folyamatban van, annak ellenére, hogy a 2011-ben Kassán felállított Esterházy-mellszobor kapcsán Ivan Gašparovič szlovák államfő egy interjúban úgy nyilatkozott, hogy „szobrot állítani Kassán Esterházy-nak, aki Hitler és a fasizmus híve volt, helytelen dolog.” Az elnök nyilatkozatát azt követően sem vonta vissza, hogy az ellen a felvidéki magyar pártok, a magyar külügyminisztérium

³⁸ Az Esterházy-ügy a Szlovák Nemzeti Tanács 2001. március 29–30-án megtartott 47. ülésén került napirendre.

³⁹ A levél Esterházy-Malfatti Alice tulajdonában.

⁴⁰ Csáky Pál: A szlovákiai magyarság emléknapija. In: *Esterházy János emlékkönyv. i. m.* 2001, 216.

⁴¹ Az Esterházy János Emlékbizottság által, a néhai mártír gróf társadalmi rehabilitálásának érdekében elvégzett tevékenység összefoglalóját lásd: *Esterházy emlékfűzet. Az Esterházy János Emlékbizottság fennállásának 15. évfordulója alkalmából.* Szerk. Stelczer Elemér – Martényi Árpád – Molnár Imre – Török Bálint. Budapest, Rákóczi Szövetség, 2006. 60.

⁴² Magyar-lengyel hős. Esterházy János posztumusz kitüntetése Varsóban. *Magyar Kurír*, 2009. 03. 24. <https://www.magyarkurir.hu/hirek/magyar-lengyel-hos-esterhazy-janos-posztumusz-kituentetese-varsoban> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 15.)

⁴³ Posztumusz díj Esterházy Jánosnak. *Múlt-kor*, 2001. 10. 28. https://mult-kor.hu/20111028_posztumusz_dij_esterhazy_janosnak (Utolsó letöltés: 2021. 02. 15.)

⁴⁴ Moshe Bejski levele. In: *Esterházy János emlékkönyv i. m.* 2001, 212.

és számos civilszervezet határozottan tiltakozott.

A társadalmi rehabilitációt hűen kifejező emlékhelyállítási folyamat elért az egykori mírovi rabtemetőbe is, ahol Esterházy földi életből való távozásának emlékére a Magyarok Világszövetsége állított szimbolikus síremléket, melyet máig tartóan gondoz a Cseh- és Morvaországi Magyarok Egyesülete. Szervezésükben minden évben Esterházy tisztelőinek népes zárandokcsoportha rója le kegyeletét ugyanúgy, mint a prágai motoli temető tömegsírjánál, ahol a család és a magyar külügyminisztérium többszöri kérésére, 2007-ben végül megtalálták a néhai mártír politikus földi maradványait. A társadalmi rehabilitációt hűen kifejező emlékhelyállítási folyamat megkoronázása volt a Budapest XII. kerületében, a Gesztenyés-kertben 2013-ban felavatott, Nagy János művész által készített monumentális Esterházy János-szobor. A szobrot Áder János köztársasági elnök leplezte le.

Az Esterházy-kérdés közép-európai diskurzusában fontos állomás volt a 2015. március 5-én Nyitrán (a Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Karán) tartott nemzetközi tudományos konferencia is, hiszen ott a visegrádi országok kutatói vettek részt, tehát nemcsak magyarok és szlovákok, hanem lengyelek és csehek is. Ennek a tanácskozásnak az anyagát egy évvel később *Esterházy Jánosról a közép-európai párbeszéd jegyében* címmel megjelentette az Élő Zoboralja magyar civilszervezet.⁴⁵



Esterházy-Malfatti Alice édesapja nevében átveszi Lech Kaczyński lengyel köztársasági elnöktől a külföldi személyeknek adható legmagasabb lengyel polgári kitüntetést.
Fotó: Molnár Imre gyűjteménye.

A prágai motoli temető tömegsírjában talált földi maradványokat a sír feltárásakor egy díszurnában helyezték el, melyet a motoli temető igazgatósága átadott az Esterházy család részére. Így 2017. szeptember 16-án, halálra ítélésének hetvenedik évfordulóján teljesülhetett Esterházy János azon végakarata, hogy földi maradványai a zoboraljai szülőföldjében kaphassák meg a végső nyughelyet.

A Paulisz Boldizsár vállalkozó által létrehozott alsóbodoki Esterházy János Zárandokközpont azóta a néhai mártír politikus tisztelőinek legújabb központjává nőtte ki magát. Egyúttal kiindulópontját képezi annak az egyre növekvő, s már a határokon is átívelő Esterházy-kultusznak, amelynek fontos szerepe lehet abban az egyházi jogi folyamatban is, melynek keretében Marek Jędraszewski krakkói érsek-metropolita 2019. március 25-én

megindította a magyar-lengyel származású vértanú Esterházy János gróf boldoggá avatásának eljárását.⁴⁶

Jogi, politikai rehabilitációjának végrehajtásához azonban továbbra is hiányzik az ezt felvállalni képes többségi szlovák politikai akarat. Ezt a kérdést azonban a végtelenségig nem lehet elodázni. A fölötté kimondott igazságtalan ítéletet legalább utólag érvényteleníteni kell! Meggyőződésünk, hogy az ehhez vezető megoldást a mai globális kihívások árnyékában elodázhatatlanná váló magyar-szlovák megbékélés és kiegyezés megteremtésében, valamint a közép-európai nemzetek összefogásának és együttműködésének szorosabbá tételében kell keresnünk, hűen Esterházy János szavainak lelkületéhez: „Cselekedjünk mindnyájan teljes egységben és szeretetben!”

⁴⁵ Esterházy Jánosról a közép-európai dialógus jegyében – O Jánosovi Esterházym v duchu stredoeurópskeho dialógu. Szerk. Zilizi Zoltán – Csanda Gábor. Élő Zoboralja Polgári Társulás, 2016.

⁴⁶ Krakkóban megkezdődött Esterházy János boldoggá avatási pere. *Magyar Kurír*, 2019. 03. 27. <https://www.magyardurir.hu/hirek/krakkoban-megkezdodott-esterhazy-janos-boldoggaavatasi-pere> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 15.)

Kávássy János Előd

A talapzatára fellépő szobor...

**Raoul Wallenberg személyének
exponálódása a magyar belpolitikában
1987-ben**



PROLÓGUS – EGY KÖVETSÉGI JELENTÉS BUDAPESTRŐL

„Az ellenzéki művész, Zrínyifalvi Gábor¹ és felesége Budapest külső részén álló családi házának garázsát egyfajta »alternatív kulturális centrummá« alakították át, abból a célból, hogy »független intellektuális manifesztációkat« állítsanak ki, minden az állam kulturális monopóliumán kívül eső művészeti irányzatból. A centrumot [1987 – K. J. E.] május 8-án egy Raoul Wallenberg előtt tisztelgő, kétszobás kiállítással nyitották meg. A megnyitón három ellenzéki olvasta fel gondolatait, Wallenberget az elnyomás, a mindenfajta diktatúra és az antiszemitizmus elleni harccal azonosítva. Kritizálták Kádárt éppúgy, mint a MIOK-ot, a Magyar Izraeliták Országos Képviselét,

amiért nem szólalnak fel az antiszemitizmus ellen. Tamás Gáspár Miklós úgy jellemezte Wallenberget, mint azok szimbólumát, akik elutasítják a baloldali elnyomást, s a mindenfajta diktatúrát. Azt mondta, a második világháborúban a Nyugat két diktatúra ellen küzdött, s az egyik fennmaradt. Wallenberg nemcsak a zsidóság, de az egész emberiség hőse, főleg ott, ahol a rasszizmus tovább él... [...] A *Demokrata* társ-szerkesztője, Gadó György² azon maroknyi zsidó nevében beszélt, akik mintegy három és fél évvel ezelőtt létrehívták a Magyar Zsidók Független Békecsoportját, a Salomot. Rövid, angol nyelvű felszólalásában *glasznosztira* hívott fel Wallenberg ügyében, s azt mondta, a romló gazdasági és politikai körülményekből kifolyólag, melyek egy válság szélére

sodorták Magyarországot, nő az antiszemitizmus veszélye, melynek mélyrenyúló gyökerei vannak Magyarországon.³ [...] Molnár Tamás, az ellenzéki művészeti csoport, az Inconnu tagjaként azzal zárta az alkalmat, hogy bejelentette, az ellenzéki kulturális centrumban kéthetente új tárlat nyílik majd, köztük egy amerikai művésszel. Az ünnepélyes megnyitón több tucatnyian, ellenzékiek és a sajtó képviselői, köztük a BBC Two és az AFP munkatársai vettek részt. A követség gazdasági és politikai tisztviselői mellett osztrák kollégájuk volt az egyetlen diplomata.”⁴

Az 1987 tavaszán fogalmazott amerikai követségi jelentés egy, a saját kontextusából kilépett-kimozdított ügy egyik fontos,

¹ Zrínyifalvi Gábor (1954): festő. Ellenzéki meggyőződése miatt 1985 és 1989 között nem állíthatott ki, Alternatív Kulturcentrum néven ekkor saját lakásán tartott fenn galériát.

² Gadó György (1930): újságíró, politikus. 1981–82 környékén csatlakozott a Demszky Gábor-féle *AB Hírmondót* szerkesztők táborához, ekkorra datálható kapcsolata a demokratikus ellenzékhez. 1990-ben a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) színeiben került a parlamentbe, ám a pártból 1993 márciusában kilépett (más források szerint lemondatták), az országgyűlési frakcióból 1993 októberében kényszerült távozni. Gadó fenti, vitatható kijelentései kapcsán fontos rögzíteni, hogy ő annak a hírhedt Gadó Bélának volt a fia, aki hadbíróként 1949–51-ben 13 halálos ítéletet hozott.

³ Gadó György azután hosszabban, magyarul is kifejtette álláspontját, s a MIOK-ot is támadta, mondván, az abban reprezentáltak azzal vádolják, hogy farkast kiált. Az impulzív természetű Gadó az amerikai jelentés alapján *ad hoc* eseményekhez kapcsolódva (egy rabbit és egy zsidó kinézetű férfit Budapest belvárosában ért támadás kapcsán) fogalmazta meg félelmeit. A budapesti amerikai nagykövetség jelentése a State Departmentnek, keltezés napjának megjelölése nélkül, 1987 májusából: *Exhibit Honoring Wallenberg Opens a New Alternative Cultural Center in Budapest*. A Raoul Wallenbergre vonatkozó, a FOIA (Freedom of Information Act) keretében megismerhetővé tett amerikai külügyi források jegyzéke, illetve a munkámban hivatkozott források online elérhetősége: <https://foia.state.gov/Search.aspx> (Utolsó letöltés: 2021. 03. 18.)

⁴ Uo.



Raoul Wallenberg. A tragikus sorsú svéd diplomata személyéhez, tevékenységéhez, illetve a szimbólumához való viszonyulás által beindított politikai játszma a magyar rendszerváltás egyik legkorábbi eseménysora volt. Fotó: Wikimedia Commons

szimbolikus stádiumát rögzíti. A tragikus sorsú svéd diplomata, Raoul Wallenberg személye és tevékenysége, illetve a szimbólumához való viszonyulás által beindított politikai játszma a magyar rendszerváltás egyik legkorábbi eseménysora, melynek megismerése – több mint harminc év távlatából – érdekes adalékokkal szolgál a korabeli valóságot illetően.

AZ EMBER

Raoul Wallenberg néhány hónappal apja, Raoul Oscar Wallenberg halála után született, 1912. augusztus 4-én. Az egyik leggazdagabb és legbefolyásosabb svéd nagytőkés család sarjaként neveltetését apai nagyapja, Gustav Wallenberg kereskedő és diplomata irányította. Átfogó, nagyvilági, ha úgy tetszik, „nemzetközi” neveltetést kapott. Mindennek fő célja az volt, hogy Raoul tapasztalt és világlátott ember legyen, s hogy Wallenbergként majd átvegye a külföldön működő kereskedelmi bank vezetését. A michigani Ann Arbor Egyetemen 1935-ben fejezte be építészeti tanulmányait. A brit fennhatóságú palesztinai Haifában, egy holland érdekltségű banknál gyakornokként dolgozva találkozott először a Németországból elmenekült zsidóság képviselőivel. A banki munkát bevalottan nem szerette, inkább építész akart lenni, hogy megállhasson a saját lábán. 1941-ben rokona, Jacob Wallenberg végül egyik üzlettársa, Sven Salén egy kis, élelmiszerekkel kereskedő cégében helyeztette el Raoult, amelyet a magyar zsidó, Lauer

Kálmán vezetett. A cég „külföldi ügyekkel foglalkozó” igazgatójaként járt először, 1942 februárjában Magyarországon, de ekkor még biztosan nem sejtette, hogy Budapesten érik majd nagybetűs *emberré*, ahogy azt sem tudhatta, hogy a Duna két partján elterülő városban teljesül be végzete.

A második világháború végkifejletében felgyorsult idő rémisztően nagyot zökkent, amikor Magyarország 1944. március 19-én német katonai megszállás alá kerülve *de facto* elveszítette szuverenitását. A náci *Endlösung* minden embertelen, kifacsart logikájába zárva így az addig alapvetően létbiztonságot élvező magyar zsidóságra is ráköszöntött a vézskorszak,⁵ s elkezdődött a vidéki zsidóság deportálása.⁶ A németekkel, illetve a náci eszmékkel nyíltan szimpatizáló erők – melyek alapvetően a magyar társadalom egy szűk, személyükben éppúgy, mint tetteikben jól azonosítható szegmensét képezték – aktív szerepet vállaltak a magyar zsidóság biztos halálba küldésében. A globális nagypolitika szintjén is rendkívül komplex helyzetben a cselekvési szabadságában ekkor már alapvetően korlátozott Horthy

⁵ Az *Endlösung der Judenfrage*, a náci „végső megoldása” ma már közismert és cáfolhatatlan tény, de sokan elfelejtik, hogy az 1942 januárjában a *Wannseekonferenzen* jóváhagyottokról maga Adolf Hitler mondta, hogy arról a náci vezetés maga közt se nagyon beszéljen. A hírek „valódiságának”, azaz hitelességének kérdése jellemzően ott volt mindenkiben, hiszen sokszor maguk az elszennvedők, a zsidóság képviselői sem hitték el az elborzasztó híreket. Az 1943. januári-májusi varsói gettófelkelés után Európa zsidóságának kevés kételye lehetett afelől, hogy a náci Németország milyen sorsot szán neki.

⁶ Az Amerikai Holokauszt Emlékmúzeum vonatkozó megállapítását idézve: „1944. június 15-től július 9-ig a magyar csendőrség tisztviselői a német SS tisztjeinek irányításával mintegy 440.000 zsidót deportáltak Magyarországról. Legtöbbjüket Auschwitz-Birkenauban deportálták, ahol megérkezésükkor, illetve az SS tisztviselői által való szétválogatásuk után többségüket gázkamrában megölték.” A torokszorító iszonyat embertelensége vitathatatlan. Az is tény, hogy a 440.000 meggyilkolt egy része az 1941–45 közötti, és nem az azt megelőző, vagy a későbbi magyar területről származott. A mai országterületre vetítve pontosabb volna 200.000 emberről beszélnünk a holokauszt poklába taszított magyar zsidósággal kapcsolatban. Az sem mellékes, hogy a második világháború 1939. szeptemberi kitörését követően a térségben a Magyar Királyság volt a náci által üldözött európai zsidóság utolsó menedéke – így a több mint 400.000 deportált között sokan voltak, akik más országokból menekültek ide. *Deportation of Hungarian Jews*, United States Holocaust Memorial Museum. <https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1942-1945/deportation-of-hungarian-jews> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 20.)

Miklós kormányzó végül leállította a deportálást.⁷ Ezekben a valóban utolsó pillanatokban történt, hogy az amerikai WRB (War Refugee Board – Háborús Menekültek Bizottsága) és az OSS (Office of Strategic Services, az akkori amerikai hírszerző szolgálat) stockholmi ügynöke – Iver Olsen – Sven Salén javaslatára Wallenberget választotta ki a humanitárius, s egyben életmentő feladatra. Ezt a stockholmi amerikai követ is jóváhagyta, holott az ekkor 32 éves fiatalember addigi életútját tekintve egyáltalán nem volt evidens választás. Tudjuk ugyanakkor, hogy Lauer Kálmán már 1944 májusában sürgette

Wallenberget, hogy utazzék Magyarországra: részben üzleti, részben pedig családi okokból (hogy Lauer saját hozzátartozóit biztonságba helyezze). Sokatmondó, hogy Mordecai Ehrenpreis főrabbinak⁸ – akit másokkal ellentétben kizárólag a zsidómentő tevékenység sikere érdekelt – kétségei voltak Raoullal kapcsolatban. Wallenberget végül követségi titkárrá nevezték ki, s így utazott Magyarországra, ahol azután alapvetően a budapesti események sodorták.⁹

A magyar főváros folyamatosan eszkalálódó feszültségében és bizonytalanságában ekkor már volt egy svéd férfiú, aki mind

magyar, mind svéd kapcsolatait kihasználva igyekezett a tőle telhető legtöbbet megtenni a reménytelen helyzetű magyar zsidók megmentése érdekében. Valdemar Langlet¹⁰ találta ki a Svéd Vöröskereszt és a svéd követség által „védett házak” intézményét Újlipótvárosban, melyek ügyét aztán Wallenberggel együtt konzekvensen képviselték. Langletnek mindemellett meghatározó szerepe volt a híres *Schutzbriefek*, illetve *Schutzpassok* kiállításában is, így az egyszerűsítésekkel leggyakrabban csak Raoul Wallenberghez társított Budapesten megmentett ezrek ugyanígy neki is köszönhetőek életüket. Ezek az okmányok

⁷ A két, az auschwitzi koncentrációs táborból megszökött rab, Rudolf Vrba és Alfred Wetzler beszámolója alapján 1944 április végén Szlovákiában készített, úgynevezett *Auschwitz-jegyzőkönyv* kapcsán – amelyben összefoglalták a táborban átélteket, így a tömeges gyilkolás tényét, méreteit, módszereit stb. – vannak, akik felvetik, miért nem cselekedett gyorsan és korábban Horthy Miklós kormányzó. A legkézzelfoghatóbb gyakorlati problémát az jelentette, hogy annak Éliás József református lelkész által 1944 májusának közepére elkészítettett első magyar fordításából csak 1944. július 3-án jutott el példány a kormányzóhoz (őzvegy Horthy Istvánné maga vitte fel a budai várba, és anyósa adta át Horthynak). Bár egyes források szerint lehetséges, hogy a kormányzó annak szövegét már korábban is ismerhette, kérdés, hogy ő maga ott és akkor képes volt-e azt tényként elfogadni.

⁸ Ehrenpreis, Mordecai (1869–1951): zsidó rabbi, cionista aktivista. 1914 és 1951 között stockholmi főrabbi.

⁹ Tom Lantos sokak által idézett, az amerikai kongresszusban elmondott, 1994. május 26-i beszédében mindezt így fogalmazta meg: „1944 júniusára a náci táborokba zárták és megsemmisítették Európa zsidóságának nagy részét. Budapesten, Magyarország fővárosában, mintegy 250.000 zsidó még életben tudott maradni. Budapestet még mindig a magyar rendőrség ellenőrizte. A náci úgy hitték, hogy ez az erő nem elég kegyetlen és brutális ahhoz, hogy megfelelő módon hajtsa végre a Budapesten maradt zsidóság teljes elpusztítását.” Az innentől a nyíltan nácibarát Baky László belügyi államtitkár nevével fémjelzett csendőrpuccot ismertető amerikai képviselő szerint „[a] helyzet komolyságát megértő Koszorús Ferenc ezredes tanácskozott a kormányzóval [Horthy Miklóssal – K. J. E.], és előkészületekbe kezdett, hogy megállítsa Bakyt és a csendőralakulatokat. 1944. július 5-én éjjel 11.30-kor Koszorús ezredes megparancsolta saját csapatainak, hogy foglaljanak el stratégiai pozíciókat Budapesten, lezárva minden a városba vezető utat. 1944. július 6-án reggel 7 órára minden egység a helyén volt, és Koszorús ezredes értesítette Bakyt, hogy ha a csendőrség nem távozik és oszlik fel, akkor elpusztítják őket. 1944. július 7-én Baky feladta, és kivonta egységeit. Koszorús ezredes példanélküli akciója volt az egyetlen ismert eset, amelyben a tengelyhatalmak egyike fegyveres erőt alkalmazott a zsidóság deportálásának megelőzése céljából. E rendkívül bátor, egy elképesztően törekeny helyzetben kockázatot vállaló erőfeszítés eredményeként Budapest irányításának náci átvétele három és fél hónapot csúszott. E hiátus zsidók ezreinek adott lehetőséget, hogy Budapesten belül menedéket keressenek, megmenekülve így a biztos haláltól. Ez adott lehetőséget a híres Raoul Wallenbergnek is, aki 1944. július 9-én érkezett Budapestre, hogy megszervezze sikeres és hatékony mentőakcióját.” Tom Lantos: Ferenc Koszorús: a hero of the Hungarian Holocaust, 1994. május 26. <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/CREC-1994-05-26/html/CREC-1994-05-26-pt1-PgE94.htm> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 20.)

¹⁰ Langlet, Valdemar (1872–1960): svéd publicista, író. Több magyarországi látogatás után 1932-ben Budapesten telepedett le. Tanított az Eötvös Collegiumban, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán svéd nyelvet oktatott és az egyetem nyelvi lektora lett. Feleségével együtt kiválóan megtanult magyarul, többek között Déry Tibor, Márai Sándor, Móra Ferenc, Zilahy Lajos műveit fordította anyanyelvére. 1938-tól a Svéd Királyság budapesti kulturális attaséja. Magyarország náci megszállása után Lónyay utcai házában sok veszélybe került ismerőse talált menedéket. Ebből nőtt ki jóval szélesebb embermentő tevékenysége. Az 1944. október 16-i nyilas hatalomátvétel után közismert humanitárius tevékenysége miatt helyzete jelentősen meggyengült, s az utolsó hetekben már maga is bujkálni kényszerült. Miután a Vörös Hadsereg befejezte Budapest elfoglalását, Wallenberghez hasonlóan ő is felvette a kapcsolatot a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormányval, elérve, hogy folytathassa humanitárius munkáját. Egészsége azonban annyira meggyengült, hogy a házaspár 1945. május 26-án elhagyta Budapestet, majd hazatért.

az egyes személyek oltalmát garantáló „védlevelek”, illetve a kiutazást lehetővé tevő „védő útlevelek” – más hasonló „oltalomlevelekkel” együtt – egyfajta védelmi dokumentumot jelentettek birtokosaik számára, a diplomáciai képviselők státuszára és autoritására hagyatkozva, ám valós nemzetközi jogi szabályozás nélkül.

Ezzel a politikai blöff határán mozgó, merész (s persze kétségbeesett) megoldással azután Wallenberg – Carl Lutz svájci konzulhoz, illetve Angelo Rotta pápai nunciushoz, valamint a portugál követségen dolgozó Carlos Sampaio Garridóhoz és Carlos Branquinhóhoz hasonlóan – ezrek életét mentette meg. A különböző források részben hasonló számokkal, részben eltérő becslésekkel élnek, ám az bizonyos, hogy Raoul Wallenberg 1944 augusztusára megszervezte a svéd követség Humanitárius Osztályát, mely először a direkten svéd kötődésű zsidó személyeknek biztosított négynyelvű, ideiglenes útlevelet. Később aztán elindult a fent hivatkozott okmányok kiadása, melyek hivatalos számát 1500-ról 4500-ra alkudta fel a svéd diplomata, úgy, hogy a valóságban ennek körülbelül háromszorosát bocsájtották

ki. Őszre már mintegy 250-en dolgoztak Wallenberg irányítása alatt, váltott műszakokban állítva ki az újabb és újabb *pass*-okat. Fontos volt, hogy a *Schutzpass* immár a munkaszolgálatra rendelés alól is felmentette tulajdonosát, így óva őt a németek által a hátszágba való elhurcoltatástól.

Októberben azután mindez veszélybe került, amikor is a sikertelen 1944. október 15-i kiugrási kísérlet¹¹ után október 16-án Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt vezetője került hatalomra, s ő személyesen deklarálta, hogy nem ismeri el a védlevelek érvényességét. A hónap utolsó napjaiban végül azt közölték Wallenberggel, hogy a magyar fél 4500 védútlevelet ismer el – a Lutz által biztosított 7000 palesztinai okmány mellett –, s ezek birtokosait az Újlipótvárosban különítik el, mintegy „nemzetközi gettóban”. Ezen kényszerszállásukat november 20-áig kellett elfoglalniuk. Mindezekon túl az osztrák határon is kétségbeesett embermentésekre került sor, ahol a magyar–német fegyveresektől kísért zsidókat adták véglegesen német kézre. A mind kaotikusabb, spontán és céltalan erőszakkal teli helyzetben összesen kétezer embert sikerült a védett házakba visszavinni

(ötszázukat a határról), ám a Vörös Hadseregnek a térségben való megjelenése, majd Budapest 1944. karácsonyi körbezárása csak tovább rontott a helyzeten. Paradox, hogy ebben a helyzetben a nyilasok továbbra is újabb és újabb gyilkos atrocitásokat követtek el a Budapesten koncentrálódott magyar zsidóság ellen, s még ennél is meglepőbb, hogy egyes források szerint a mintegy 68–70.000-es gettóba zárt zsidóságot Gerhard Schmidhuber német vezérőrnagy, a Magyarországot 1944-ben megszálló német csapatok egyik vezetője mentette meg, amikor 1945. január 16-án megakadályozta, hogy a nyilasok lemészárolják őket.

Ekkorra Wallenberg már kapcsolatban állt a Budapestet utcáról utcára elfoglaló (és nem felszabadító) szovjet katonai vezetéssel. Terve az volt, hogy Debrecenbe utazik, és felveszi a kapcsolatot az 1944. december 22-én létrehívott magyar Ideiglenes Nemzeti Kormányval, ám erre sosem került sor. 1945. január közepére a szovjetek már folyamatosan fegyveresen kísérték,¹² s valamikor 1945. január 20-a előtt a SZMERS, a Különleges Módszerű Kémelhárítás (a szovjet katonai hírszerzés ernyőszerve) kezére került.¹³ További sorsa csak

¹¹ A kormányzó proklamációjának utolsó, egyben legfontosabb szakaszát idézve: „Elhatároztam, hogy a magyar nemzet becsületét megőrzöm a volt szövetséggel szemben is, midőn az a kilátásba helyezett megfelelő katonai segítség helyett a magyar nemzetet legnagyobb kincsétől, szabadságától, függetlenségétől akarja végleg megfosztani. Ezért közöltem a Német Birodalom itteni képviselőjével, hogy eddigi ellenfeinkkel előzetes fegyverszünetet kötünk, s velük szemben minden ellenségeskedést beszüntetek. Bízva igazságérzetükben, velük egyetértésben kívánom a nemzet jövő életének folytonosságát és békés céljainak megvalósítását biztosítani. A honvédség előjáróit megfelelően utasítottam, ezért a csapatok esküjükhöz híven, egyidejűleg kibocsátott hadparancsom értelmében az általam kinevezett parancsnokoknak kötelesek engedelmeskedni. Minden becsületesen gondolkodó magyar embert pedig felhívok, hogy kövessen a magyarság megmentésének áldozatos útján.” Idézi: Gosztonyi Péter: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Európa, 1992, 355–356. <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/k41015.html> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 20.)

¹² „Nem tudom, hogy védelmemre, vagy őrizetemre. Nem tudom, hogy vendég vagyok-e, vagy fogoly” – mondta ekkor maga Wallenberg. Idézi: Dalmáth Ferenc: Wallenberg eltűnésének rejtélye – fél évszázad távlatából. *Valóság*, 1998. január, [75–91.] 78.

¹³ Ellentmondásos információk szerint január 16-án már szovjet őrizetben volt, mások viszont úgy emlékeztek, hogy január 17-én még találkoztak vele.

töredékesen ismert. A szovjetek bevett dezinformációjának részét képezte, hogy a Magyar Rádióban bemondatták, hogy Wallenberget úton Debrecenbe „fasiszta” fegyveresek meggyilkolták. 1957-ig Moszkva tagadta, hogy a svéd diplomata a Szovjetunióban lenne. Az 1991-ben Svédországnak átadott szovjet dokumentumokból azonban tudható, hogy Raoul Wallenberg legkésőbb 1945. februárjának elején már a hírhedt Ljubjanka foglya volt. Innentől érdemi információk nincsenek, csakis pletykák, fél- és dezinformációk állnak bárki rendelkezésére, mindmáig.¹⁴ Lezárva itt Raoul Wallenberg történetének általunk megismerhető szakaszának rövid ismertetését, hadd fogalmazzak úgy: 1944-ben Budapesten sorsa olyanná vált, mint a 20. század, melybe belecseperedett s melyben végzete kifejtett: a kiszámíthatatlanságig változatos, hol céltalanul vad, hol véresen erőszakos, a reménybe újra és újra belekapaszkodó, s a teljes reménytelenségben is hinni akaró.

A TABU, A (MÁSODIK) SZOBOR ÉS A FÉNYÁRNYÉK

Raoul Wallenberg személyének politikai exponálódása összekapcsolódik a svéd diplomata alakjának és budapesti tevékenységének emléket állítani kívánó

szobor 1985-ös tervével, majd annak 1986-os megvalósulásával. Személyes visszaemlékezéséből tudhatóan Varga Imre szobrászművész jó kapcsolatot ápolt a magyar származású budapesti amerikai nagykövettel, Nicolas M. Salgoval (Salgó Miklós),¹⁵ aki egy ebéd során maga vetette fel, hogy Varga készítse el az 1944. március 19-i német megszállás után magyar zsidók ezreit megmentő svéd férfiú szobrát. Varga jelezte, hogy amennyiben Salgo megteremti ennek anyagi fedezetét, ő örömmel tesz eleget ezen felhívásnak. Azt, hogy a nagykövet felvetésére nem spontán felindulásból került sor, bizonyítja, hogy Varga Imrét már másnap hívta Salgó, jelezve, hogy a Wallenberg család tulajdonában álló Skandinaviska Enskilda Banken AB hajlandó vállalni a költségeket.

Wallenberg szobrának megalkotása önmagában akár magánügy is lehetett volna, ám a szobor nyilvános helyen való felállítása már evidensen politikai-kultúrpolitikai kérdés volt. Nem sokkal azután, hogy a művész megkezdte a szoborral kapcsolatos munkálatait, Budapest Főváros Tanácsa egyértelművé tette, hogy Raoul Wallenberg szobrának budapesti közterületen való felállítására nem kerülhet sor. Varga ezután állítólag még Aczél Györggyel is beszélt az ügyben, de még a magyar kultúra korábbi hűbérura

sem tudott érdemi, pozitív változást kieszközölni (talán nem mellékes felidézünk, hogy 1984–1987 között a Budapesti Pártbizottság első titkára Grósz Károly volt).¹⁶ Az adott helyzetben – a későbbiek ismeretében átmeneti jelleggel – Nick Salgó úgy döntött, hogy Wallenberg szobrát az egyik amerikai ingatlan, a Nagykovácsiban található American International High School területén állítják majd fel, egy jól látható, kiemelt helyen. Feltételezhetjük, hogy az 1938-ban Svájcba emigrált, magyar zsidó származású amerikai nagykövet érzelmileg is motivált volt az emlékmű ügyének előmozdításában, azt pedig kétségtelenül tudjuk, hogy kiváló kapcsolatokat ápolt az MSZMP legfelsőbb vezetésével, köztük magával Kádár Jánossal. Végül kettejük kapcsolata, s egy részben arra építő, szofisztikált, jól megkoreografált manőver hozott megoldást a szobor Budapesten való felállításának ügyében.

Kiküldetésének végéhez közeledve Salgó hármásban való megbeszélésre invitálta Vargát a svéd nagykövettel, Bengt Lundborggal egyetemben. Itt és ekkor találták ki, hogy a svéd és amerikai diplomata, ha külön-külön alkalmakkal is, de azonos céllal és hangsúllyal fognak indirekt nyomást gyakorolni az

¹⁴ Fentiek számos különböző, részben azonos információkra építő forrás alapján íródtak. Az általam kiemelni kívánt legfontosabb: *Raoul Wallenberg 100*, 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=CGt81rHCuM4&t=648s> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 20.)

¹⁵ Salgó, Nicolas Miklos (1914): diplomata. Budapesten született. 1933–38-ban a Weiss Manfréd Műveknél volt gyakornok, majd az export bonyolításáért felelős menedzser, miközben a Budapesti Egyetem hallgatójaként 1937-ben doktorált. 1938-ban Svájcba települt, és 1948-ig ott élt, a maga alapította vállalkozás igazgatójaként. Ezután az Egyesült Államokba települt. 1953-tól már amerikai állampolgárként tevékenykedett, újabb és újabb (mindig sikeres) vállalkozásokban kamatoztatva szakértelmét. 1983-as magyarországi kinevezése előtt már a State Department ingatlan- és vagyoniügyi főtárgyalójaként is működött (ő intézte például a moszkvai amerikai nagykövetség ügyét), majd 1983 májusától az újonnan létrehozott Nemzetközi Magánvállalkozási Munkacsoportban (International Private Task Force) is helyet kapott. Nagykövetségként 1983–86-ban teljesített szolgálatot Budapesten, személyes közreműködésével segítve természetes és választott hazájának kapcsolatait.

¹⁶ Taylor-Tudzin, Jessica: *Holocaust Memorials in Budapest, 1987–2010. Through the Words of the Memorial Artists*. Budapest, CEU, 2011. http://www.etd.ceu.hu/2011/taylor-tudzin_jessica.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 02. 20.)



Az első, Pátzay Pál által tervezett első Wallenberg-émlékmű. 1949-ben a felállítás előtt ledöntötték a szobrot, amelyet végül 1999-ben állítottak fel a budapesti Szent István-parkban. „A Wallenberg-émlékmű szimbolikusan a gonosszal vívott küzdelem nehézségét testesíti meg, ahol a szélsőjobb oldali terrort a kígyó jelképezi, az azt legyőző férfi alakja pedig azt fejezi ki, hogy a gonoszság felett végül mégis csak a jó erők győzedelmeskednek.” – írja egy kapuvári blog szerzője. Fotó: Wikimedia Commons

MSZMP főtitkárára. Az, hogy Lundborg vizitje, illetve Salgo Kádárnál tett bűcsúlátogatása végül egy napra esett,¹⁷ valószínűleg csak a véletlen műve – az viszont bizonyos, hogy az általuk kommunikált „üzenet” célba ért. Bengt Lundborg hivatalos meghívást továbbított Kádárnak Stockholmba, jelezve, hogy Svédországban nyilvános sajtótájékoztatóra kell számítsan, ahol jó eséllyel felmerül annak

a kérdése, milyen emlékművek őrzik Wallenberg emlékét Magyarországon. Ugyanezen nap délutánján a szülőhazájának legfőbb kommunista vezetőjétől bűcsúzós Salgo jelezte, hogy távozásakor egy Wallenberg-szobrot kíván a magyar államnak ajánlani. Az általuk kommunikáltak közvetlenül ki nem mondott, de nyilvánvaló összecsengése után pár órával Varga Imréhez sorra érkeztek a párttisztviselők

telefonjai, melyek mind a szobor hollétét firtatták. Az immár kapkodó fővárosi vezetés már másnap úgy döntött, hogy a szobrot 48 órán belül felállítják.¹⁸ Erre ugyan csak később, 1987-ben került sor, de a sietséget – és a kevésbé átgondoltságot – jól jelzi, hogy Wallenberg szobrát végül Budán, a Szilágyi Erzsébet fasor melletti kis parkban helyezték el, ott, ahol annak idején a szovjetek kezére került svéd diplomata elhagyott Studebaker gépjárművét megtalálták.

A szoborállítás pikantériája, s egyben a fentiek kontextusának jobb megértését szolgáló analógiája, hogy nem ez volt az első magyar Wallenberg-émlékmű. Valójában már a második világháború lezárulta után, 1945 őszén megalakult az a Wallenberg Bizottság, mely könyvkiadással és szoborállítással kívánta Wallenberg és budapesti tevékenysége emlékét megörökíteni. „A bizottság egyik védnöke Zsedényi Béla volt, akit 1944. december 21-én Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökévé választottak, majd részt vett a Magyar Függetlenségi Párt megszervezésében is. A másik védnök a szociáldemokrata Szakasits Árpád volt, aki 1945 márciusától viselte a Budapesti Nemzeti Bizottság elnöki tisztét. Egyik első lépéseként a Wallenberg Bizottság 1945. november 11-én levélben fordult Vas Zoltánhoz, Budapest polgármesteréhez, kérve a fővárostól, hogy engedélyezze emlékmű felállítását. A szobor felállításának helyszínéül a XIII. kerületet, az újlipótvárosi Szent István parkot szemelték ki, a helyszínválasztásban

¹⁷ Azt itt idézett forrás nem ad időbeli fogódzókat. Saját korábbi kutatásaimra támaszkodva azt tudom datálni, hogy Nick Salgo 1986. november 21-én Lázár Györgynél tett bűcsúlátogatást. Kádárral való utolsó találkozásukra is ekkor kerülhetett sor.

¹⁸ Taylor-Tudzin *i. m.* 2011.

nagy szerepet kapott, hogy a Wallenberg által védett házak itt, a Szent István körút, Szent István park, Pozsonyi utca, Pannónia utca által határolt területen álltak. Az emlékmű anyagi költségeit közadakozásból kívánták megvalósítani, megmintázására Pátzay Pált¹⁹ kérték fel. Pátzay 1945 júliusában még nem dolgozott, mert állítása szerint ekkor nem volt műterme. A Wallenberg Bizottság fővároshoz intézett levele szerint viszont novemberben már elkészítette a leendő emlékmű kismintáját...²⁰ A háború utáni gazdasági helyzet azonban jelentősen megnehezítette e nemes célkitűzés gyakorlati megvalósítását, s arra így végül csak 1948 folyamán kerülhetett sor. „Pátzay szobra egy három méter magas svéd gránit talapzaton állt, melynek szélesebbik oldalába van bevésve Wallenberg képmásának féldomborműve. [...] A tulajdonképpeni szobor egy meztelen férfi megfeszülő testét ábrázolja, amint egy hatalmas kígyóval harcol. A kígyót az erő kifejezése érdekében a művész hullámmozgásban ábrázolta, feje a férfifej felé fordul. A férfi egyik keze mellett a lábát is a kígyó törzsére helyezi, az eltaposás aktusát megjelénítve. [...] A Wallenberg-emlékmű szimbolikusan a gonosszal vívott küzdelem nehézségét testesíti meg, ahol a szélsőjobb oldali

terrort a kígyó jelképezi, az azt legyőző férfi alakja pedig azt fejezi ki, hogy a gonoszság felett végül mégis csak a jó erők győzedelmeskednek. Tudható, Pátzay szándéka szerint is ezt szimbolizálta, saját megfogalmazása szerint: »Győzelem a fasizmus felett«. [...] A Wallenberg-emlékmű kivitelezési munkálatai 1948 novemberében fejeződtek be. A Wallenberg Bizottság ekkor újabb beadványt intézett a fővároshoz. 1948. november 10-én kelt levelében azt kérte a Polgármesteri Hivataltól, hogy az emlékmű felavatását 1949. január 17-ére időzítsék, a svéd nagykövetség által védett menedékházak felszabadulásának negyedik évfordulójára. A hivatal pénztelenségre hivatkozva a kérést elutasította, az új évben azonban mégis találtak költségvetési forrást az emlékmű felállítására. 1949 februárjában bízta meg a hivatal a Fővárosi Emlékmű Felügyelőséget azzal, hogy intézkedjék a szobor odaszállítással kapcsolatban, a felállítást márciustól meg is kezdték. Az avatási ceremóniát április 9-ére, vasárnapra tervezték, a később kiadott hivatalos verzió szerint azonban ezt elhalasztották, arra hivatkozva, hogy a munkálatokat még nem sikerült befejezni. Az avatásra már készülődtek az értelmiségiek, a zsidó túlélők és a svéd küldöttek. Vasárnap reggel

azonban hidegzuhanyként érte őket, amit a Szent István parkban tapasztaltak: a Wallenberg-emlékmű egyetlen éjszaka alatt szórén-szálán eltűnt. Valójában hajnalra politikai okokból ledöntötték, mielőtt még felavathatták volna. Az elbontást az ÁVH emberei felügyelték.”²¹

A keleti blokkban csak nehezen, fájdalmas zöttyenésekkel mozduló idő sajátos törvényeinek engedelmeskedve az 1949-ben alkalmazott „adminisztratív eljárás” szabályai több mint három és fél évtizeddel később is érvényben voltak. A szovjet érintettség okán a magyar külügy végig elutasító magatartást tanúsított a svéd diplomatát érintő bármely kérdésben. Így például amikor 1984 márciusában a Paramount filmvállalat felvetette, hogy filmet forgatna Wallenbergről az NBC televízió részére,²² az MSZMP KB Külügyi Osztálya egyértelműen jelezte, hogy magyar részről elképzelhetetlen bármely közreműködés. Hasonlóan kényelmetlen, s természetesen elutasított kérdést jelentett, amikor alig három hónappal később olyan jelzés érkezett, mely szerint Tom Lantos²³ a deportálások negyvenedik évfordulóján eredeti helyén, a budapesti Szent István parkban kívánta Pátzay Pál Debrecenbe átvitt Wallenberg

¹⁹ Pátzay Pál (1896–1979): szobrászművész. Miután 1919-ben támogatta a Tanácsköztársaság alatt a direktórium munkáját, a kommün bukása után másfél év börtönbüntetésre ítélték. A második világháború idején azután üldözött zsidókat bújtatott, ezért a Világ Igazának ismerték el. 1945-ben a nemzetgyűlés meghívott képviselője. 1945 és 1975 között a Képzőművészeti Főiskola tanára.

²⁰ „P. mester”: Eltűntetett ember eltűntetett szobra. Pátzay Wallenberg-emlékművének kálváriája. *Minden Kapuvár*, 2010. 03. 04. https://kapuvar.blog.hu/2010/03/04/eltuntetett_ember_eltuntetett_szobra_patzay_wallenberg_emlekmuvenek_kalvariaja (Utolsó letöltés 2020. 02. 20.)

²¹ Uo.

²² Valószínűleg az USA-ban 1985 áprilisában vetített *Wallenberg: A Hero's Story* című filmről lehetett szó, melynek főszerepét az akkoriban igen népszerű Richard Chamberlain játszotta.

²³ Lantos, Tom (1928–2008): politikus. Budapesten, miután kétszer megszökött egy kényszermunkatáborból, egy Wallenberg-féle védett házban élte túl a holokausztot. 1947-ben hagyta el az országot, az Egyesült Államokban telepedett le. 1981 és 2008 között az amerikai képviselőház tagja.



✕ Ő fogadta a nagykövetet és elvitték (Enyedi Zolt)
 ✕ Tom Lantos
 ✕ A Svéd Hírvény nagykövete.

Tom Lantos, az amerikai Képviselőház tagja, Anders Ragnar Dromberg budapesti svéd nagykövet és Enyedi Zolt, a Raoul Wallenberg Egyesület alapítója Wallenberg Pozsonyi úti emléktáblájának megkoszorúzásán, 1989. január 17-én. Forrás: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 1.12.2. – IX/1 – 391/II – 50/I/2/1989.01.17., <https://tuntetes-archivum.hu/1989.01.17>

szobrát újraállítani.²⁴ Wallenberg személye, tevékenysége, sorsa komplex szimbolikájának tabuját ebben a helyzetben csak és kizárólag az MSZMP legfelsőbb vezetése oldhatta fel, ezért kulcsfontosságú azon összjáték, melyet 1986 őszén Lundborg és Salgo előadott: Kádár az ügyben tanúsított megváltozott magatartása megfellebbezhetetlen és imperatív volt.

A budapesti fejleményekről, s azok konnotációiról a *New York Times* így számolt be: „Hivatalos bejelentés nélkül Budapest szobrot állított Raoul Wallbergnek, annak a svéd diplomatának, aki magyar zsidók

ezreit mentette meg a náciaktól, azután a szovjetek fogságában eltűnt. A szobor a korábbi amerikai nagykövet, Nicolas M. Salgo személyes ajándéka, aki [még 1986 végén – K. J. E.] novemberben tért haza. Salgo, egy magyar zsidó, aki még [hat évvel – K. J. E.] a náci megszállás előtt hagyta el Magyarországot, kérte fel Varga Imre szobrászművészt a szobor megalkotására. A szobrász szerint a nagykövet búcsúlátogatása alkalmával Kádár Jánostól szerzett engedélyt arra a szoborra [pontosabban annak nyilvános helyen való felállítására – K. J. E.], mely érzékeny diplomáciai problémát jelent Magyarország számára. Wallenberg

tevékenységének és feltételezett halálának [! – K. J. E.] nyilvános elismerése kivételesen érzékeny téma a magyar fél számára, mert érinti a Szovjetunióval fennálló viszonyt. Wallenberg azután került fogságba, hogy a szovjet csapatok elfoglalták Budapestet. Tizenkét esztendővel később Moszkva azt jelentette, hogy egy szovjet börtönben hunyt el. A szobrot múlt héten a Duna budai oldalán állították fel, egy kisebb füves részen, az autótűt mellett, ahol kevés gyalogos jár. Varga egy telefonos beszélgetésben elmondta, az emberek hivatalos bejelentés nélkül is a szoborhoz mentek, leróni kegyeletüket. A szobrászművész azt mondta, reméli, hogy a következő hónapban hivatalosan is felavatják. Moszkva sosem adott magyarázatot arra, miért tartóztatták le a diplomatát, akinek az emlékét a zsidóság tiszteli, vagy hogy hogyan halt meg. Svéd tisztviselők feltételezik, hogy halott, de időről-időre jelentések érkeznek a Szovjetunióból, melyek börtönből szabadult

²⁴ Magyarország náci megszállása idején az akkor tizenéves Lantos Wallbergnek köszönhette megmenekülését. 1981-ben pedig frissen megválasztott kongresszusi képviselőként felesége vezette azt a Wallenberg Bizottságot, mely elérte, hogy Churchill után másodikként Raoul Wallenberg kapja meg az USA díszpolgára címet, 1981. október 5-én. A nyilvánvaló politikai szándék mellett tehát Lantos személyesen is érintett volt Wallenberg történelmi szerepének tisztázásában és elismertetésében. Ezen elismerés azonban még váratott magára, hiszen maga a külügyminiszter, Várkonyi Péter javasolta mindezek elutasítását. MNL OL KÜM TÜK 4-85 002243 és 4-80 003820

foglyoktól származnak, állítva, hogy nemrégiben még életben látták. [...]”²⁵

Miközben Henry Kamm²⁶ cikkének végén idézte Vargát, aki szerint a szoborral egyszerre tisztelt Wallenberg, illetve valahai mestere, Pátzay Pál és annak szobra előtt, az áprilisi írás jól visszaadta mindazt, amit fentiekben részletezve felfejtettünk. Wallenberg személye, sorsa, szimbóluma 1949 tavaszától egészen eddig a pillanatig tabunak számított, s ezt a „tiltott, érinthetetlen dolgot” a rendszer fenntartói más véres titkaikkal egyetemben védték és őrizték. Ahogy Kádár János 1982. március 30-án a Politikai Bizottság előtt megfogalmazta: „Na, igenis vannak tabuk, és kell is, hogy legyenek tabuk... Ezek a mi tabuink, azokat nem engedjük támadni senkitől sem.”²⁷ De akkor mi, hogyan és miért változott meg ennyire hirtelen? Nos, a válasz az, hogy

bár 1986 őszén Raoul Wallenberg ügyének kezelése *ad hoc* módon változott meg, ezen eseménysor szervesen illeszkedik azon jóval komplexebb változásba, mely a kádárizmus utolsó, harmadik szakaszát jellemezte. A Kádár János saját koncepciója, megértése és logikája alapján kiépülő kádári magyar modellet 1961–63 után meghatározó módon a fogyasztási javak és a szociális juttatások körének biztosítására és bővítésére építették. A biztonsági kérdésként tekintett materiális legitimáció biztosította a rendszer passzív elfogadását. Ezen, a rendszerváltásig közvetlenül érvényes (!) paradigmába zárva azonban a Magyar Népköztársaság – az 1970-es évek globális gazdasági megrendülései közepette – 1978-ra elérte saját teljesítőképességének végső határát, s korábban felvett konvertibilis hiteleit immár csak újabb nyugati hitelek segítségével tudta finanszírozni. A kádári

„koraszülött jóléti állam” végül sosem nőtte ki sajátos „gyermekbetegségeit”, s az 1980-as évek közepére már észrevehetően, mindenki által érzékelhetően hanyatlott. A hiánygazdaságban kiépült látens fogyasztói társadalom hiátusai ezen csak tovább rontottak.²⁸ Logikailag zárt paradigmájának gazdasági kényszeirel hajtván Kádár János végül a nyugati irányú nyitás mellett döntött, szakítva azon 1956 óta érvényes gyakorlattal, hogy Magyarország külpolitikailag a szovjet irányvonallal közvetlenül összekötve, Moszkva *da-it és nyet-jeit* követve építi saját nyugati kapcsolatait. Ezt jelezte a Nemzetközi Valutaalaphoz (International Monetary Fund – IMF) való 1982. májusi, majd a Világbankhoz (hivatalosan: Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank, International Bank for Reconstruction and Development – IBRD) való 1982. júliusi csatlakozás, illetve a

²⁵ Kamm, Henry: Wallenberg Statue Rises in Budapest. *New York Times*, 1987. 04. 15. <https://www.nytimes.com/1987/04/15/world/wallenberg-statue-rises-in-budapest.html> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 20.). Érdemes tudnunk, hogy Wallenberg, illetve szimbóluma 1987 első hónapjaiban az USA-ban is átértékelődött. Ennek egyik példája a róla elnevezett díj első átadása volt. „Tisztelt Külügyminiszter Úr, ritka az olyan alkalom, melyen azért gyűlünk össze, hogy tiszteljük egy olyan ember, előtt, aki oly hőiesen testesítette meg mindazon nemes és önzetlen érdemeket, mint Raoul Wallenberg, aki – a második világháború idején budapesti svéd nagykövetségként – 100.000 férfit, asszonyt és gyermeket mentett meg a biztos haláltól, mely a hitleri végső megoldás utolsó fejezete lett volna. 1987. március 4-én Ross Perot kapja elsőként a Raoul Wallenberg-díjat. Ezen Wallenberg előtt való tisztelgés és Ross Perot felé való elismerés egyedülálló alkalom, melyben két nemzetközi szervezet, az Egyesült Államok Raoul Wallenberg Bizottsága [mely 1981 májusa óta létezik – K. J. E.] és a jeruzsálemi Shaare Zedek Kórház közösen igyekeznek egy emlékeztető estével ünnepelni...” Greenberg, Alan C.: *Meghívó George P. Shultz külügyminiszternek*, 1987. január 28-án. A meghívó szövege alapján a New York-i Waldorf Hotelben a két szervezet ugyanezen alkalommal alapította meg az izraeli Raoul Wallenberg Egnapos Gyermekkórházat. A State Department titkosítás alól már feloldott anyagai szerint a hónap folyamán a Bear Sterns-től azonos, majd 1987. február közepétől a szenátustól hasonló tartalmú meghívókat küldtek a washingtoni *establishment* különböző fontos személyiségeinek.

²⁶ Kamm, Henry (1925): amerikai újságíró. A *The New York Times* tudósítója.

²⁷ Idézi: Huszár Tibor: *Kádár 2.* Budapest, Szabad Tér–Kossuth, 2003. 287. A legerősebb tabut nyilvánvalóan 1956 jelentette. A forradalom harmincadik évfordulóján maga Kádár János tette mindezt egyértelművé: „Ha az, ami 1956-ban történt, dicsőséges nemzeti forradalom volt, akkor minden erő, ami avval szembeszállt, ellenforradalmi erő volt. Ez a dolgok logikája. Akkor az MSZMP egy ellenforradalmi párt. Nem tudom, meddig kell magyarázni, és kiknek, hogy megértsék, hogy miről van szó. Evvel nem lehet játszani.” Részletek Kádár János *Tiszatáj* ügyének vitája kapcsán való felszólalásából az MSZMP KB 1986. november 29-30-i kibővített ülésének jegyzőkönyve alapján. MNLOL 288. f. 4/220-221. ő. e. 57-59.

²⁸ A magyar gazdasági tervezők a gyors gazdasági növekedés fenntartása és a fogyasztás mellett döntöttek, a nyugati hitelpiacokról kölcsönözve az egyre inkább mélyülő deficit kifizetéseire. A rendszer intézkedései tovább erősítették a nem-hatékony/gazdaságtalan termelést, és támogatták a fogyasztást, miközben a gazdaság súlyosan eladósodott. A teljes valutaadósság az 1973-as 1,4 milliárd dollárról 9,1 milliárdra nőtt 1980-ban, s így a *per capita* államadósság magasabb, mint Lengyelországé. A CIA 1986 májusában elkészült *Hungary: The Waning of the Kadar Era (Magyarország: a Kádár-korszak hanyatlása)* című anyagából. CIA NIE 12.5-86



Varga Imre 1987-ben átadott Wallenberg-szobra a budapesti Szilágyi Erzsébet fasornál. Forrás: Wikimedia Commons

George Bush amerikai alelnök 1983 szeptemberi budapesti fogadásával beinduló folyamat.²⁹ 2014-ben, harminc évvel az akkori események után Kovács László nem véletlenül beszélt a magyar külpolitika „nagy éveként” 1984-ről, amikor is februárban a brit miniszterelnök, Margaret Thatcher, majd áprilisban Bettino Craxi olasz miniszterelnök, azután júniusban Helmut Kohl német kancellár, végül pedig szeptemberben Wilfried Martens belga miniszterelnök érkezett Budapestre.

Wallenberg szobrának ügyét így csak Kádár svédországi útjához kötve, illetve a fentiek legszélesebb értelemben vett kontextusába helyezve lehet érdemben vizsgálni és értékelni. Értékelésekből, pozitív visszhangból pedig – ahogy az a pártirányítású sajtótól

elvárható volt – nem volt hiány. „Először járt az MSZMP főtitkára Svédországban, de útja a legkevesbé sem volt előzmények nélküli. A már korábban kibontakozott párbeszéd eredménye és folytatása, magasabb szintre emelése volt az utazás. Amit legelőször hangsúlyozni kívánatos: a látogatás politikai légköre, melynek érzékeltetésére a »jó« jelző önmagában kevés. Szívélyes, mondhatni, baráti hangulat kísérte mindvégig, és ez sok mindent elárult. Egyaránt forrása ennek az egymás iránti érdeklődés, mely önmagában sem kevés. De joggal utalhatunk a kölcsönös tiszteletre is; arra, amely a szocialista Magyarország belső reformjai és aktív nemzetközi tevékenysége iránt itt tapasztalható, s megfordítva, arra, amelyet Svédország vívmányaival, békésebb, nyugodtabb

világot óhajtó, kezdeményező semlegességi politikájával vívott ki hazánkban. Ez esetben történelmileg megalapozott kapcsolatokat talán hiába keresnénk, noha – Kádár János utalt rá – a krónikákból több mindent meríthetünk, legyen szó svéd önkéntesekről, akik 1848–49-ben a magyar szabadságharcban küzdöttek, vagy Valdemar Langlettről és Raoul Wallenbergről, akik a második világháború sötét éveiben Budapesten mentették üldözöttek ezreit. Még egy név kívánczik ide, Olof Palmé,³⁰ a nagy tekintélyű politikus, aki két éve Budapesten járva, az MSZMP főtitkárával személyes eszmecserét is folytatva mai, jó, bonyoldalmaktól mentes, sokoldalú kapcsolataink szilárd megalapozásában is nagy érdemeket szerzett.”³¹ „Kádár János a többi között hangoztatta, hogy »fenntartás nélkül üdvözljük« a Szovjetunióban kibontakozó reformtörekvéseket, amelyek iránt immár Stockholmban is a svédbe épített *glasznosztj* szóval kérdeznek. Ecsetelte ennek az átalakítási folyamatnak a kedvező világpolitikai hatásait, s megállapította, hogy a szovjet és magyar reformtörekvések »szinkronban vannak«. Szólt Kádár János a román–magyar viszonyról, a Wallenberg emléke iránti magyar tiszteletadásról, s egy kérdésre válaszolva hangsúlyozta, hogy nagyra értékeljük Svédország külpolitikai állásfoglalásait, aktivitását, ami egybeesik saját hasonló tevékenységünkkel. Ehelyütt szólt Kádár János a világhelyzettel

²⁹ Miután George Bush alelnök 1983 szeptemberi budapesti fogadását a Kreml hallgatólágoosan tudomásul vette, 1983. október 6-án a Magyar Újságírók Országos Szövetségének (MÚOSZ) Nemzetközi Szakosztályában Szűrös Mátyás már az MSZMP formálódó, önállóbb külpolitikai gyakorlatáról beszélt. Ennek híre hamarosan Moszkvába is eljutott, és 1983. október 28-án maga Jurij Andropov főtitkár – nyíltan utalva magyar forrásaira – írt éles hangú levelet Kádárnak, felvetve a szovjet vezetés számára legegyszerűsebb kérdést: „Mi ez: végletes politikai naivitás, vagy valami ennél rosszabb?” Huszár *i. m.* 2003, 295–296.

³⁰ Palme, Olof (1927–1986): svéd politikus. 1969 és 1976, majd 1982 és 1986 között Svédország miniszterelnöke. 1986-ban Stockholmban merényletet követtek el ellene.

³¹ Zalai István: A svédországi látogatás. *Népszabadság*, 1987. 04. 24. 1.

kapcsolatos közös reményeinkről, így arról, hogy felettébb kíváncsi volna immár valamilyen konkrét szovjet–amerikai egyezmény megszületése, aminek Reykjavík óta megnövekedtek az esélyei. Hazánk közismerten üdvözlí a részmegoldásokat is – mondotta a többi között a párt főtitkára, aki méltatta egyben a legutóbbi szovjet kezdeményezéseket.”³²

A „legutóbbi szovjet kezdeményezések” – melyek Reykjavík kudarca után végképp követővé tették a gorbacsovi vezetést Washington viszonylatában³³ – kiemelése mellett szinte mindkét szövegben elvész Wallenberg neve, ám a tragikus sorsú svéd diplomata címlapon való említése már önmagában nóvumnak számított. Olyannyira, hogy az általam a bevezetőben idézett ellenzéki tárlat megnyitóján egyértelmű volt azon törekvés, hogy artikulálják: Wallenberg a szovjet kommunizmus áldozata volt, s a mindenféle diktatúrák és „izmusok”

antitéziseként messze felette áll annak, hogy Kádárék számára eszközzé váljék a Nyugattal való viszonyrendszer fejlesztésében. A talapzatára fellépő szobor így a magyar tavasz éles fényébe állt – ám ahol fény, ott árnyék is van. Bár Wallenberg tabuját *ad hoc* módon feloldották, „tabusításának” körülményei azonban továbbra is fennálltak, s így az 1987. tavaszi helyzet nagyon is disszonáns volt. A felemás helyzetet jól illusztrálja, hogy bár a *História* az emlékműhöz kötve cikket közölt Raoul Wallenbergéről,³⁴ abban szó sem esik a diplomata 1944. december utáni sorsáról. Magyarán Wallenberg lehetett a náci erőszak ellen a saját eszközeivel küzdő hős, de semmiképpen nem lehetett a szovjetek áldozata. 1987-ben még biztosan nem.³⁵

A mind globálisan, mind lokálisan gyorsulva mozduló – igaz, regionálisan továbbra is csak kullogó – idő hamarosan változásokat generált. A Magyar Népköztársaság lett a

keleti blokk egyetlen országa, ahol a kommunista vezetés egyébként egymással alapvetően rivális alakjai – meghatározó módon Grósz Károlyt és Pozsgay Imrét értve itt³⁶ – összefogva, Moszkva jóváhagyásával és támogatásával eltávolították a regnáló főtitkárt. Az MSZMP Országos Értekezletének 1988. május 22-i ülése³⁷ után – melyre, ha nem is a legutolsó, de az utolsó pillanatok egyikében került sor – Grószék evidens célkitűzése és érdeke az volt, hogy az immár *de facto* pluralizálódó magyar belpolitikai életben megerősítsék az események menetére való közvetlen befolyásukat, s őrizték a politikai mozgások főáramának irányítását. Az MSZMP elitje szempontjából a „kádártalanítás” nemcsak kényszerű, ámde logikus lépés is volt, lévén az „Öregtől” való ideológiai elhatárolódás egy új – vagy sokkal inkább: „új” – önmeghatározás proklamálására adott módot, nagyobb mozgásteret biztosítva az új vezetésnek. Kádár János

³² Avar János: Hazánk és Svédország az enyhültebb világért. *Magyar Nemzet*, 1987. 04. 23. 1.

³³ Az amerikai fél saját elképzeléseivel szemben, mely az 1985. novemberi genfi csúcs után még további két Reagan-Gorbacsov találkozóval számolt, az izlandi *summit*-ot Gorbacsovék erőltették. Az 1986. októberi csúcstalálkozón Reagan tudatosan és tevékenesen hajthatatlan maradt a „csillagháborús terv” (*Strategic Defense Initiative* – SDI) kérdésében, szó szerint felállt a tárgyalóasztaltól, s faképnél hagyta a szovjet főtitkárt és delegációját. 1987 decemberében, a washingtoni csúcson Mihail Gorbacsov végül az SDI egyoldalú elfogadására, és az INF szerződés (*Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty* – a közép-hatótávolságú nukleáris fegyverekre vonatkozó szerződés) kompromisszumos megkötésére kényszerült, mely utóbbit az 1988. május-júniusi moszkvai konferencián írták alá.

³⁴ Zinner Tibor: Raoul Wallenberg. *História*, 1987. április, 31–32.

³⁵ Wallenberg történetének szovjet vonatkozásairól csak hosszú hónapokkal később, 1988 szeptemberében írt Schmidt Mária az *Új Írás* hasábjain. Az ő esszéje már így zárult: „Wallenberg családja, barátai és csodálói a mai napig nem törődtek bele halálába. Alakja újra és újra felbukkan a Gulag valamelyik lágerében, a Szovjetunió valamelyik börtönében. Mindig van valaki, aki látta, beszélt olyannal, vagy hallott olyanról, aki találkozott vele. Raoul Wallenberg idén lenne hetvenöt éves, de számunkra kortalan marad. Fiatal, törekeny alakja tovább él mindannyiunk szívében.” Schmidt Mária: Raoul Wallenberg. *Új Írás*, 1988. 09. 01. 87–89.

³⁶ A törekeny és időleges szövetség 1988 tavaszán Arácson, Pozsgay nyaralójában Grósz elhíresült szavaival – „Elfáradt az öreg, meg kellene neki köszönni” – vált cselekvési programmá. Mindehhez természetesen Gorbacsov támogatását is biztosítani kellett: az SZKP főtitkára a KGB vezetőjét, Vlagyimir Krjucskovot küldte Budapestre a zavartalan lebonyolítás biztosítására. Németh Miklós későbbi miniszterelnök véleményét idézve: „Emlékeztetném, főleg a fiatalabbakat, Grósz Károly, aki az én elődöm volt, történelmi érdemét elvitatni abban, hogy ’88 májusában Kádár Jánost félreállítja és átveszi a párt irányítását és a miniszterelnökséget is, ezt nem lehet. Sem Pozsgay Imre, sem Berecz János és sorolhatnám az összes akkori titánt vagy utódjelöltet, ezt az akciót nem tudta volna lebonyolítani, ez egyedül és kizárólag Grósz ügyességén, rátermettségén múlt.” (*A vasfüggöny története, egy idejét múlt korszak lenyomata* című kötet bemutatásának kapcsán elmondottakból idézve. Győr, 2013. szeptember 11.)

³⁷ A Kádár–Grósz-cserével párhuzamosan látványos átrendeződés történt a PB soraiban is: kiesett – mások mellett – Aczél György, Gáspár Sándor, Havasi Ferenc, Lázár György, Németh Károly, ugyanakkor bekerült Németh Miklós, Nyers Rezső, Pozsgay Imre és Tatai Ilona.

több évtizedes tabui érvényüket veszítették, az vezetés immár nem a múlt „tiltott, érinthetetlen” dolgainak fenntartására, hanem a jövő kialakítására koncentrált. Ebben a kontextusban pedig az emberek, szobrok, szimbólumok szerepe is változóban volt. Wallenberg személye, tevékenysége és sorsa, mindennek fájó és véres történelmi kontextusával a közbeszéd részévé vált, s egyre többen kezdték megérteni, miért állt szobor a Szilágyi Erzsébet fasor melletti zsebkendőnyi zöld területen.

EPILÓGUS – MINDEKÖZBEN (SZOVJET-) OROSZORSZÁGBAN

Időben a fentiekkel párhuzamosan a svéd diplomata sorsának feltárása az USA politikai elitjének legfelsőbb szintjén is közvetlen kérdéssé vált, s mind a fentebb már említett Raoul Wallenberg Bizottság, mind a törvényhozásban helyet foglaló politikusok sürgették George Shultzot,³⁸ Ronald Reagant, majd utánuk George H. W. Busht,³⁹ hogy azok a kéthatalmi csúcstalálkozók alkalmával vessék fel az ugyanannyira kényelmetlen, mint amennyire lezáratlan kérdést. Itt

a Ronald Reagannek írt, 78 kongresszusi képviselő által jegyzett 1988. tavaszi felhívásból idézve: „Kedves Elnök Úr, azért írunk, hogy kifejezzük reményünket a moszkvai csúcstalálkozó iránt, mely a béke és az emberi jogok ügyét viszi majd előre. Történelmi moszkvai útja előestéjén arra kérjük, Gorbacsov főtitkárral folytatott emberi jogi megbeszélései során állítsa az élre a holokaust hősének, Raoul Wallenbergnek lezáratlan ügyét. [...] Nemzetünknek különös kötelessége megtudni, mi történt Raoul Wallenberggel. Az amerikai támogatás vezethette tévesen a szovjeteket arra a következtetésre, hogy Wallenberg kémkedéssel volt megbízva Budapesten. Továbbá, 1981 októberében Ön aláírta azon kongresszusi határozatot, mely tiszteletbeli amerikai állampolgárságot adott Wallenbergnek. Akkoriban Ön elkötelezte magát azon erőfeszítések mellett, melyek Wallenberg sorsának feltárára irányultak. Elnök Úr, Wallenberg családjának tagjai engedélyt kértek, hogy Moszkvába utazhassanak adekvát információt kérni sorsának alakulása felől. Arra kérjük, sürgesse Gorbacsov főtitkárt a kért engedély

megadására, hogy e célból a Szovjetunióba utazhassanak. Mi több, reméljük, hogy a lehető legkomolyabb hangnemben sürgeti ezt Gorbacsovnál, segítve ezzel a holokaust utolsó hősét övező tragédia megoldását.”⁴⁰ Nem rajtuk múlt, hogy a hatalom legfelsőbb szintjein továbbörökített szovjet logika mindezt három évtizeddel később is ellehetetleníti Oroszországban. Csak két, időben hozzánk közel álló példát említve: a Wallenberg család 2014 júliusában magához Vlagyimir Putyinhoz fordult Raoul sorsának megismerése ügyében, majd érdemi válasz hiányában öt évvel később, 2019 szeptemberében a svéd kormányt kérték, hogy presszionálja e kérdésben Oroszországot. Talán mondanom sem kell, utóbbi próbálkozás a korábbiakhoz hasonlóan eredménytelen maradt. Az e sorok írásakor 75 éve Budapesten szovjet kézre került Raoul Wallenberg sorsa így továbbra is ismeretlen, s a talapzatára fellépett szobor, Wallenberg és szimbóluma, máig hosszú árnyékot vet, pedig budapesti tevékenységét csak fény veszi körül, a nappal sötétjében...

³⁸ Shultz, George P. (1920–2021): amerikai diplomata. 1982 és 1989 között az Egyesült Államok külügyminisztere. „Tegnap találkoztam Tom Lantossal, Kalifornia kongresszusi képviselőjével. Mint tudja, ő a házban azon demokraták közé tartozik, akik általánosságban szimpatizálnak az adminisztráció külpolitikájával. Lantos magyar származású. Munkatáborban volt, amikor Raoul Wallenberg zsidók ezreit mentette meg Budapesten. Lantost ezért személyesen is mélyen érinti Wallenberg ügye. Ma azt mondta nekem, hogy találkozni szeretne önnel Wallenberg ügyében. Véleménye szerint egy a százhoz annak az esélye, hogy Wallenberg még életben van. Ugyanakkor úgy hiszi, hogy Gorbacsov a *glasznoszty* iránti elkötelezettsége okán a szovjetek mostanra készen állhatnak arra, hogy elmondják annak teljes történetét, hogy mi történt Wallenberggel. Rámutatott arra, hogy egy őszinte nyilatkozatot minden Raoul Wallenberg iránt érdeklődő fél értékelne, s véget vetne a folytatódó ellentmondásoknak [és bizonytalanságnak – K. J. E.]. Reméli, hogy ön fel tudja vetni ezen kérdést egy Gorbacsoval vagy Sevardnadzéval való találkozás alkalmával.” Richard Schifter, a demokráciáért, az emberi jogokért és a munkáért felelős helyettes államtitkár feljegyzése George P. Shultz külügyminiszternek, 1987. február 26.

³⁹ 1990. május 29-én, ezúttal a júniusi washingtoni amerikai–szovjet csúcstalálkozó előtt 28 kongresszusi képviselő írt a korábbiakhoz hasonló tartalmú üzenetet Bush elnöknek. Ebben, kiemelve mind elődje, Reagan, mind saját nyilvánvaló elkötelezettségét, rögzítik, hogy Wallenberg ügyét 1989 szeptemberében James Baker már felvetette szovjet kollégájának, Eduard Sevardnadzénak. E felhívásban a korábbiakhoz képest arra is kitérnek: „Az újonnan ébredt vad etnikai gyűlölet a Szovjetunióban és Kelet-Európában megerősíti annak szükségességét, hogy megismerjük a történelem e tragikus epizódját. Biztosak vagyunk abban, hogy egy alapos nyomozás fényt derít e tragikus hős megpróbáltatásaira, és végleg lezárja Wallenberg ügyét. Sürgetjük ezért, hogy ismételtelen vesse fel ezen fontos ügyet Gorbacsov elnöknek a közelgő csúcson.”

⁴⁰ 78 amerikai kongresszusi képviselő által ellenjegyzett felhívás Ronald Reagan elnökhöz, 1988. május 23.

Nyári Gábor

Aki mert magyar lenni¹

Teleki Pál (1879–1941)



„Rossz úton vagyunk. Másodszor is tévúton járunk. A németek elvesztik a háborút, utána teljes összeomlásuk következik. És akkor orosz megszállás alá kerülünk, de ez sem fog örökké tartani, a bolsevizmus is összeomlik, mert embertelen és az emberi természettel ellentétes gondolat.”²

Ezeket a gondolatokat fejtette ki Teleki Pál miniszterelnök Dessewffy Gyulának,³ alig két nappal 1941. április 3-án hajnalban bekövetkezett tragikus halála előtt. Ebből a nyolcvan évvel ezelőtt megfogalmazott néhány mondatból is kitűnik, mi az, ami Telekit a 20. századi politikusok fölé emeli: mind időben, mind térben rendkívül széles látásmódja.

Bár Teleki Pál nem egészen három évig volt Magyarország miniszterelnöke, mégis elmondható, hogy a 20. századi magyar történelem egyik legmeghatározóbb alakja, akinek gondolatai, világképe, cselekedetei nemcsak kortársaira, hanem a későbbi nemzedékekre is nagy hatást gyakoroltak. Ennek elsődleges oka, hogy Teleki mindvégig nemzetben gondolkozott, miközben meg tudott maradni a tanár és a tudós szerepénél, ezzel pedig az aktuálpolitikai csatározások fölé helyezte magát – bár kormányfőként gyakorlatilag minden folyamaton napi szinten rajta tartotta a figyelmét. Jelentőségét szintén emeli, hogy két igen meghatározó időszakban volt az ország miniszterelnöke: közvetlenül a trianoni békediktátumot követően, így javarészt ő készítette elő a

bethleni konszolidációt; valamint a második világháború előestéjén és annak első szakaszában, amikor egyszerre kellett küzdenie a magyar függetlenség megtartásáért és a Trianonban elvesztett területek békés visszaszerzéséért. Mivel halálát követően Magyarország rövidesen belesodródott a második világháborúba, és a német érdekek kiszolgálójává vált, Teleki alakja szinte azonnal a független magyar cselekvés és politika szimbólumává emelkedett. De abban, hogy neve soha nem tűnt el a közbeszédből – még a kommunista diktatúra legsötétebb időszakában sem – legalább ekkora szerepet játszott rejtélyekkel övezett halála is.

Teleki életéről, haláláról és munkásságáról számos munka látott napvilágot,⁴ személyét és megítélését a mai napig

¹ Jelen írás a szerző következő munkájának szerkesztett változata: Nyári Gábor: Teleki Pál – A tudós, a tanár és az államférfi. In: *Trianoni Szemle emlékkönyv 2020*. Szerk. Szidiropulosz Archimédész. Budapest, L'Harmattan, 2020, 177–185.

² Török Bálint: Értjük-e Teleki Pál nagyságát? *Magyar Szemle*, 2001. május–június, [72–90.] 80.

³ Dessewffy Gyula (1909–2000): politikus, szerkesztő, újságíró. Teleki Pál második miniszterelnöksége idején az ellenzéki Kisgazdapárt felhivatalos lapjának, a *Kis Újságnak* tulajdonosa és szerkesztője.

⁴ Néhány jelentős, Telekivel foglalkozó kötet: Ablonczy Balázs: *A miniszterelnök élete és halála*. Budapest, Jaffa, 2018.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris, 2015.; Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika, 1939–1941*. Budapest, Magvető, 1997.; Fodor Ferenc: *Teleki Pál*. Budapest, Mike és Társa Antikvárium, 2001.; Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 5*. Budapest, Attraktor, 2018.; Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941*. Budapest, Akadémiai, 1964.; Kis Aladár: *A Teleki-kormány külpolitikája a második világháború előtt*. Budapest, Akadémiai, 1962.; Macartney, C. A.: *Teleki Pál miniszterelnöksége, 1939–1941*. Washington, Occidental Press, 1993.; Tilkovszky Lóránt: *Teleki Pál. Legenda és valóság*. Budapest, Kossuth, 1969.; Tilkovszky Lóránt: *Teleki Pál titokzatos halála*. Budapest, Helikon, 1989.; Zakar András: *Teleki Pál halála*. Budapest, Kairosz, 2009.; Nyári Gábor: *A Sándor-palotától a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége, 1939–1941*. Piliscsaba – Budapest, Kairosz, 2015.

komoly viták övezik. Jelen írás azt igyekszik bemutatni, ki is volt az a gróf Teleki Pál, aki tudósként, tanárként és államférfiként egyszerre alkotott maradandót, és eleget téve a saját maga által számtalanszor hangoztatott felszólításnak: mert magyar lenni.

TELEKI, A TUDÓS

Kis túlzással kijelenthető, hogy gróf Teleki Pál sorsa már születésekor determinálva volt: 1879. november 1-jén született erdélyi katolikus arisztokrata családba. Gyermekkorát főként a Partiumban, Szatmár vármegyében töltötte. A tudásszomj és a haza szolgálata iránti elköteleződés apai részről generációk óta meghatározó volt a családban – édesanyja pesti görög kereskedőcsaládból származott⁵ –, így nem csoda, hogy a gyermek, majd fiatal felnőtt Teleki is egyaránt érdeklődött a tudomány, a történelem és a politika iránt. Pályáját először a tudomány határozta meg, a Budapesti Tudományegyetem hallgatójaként jogi, társadalomtudományi, mezőgazdasági és földrajzi tanulmányokat folytatott, kutatói figyelmét pedig leginkább az utóbbiak keltették fel. Ez részben a családi hagyományoknak is betudható, hiszen nagybátyja Teleki Sámuel Afrika-kutató volt, akinek kalandos történeteit kisgyerekként

áhitattal hallgatta.⁶ 1903-ban védte meg államtudományi doktori értekezését,⁷ összességében azonban keveset publikált, mivel megfogadta professzora, Lóczy Lajos tanácsát: „Négy évig csak dolgozzál.”⁸

Teleki a négy évet megduplázva kutatott, dolgozott, képezte magát, tanulmányutakra járt. Sorra látogatta Európa legnagyobb könyvtárait, múzeumait, kutatóintézeteit, egyetemeit, pénzt és energiát nem kímélve kutatta fel a ritkaságnak számító földrajzi könyveket és térképeket.⁹ Ennek a nyolcéves munkának az eredményeként jelentette meg Teleki – magyar és német nyelven – 1909-ben az *Atlasz a Japáni szigetek cartographiájának történetéhez*¹⁰ című kötetet. Az Atlasz, nevével ellentétben, sokkal több volt térkép-gyűjteménynél. Számba vette a térképek vizsgálatán keresztül Japán európai felfedezésének egész történetét, valamint teljes terjedelmében közölt számos írásos forrást. A térképek között valódi ritkaságok is helyet kaptak, és egyedülálló volt az a szakirodalmi áttekintés, amelyet Teleki elvégzett.

A harmincas évei elején járó Telekire és munkájára felfigyelt a nemzetközi tudományos elit. Beválasztották a genfi nemzetközi

földrajzi kongresszus régi térképekkel foglalkozó bizottságába, 1911-ben pedig megkapta a Párizsi Földrajzi Társaságtól a rangos Jomard-díjat.¹¹ A szerző természetesen Magyarországon is előrébb jutott tudományos pályáján: 1909-től 1913-ig töltötte be a Földrajzi Intézet igazgatói tisztségét, 1910-től 1923-ig pedig a Magyar Földrajzi Társulat főtitkára, majd alelnöke volt. 1913 és 1916 között elnöke volt a Turáni Társaságnak. 1913-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.¹² 1917-ben jelent meg újabb jelentős könyve: *A földrajzi gondolat története*.¹³

Teleki Pál következő, nagy figyelmet keltő tudományos munkája, a „Vörös Térkép” már a Magyarország első világháborús vereségéből következő tragikus időszakhoz kötődik. 1918-tól a trianoni békediktátum aláírásáig szakadatlanul dolgozott a Kárpát-medence néprajzi adatainak összesítésén. Ennek a munkának lett az eredménye az először 1919. február 21-én megjelentetett „Vörös Térkép”, amely pontosan határozta meg a magyarság arányát a történelmi Magyarországon.¹⁴ Az egymáshoz viszonyított elhelyezkedést és a népsűrűséget is bemutató etnikai térkép megalkotásának gondolata akkor született meg, amikor Teleki maga is elkapta 1918

⁵ *Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből*. Szerk. Vigh Károly. Budapest, Századvég, 2001, 8.

⁶ Kubassek János: A földrajztudós Teleki Pál. In: Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Budapest, Kossuth, 1996, [5–15.] 6.

⁷ Teleki Pál: *Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez. Államtudori értekezés*. Budapest, Franklin, 1903.

⁸ Idézi: Ablonczy i. m. 2005, 53–54.

⁹ Kubassek i. m. 1996, 7.

¹⁰ Teleki Pál: *Atlasz a Japáni szigetek cartographiájának történetéhez. A Japántól keletre fekvő Arany-szigetek felfedezésére 1639-ben kiküldött Quast M. és Tasman J. A. kapitányok hajónaplójának hollandus szövegével és magyar fordításával*. Budapest, Kilián Frigyes utóda Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedő, 1909.

¹¹ Ablonczy i. m. 2005, 73–74.

¹² Nyári i. m. 2015, 16.

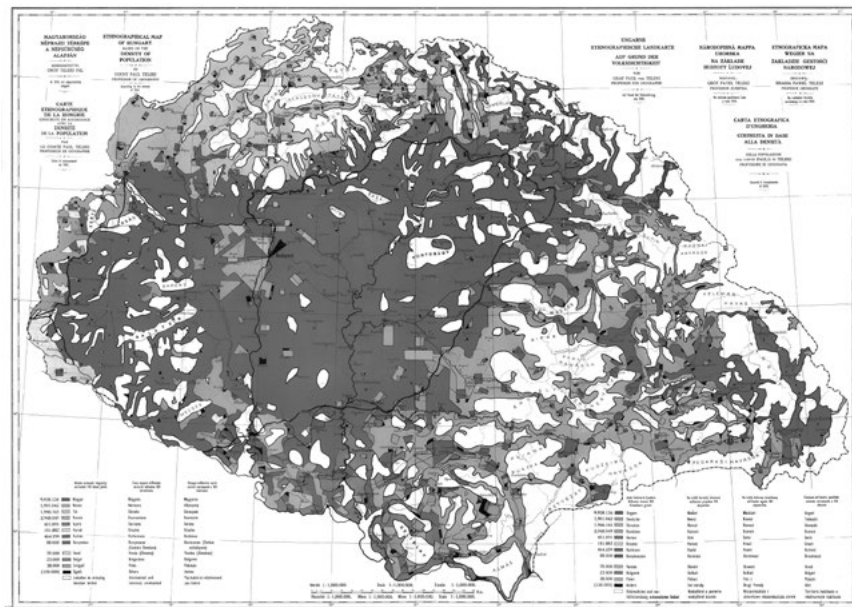
¹³ Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Budapest, Kilián, 1917.

¹⁴ *Ismeretlen fejezetek i. m.* 2001, 10.

októberében a spanyolnáthát, és ágynak esett.¹⁵ Felépülését követően azonnal nekikezdett az addig nem látott módszertannal készült, 1910-es népszámlálási adatokra alapozó térkép elkészítésének, amiben segítségére volt több tucat szakember, de még a Károlyi-kormány is támogatta anyagilag. Ugyancsak Teleki nevéhez fűződött a béketárgyalásokra készített egyéb szakmai anyagok elkészítése.¹⁶

A Párizsba érkező, Apponyi Albert vezette magyar békedelegáció – tagjai között Teleki Pállal – átadta a 37 mellékletből és a „Vörös Térkép”-ből álló jegyzékét az antant képviselőinek, amelyről a *Pesti Hírlap* újságírója – meglepő előrelátásról tanúságot téve – a következőket írta: „Ez a jegyzék mellékleteivel egyetemben csodálatos türelemmel, hozzáértelessel megszerkesztett monografiája Magyarország mai állapotának és védőirata nemzeti jogainknak és állami létünknek. Az a történelmi, etnografiai, politikai, közgazdasági, népesedési adathalmaz, amely benne összefoglalódik, kincstára és forrásmunkája lesz sokáig azoknak, akik Magyarország elvesztett javainak a visszaszerzéséért fognak harcolni.”¹⁷

A „Vörös Térkép” története sok tekintetben hasonlóságot mutat alkotója sorsával. A két világháború közötti Magyarországon meghatározó volt, majd a kommunista diktatúra idején évtizedekig



Teleki Pál „Vörös Térképe” pontosan határozta meg a magyarság arányát a történelmi Magyarországon. Fotó: Wikimedia Commons.

csak titokban beszéltek róla, el volt zárva a nyilvánosság elől, publikálását tankönyvekben is tiltották, és csak 1983-ban kerülhetett először bemutatásra a Földrajzi Múzeum kiállításán.¹⁸

Bár Telekinek számos további meghatározó tudományos munkája van, egyet még mindenképpen érdemes kiemelni: az úgynevezett Moszuli Bizottság tagjaként elvégzett feladatait. A háromtagú Moszuli Bizottságot – amelynek Teleki Pál mint nemzetközileg elismert földrajztudós lehetett tagja – 1924-ben azért hozta létre a Népszövetség, hogy megvizsgálja az egykori Moszuli vilájet hovatartozásának lehetőségeit. A területet Törökország és a brit gyámság alatt létrejött Iraki Királyság is szeretne volna megszerezni, elsősorban az ekkor még csak feltételezett

gazdag olajkincs, valamint a rajta áthaladó, gazdaságilag fontos vasútvonalak miatt. A bizottság döntően Teleki Pál vezetésével olyan történelmi, földrajzi, geopolitikai kutatásokat folytatott, amelyekhez hasonló még nem volt a térségben, módszereit tekintve pedig világviszonylatban is egyedülállónak számított. A bizottság felhívta a figyelmet a területen jelen lévő etnikai (kurd, arab, török) és vallási feszültségekre, valamint a terület földrajzi és geopolitikai viszonyaira. A bizottság tudományos alapon készítette el jelentését, foglalmazta meg tapasztalatait,¹⁹ de munkája alatt és azt követően komoly diplomáciai és katonai konfliktus alakult ki.

Az elvégzett tudományos munka – és különösen is a kisebbségek védelméről szóló fejezetek

¹⁵ Kubassek János: A Vörös térkép. *Rubicon*, 2010. április–május. [35–38] 35.

¹⁶ Salamon Konrád: Utak és tévutak, 1918–1920. *Hitel*, 2015. október, [3–23] 9.

¹⁷ Benda Jenő: A magyar békedelegáció előzetes jegyzékei. *Pesti Hírlap*, 1920. 01. 20. 2.

¹⁸ Kubassek i. m. 2010, 35.

¹⁹ *Questions of the frontier between Turkey and Iraq. Report submitted to the Council by the Commission instituted by the Council resolution of September 30, 1924.* Geneva, League of Nations, 1925. Országgyűlési Könyvtár SdN/1925.VII.2.

– miatt Teleki a korábbinál is nagyobb nemzetközi hírnévre és elismertségre tett szert,²⁰ bár ez a siker nem volt osztatlan, mivel, ahogy a *Budapesti Hírlap* újságírója találóan megfogalmazta a földrajztudós munkásságáról: „[...] az angolok megharagudtak érte, a törökök pedig nem örültek neki.”²¹

A Népszövetség és a Hágai Nemzetközi Bíróság 1925-ben döntött a terület Irakhoz csatolásáról. Az új határ megegyezett azzal, amelyet a Moszul Bizottság javasolt, Teleki mégsem örült a döntésnek, ugyanis a határozatból „kifelejtették” azt a pontot, amelyet a bizottság határozottan javasolt: a kisebbségi törvények megalkotását. A földrajztudós emiatt a magyar nemzetgyűlésben élesen kritizálta a Népszövetség működését, és felvetette Magyarország kilépésének a lehetőségét is.²²

A Moszul Bizottságban végzett munka nemcsak Teleki tudósi kvalitásait bizonyította, hanem azt is, hogy a geográfus nemcsak saját nemzete sorsát tartotta szem előtt, hanem ugyanolyan együttérzéssel, segítő szándékkal fordult más nehéz helyzetben lévő népek és csoportok felé.²³

Miután Teleki visszatért Moszulból, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választotta. Különböző hazai és külföldi egyetemeken töltött be magas tisztségeket, 1926-ban pedig létrehozta a Szociográfiai Intézetet és az Államtudományi Intézetet, 1938-ban pedig a Táj- és Népkutató Intézetet.

A tudós Teleki Pál korának egyik meghatározó geográfusa volt, aki mindig azt tartotta szem előtt, hogy munkájával hogyan segítheti nemcsak a tudomány haladását, hanem a magyar nemzetet is. Már pályája elején ráébredt arra az összefüggésre, amely az egyes területeket az ott élő népekkel összeköti, ez pedig egyfajta tudományos hitvallásának is tekinthető, amelyet 1917-ben a következőképp fogalmazott meg: „[...] egy területnek minden része, minden teremtménye, minden tüneménye, minden ereje szorosan összefügg egymással, egyet alkot és akkor, amikor erejének érvényesülnie kell, [...] ezeknek az erőknek az eredője érvényesül.”²⁴

Teleki azon dolgozott, hogy az egy földrajzi, politikai és gazdasági egységet képező Kárpát-medence és az abban meghatározó magyarság minél erősebb legyen.

TELEKI, A TANÁR

Teleki nem csak a tudományos életben volt jelen, az oktatás is mindig a szívügyének számított. 1922. június 10-én nevezte ki Horthy Miklós főcserkészsé, amely címet egy évig töltötte be, amikor egészségi állapotaára hivatkozva lemondott. Tiszteletbeli főcserkészként dolgozott tovább azon a nemzetnevelési programon, amelynek megvalósítását egyik legfontosabb feladatának tartotta.²⁵ Ilyen minőségben vett részt az 1933. július 22. és augusztus 15. között Gödöllőn megtartott IV. Cserkész Jamboreen.²⁶

Amellett, hogy kiváló tanár volt, részt vett az oktatás szervezésében is, így munkájának hatása kiterjedt az egész Horthy-korszakra. Kereste és pártfogolta azokat a tehetséges fiatalokat, akik közül később többen is jelentős politikai vagy tudományos karriert futottak be. Tanárként igazságosan bánt hallgatóival, még miniszterelnökként is odafigyelt arra, hogy a magas kapcsolatokkal rendelkező vagy jobb anyagi helyzetben lévő egyetemistákat ne részesíthessék különleges bánásmódban.²⁷

Tanári-nevelői munkáját Teleki 1932 és 1936 között az

²⁰ Az amerikai földrajzi társaság gratuláló levele. New York, 1925. szeptember 17. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL), K 37. Miniszterelnökség, Teleki Pál miniszterelnök iratai (1924–1941). 1. csomó. a) dosszié. Telekinek, a Törökország és Irak közötti határ megállapítására kiküldött népszövetségi bizottságban való közreműködésével kapcsolatos iratok. 58. dokumentum.

²¹ Moszul és Moszkva. *Budapest Hírlap*, 1925. 12. 16. 1.

²² Teleki Pál felszólalása a Nemzetgyűlés 456. ülésén, 1925. október 29. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai*. Napló. XXXV. kötet. 1925. október 14. – 1925. november 6. 250. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_35/?pg=0&layout=s (Utolsó letöltés: 2020. 04. 13.)

²³ A Moszul-kérdésről és Teleki Pál bizottsági munkájáról részletesen lásd: Nyári Gábor: A Moszul-kérdés és a Népszövetség, 1924–1925. *Geopolitikai Szemle*, 2019/2, 121–137.

²⁴ Teleki Pál: Főtitkári jelentés. *Földrajzi Közlemények*, 1917. június, [265–271.] 267–268.

²⁵ Mészáros István: *Teleki Pál nemzetnevelői programja*. Gödöllő, Teleki Pál Egyesület, 1993, 7–20.

²⁶ Alföldi Alajos: Teleki Pál, a cserkész. *Honismeret*, 1991. április, 42–47.

²⁷ *Levél Czettler Jenő egyetemi tanárnak*. (1940. március 1.) MNL OL, K 37. Miniszterelnökség, Teleki Pál miniszterelnök iratai (1924–1941). 1. csomó. c) dosszié: A–H betűkkel kezdődő levélírók levelei, 1940. 172.

Ösztöndíjtanács, majd 1936-tól külföldi Collegium Hungaricumok és az Országos Közoktatási Tanács elnökeként végezte. 1937-től ő volt Magyarország képviselője a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságában. Az 1938-ban létrehozott Táj- és Népkutató Intézetben szintén lehetőséget biztosított a tehetséges fiatal értelmiségieknek.²⁸

Amikor hosszú évek után visszatért a politikai életbe, és szerepelt vállalt az 1938. május 14-én megalakuló Imrédy-kormányban, nem véletlen, hogy a vallás- és közoktatásügyi tárcát kapta. Apró, de Telekire jellemző momentum, hogy kinevezése után külön kérte, hogy ne küldjenek számára gratuláló leveleket.²⁹ Ez már az az időszak, amikor Európa a következő világháború felé tartott, Magyarországot pedig két totalitárius diktatúra, a náci Németország és a kommunista Szovjetunió fenyegette, előbbinek pedig egyre nagyobb befolyása volt az ország határain belül is. A változó nemzetközi és a radikalizálódó hazai helyzetet figyelembe véve érhető, hogy Teleki első miniszteri beszédében azt emelte ki, hogy „rendet kell teremtenünk a magyar ifjúság és a magyar iskola keretében”.³⁰

Teleki Pál második miniszterelnöksége alatt is kiemelten foglalkozott az oktatás és nevelés ügyével. Egy miniszterelnökségi titkos tanulmányban a következők szerepeltek az oktatás irányvonalával kapcsolatban: „Alapelv: nemzeti kultúrával telítendő minden magyar. [...] Nagyobb terület biztosítandó a honismeretnek, hazafias



Teleki Pál tiszteletbeli főcserkész 1933-ban.

Fotó: FORTEPAN / Magyar Bálint, 55751-es számú fotó.

nevelésnek, világnézeti karakterképzésnek. [...] Az elemi iskolától kezdve nagyobb öntudat, magyar öntudat csepegtetendő a felnövekvő generációkba. Legyen ránevelve gyerekkorától kezdve minden kismagyar, [...] hogy a történelem folyamán még soha sem tudott erőt venni rajtunk senki – ha egyek voltunk.”³¹

Teleki Pál egyetemi előadásait, szemináriumait összességében több ezren látogatták, és több százra tehető azoknak a diákjainak a száma, akikkel a tanórai kereteken kívül is valamilyen kapcsolatot tartott. Jó pedagógusként mindvégig figyelemmel kísérte és egyengette tanítványai útját, akik közül sokan közvetlen munkatársai, bizalmi beosztottjai lettek. Ugyancsak több ezerre tehető azoknak a fiataloknak a

száma, akik cserkészként hallgatták Teleki egy-egy előadását, vagy közös kirándulásokon, jamboreekon vettek részt vele. Az egykori tanítványokban egyvalami közös: mindannyian egy olyan tudós tanárra emlékeznek vissza, aki annak ellenére, hogy nem rendelkezett sem megnyerő külsővel, sem kiemelkedő szónoki képességekkel, mérhetetlen tudásával, empátiájával magával tudta ragadni, motiválni tudta hallgatóságát.

TELEKI, AZ ÁLLAMFÉRFI

Jelen írás keretei nem adnak lehetőséget arra, hogy a miniszterelnöki tisztséget két alkalommal is betöltő Teleki Pál politikai pályájáról részletes elemzés születne. De nem is ez a cél, hiszen Teleki Pál azon 20. századi politikusaink

²⁸ Nyári i. m. 2015, 19.

²⁹ Gróf Teleki Pál kérése. *Pesti Hírlap*, 1938. 05. 15. 8.

³⁰ Gróf Teleki Pál fogadtatása a kultuszminisztériumban. *Néptanítók Lapja*, 1938. november, [424–426.] 425.

³¹ Idézi: Nyári i. m. 2015, 261.

közé tartozik, akiknek életese-ményeit feldolgozták, és azok nem csupán a történész szakma, hanem a szélesebb közönség előtt is ismertek. Jelen írásban azokat a pontokat szeretném felvázolni, amelyek alapján úgy vélem, hogy Teleki Pál nem csupán politikus, hanem államférfi is. Utóbbi pedig elsősorban az különbözteti meg a politikustól, hogy nemzete, hazája boldogulását saját ambíciói elé helyezi, és képes távlatokban, stratégiai célokban gondolkodni. A Telekivel baráti, majd munkatársi viszonyban lévő egykori tanítvány, Szegedy-Maszák Aladár úgy fogalmazott a néhai kormányfővel kapcsolatban, hogy „egyéni ambíciói nincsenek, csak szolgálni akar, [...] a magyar nemzeti érdekeket sohasem áldozná föl valamilyen ideológia oltárán.”³²

Teleki 1905-től ugyan részese volt a politikai életnek, az első világháború alatt pedig nem csak önként vállalt frontszolgálatot teljesített, hanem egyre fontosabb közéleti szerepet is vállalt, mégis a háborús vereség és a Trianonhoz vezető út volt az, amely igazán jelentőssé tette működését. Tudósi pályája áttekintésekor már szóba került a „Vörös Térkép” elkészítése, illetve a béketárgyalásokon játszott szerepe. A Tanácsköztársaság uralmának idején csatlakozott a bécsi Antikommunista Komitéhez, majd 1919. június 6-tól a szegedi ellenkormány külügyminisztere lett.³³ A

Tanácsköztársaság bukása után egyre fontosabb szerepet vállalt a régi-új rendszer kialakításában, 1920. április 19-e és július 19-e között ismét külügyminiszter lett Simonyi-Semadam Sándor kormányában. Az első világháborút lezáró trianoni békét 1920. június 4-én írták alá. Szóba került, hogy magyar részről a külügyminiszter, Teleki Pál legyen az aláíró, de mivel ekkor francia-barát politikusnak számított, végül Benárd Ágost munkaügyi és népjóléti miniszterre és Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszterre esett a választás.³⁴ A Párizsból hazatérő Teleki beszámolóiban hangsúlyozta, hogy a megállapított határok teljesen irreálisak, településeket vágnak ketté, és egyáltalán nem felelnek meg az etnikai elveknek.³⁵

1920. július 19-én került Teleki Pál először a kormány élére, kilenc hónapra. Az elvégzendő feladatokat és a helyzet súlyosságát már miniszterelnöki bemutatkozó beszédében is világosan megfogalmazta: „Nehéz, rendkívül nehéz pillanatban kellett vállalnunk a kormány átvételét. Vállaltuk e nehézségek teljes tudatában, bátran nézve szembe mindazzal, ami ezeket a nehézségeket okozza, jöjjön bárhonnan is, tudatában ugyan erőink végeségének és gyöngeségének, de erős akarattal arra, hogy azt a munkát, amely egy évvel ezelőtt megkezdődött ennek az országnak megmentésére és újra

felépítésére, teljes erővel folytassuk [...]”.³⁶

Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság okozta zűrzavaros helyzeten, majd a trianoni békediktátum okozta sokkon próbált Teleki úrrá lenni konszolidációs politikájával, ezzel segítve Horthy Miklós kormányzó pozíciójának és rendszerének megszilárdítását. Ennek érdekében erélyesen lépett fel az országban még ekkor is garázdálkodó különböző fegyveres különítmények ellen. Két igen fontos törvényt kell megemlíteni ezzel az időszakkal kapcsolatban: a Nagyatádi-féle földtörvényt és a *numerus clausus*-t,³⁷ amely miatt ma is vádak érik. Az első törvény a földkérdést próbálta megoldani, nem túl sikeresen, de nem is egészen eredménytelenül; míg a második az egyetemeken szabályozta a nemzetiségek számát az ország lakosságában lévő arányukhoz képest. Ez utóbbi törvény jellegét tekintve valóban a zsidó vallásúak felsőoktatásban való túlsúlya ellen irányult, de céljai nem egyeztek a későbbi zsidótörvényekéivel. A korszakban nemzetközileg sem szokatlan jogszabály elsődlegesen a trianoni katasztrófa után talpra álló magyarság nemzeteszemélyét volt hívatott erősíteni, valamint egyfajta rendezést próbált véghez vinni abban a magyar felsőoktatásban, amely számos egyetemét a területekkel együtt elveszítette, miközben a frontról

³² Idézi: Ablonczy Balázs: Jellem és viszonyok. Kortársak Teleki Pálról. *Rubicon*, 2016. május-június, 157.

³³ Ablonczy i. m. 2005, 141.

³⁴ Vizi László Tamás: Ki legyen az aláíró? Vita a minisztertanácsban a trianoni békediktátum aláíróinak személyéről. *Közép-Európai Közlemények*, 2010/4, 109–132.

³⁵ Ablonczy i. m. 2005, 159.

³⁶ Részlet Teleki Pál miniszterelnöki bemutatkozó beszédéből. 1920. július 22. In: *Országgyűlési Dokumentumok. Nemzetgyűlési Naplók*, 1920. IV. kötet. 1920. július 22. – 1920. augusztus 19. Budapest, Athenaeum, 1920, 6.

³⁷ 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról.

és az elcsatolt országrészekről tömegesen érkeztek az egyetemisták és a felvételizni kívánó fiatalok.

Teleki 1921. április 13-án azért mondott le, mert kiderült IV. Károly visszatérési kísérletében játszott szerepe. A miniszterelnök találkozott a korábbi uralkodóval, és nem zárkózott el annak lehetőségétől, hogy Károly visszatérjen a magyar trónra. Nem egészen egy éves működése alatt megtette a legszükségesebb intézkedéseket, hogy a Horthy-korszak liberál-konzervatív politikai rendszere megszilárduljon. A miniszterelnöki pozícióban gróf Bethlen István követte, aki tíz éven át kormányozta Magyarországot.

Amit ma bethleni konszolidációnak és a Trianon utáni talpra állás időszakának nevezünk, nem mehetett volna végbe, ha az alapokat nem rakja le, az irányt nem határozza meg Teleki Pál. Nem kizárólag az elvégzett munka volt meghatározó, hanem az a szellemiség is, amely a világháborús összeomlás, a Tanácsköztársaság diktatúrája és a trianoni tragédia után stabilitást, a jogállamisághoz való visszatérést jelentette.

Teleki közel tizenhét évvel később, 1939. február 16-án vette át újra kormányfőként az ország irányítását. Jól mutatja, hogy visszatérésének oka nem a hatalom hajszolása volt, hogy a kinevezést sokáig el sem akarta fogadni.³⁸ Horthy – és a politikai elit – választása azért esett rá, mert benne látta azt a személyt, aki képes úgy véghez vinni a területi revíziókat, hogy közben



Teleki Pál feleségével, Bissingen-Nippenburg Johanna grófnővel a Szilágyi Dezső téri templom előtt, Horthy István és Edelsheim-Gyulai Ilona esküvőjén 1940 áprilisában.

Fotó: FORTEPAN / Vass Károly, 24715-ös számú fotó.

távol tartja az országot a túlzott jobbratolódástól és német befolyástól.

Sorsszerű, hogy a békés országgyarapítás időszaka ahhoz a Telekihez fűződik, aki Trianon előtt a szakmai munkájával a revíziós törekvések alapjait lefektette, valamint tudósként és tanárként egész pályája során a magyar nemzet egységéért küzdött. Ha a régi-új kormányfő második miniszterelnökségének alig kétéves korszakát nézzük, a felszínen ez a békés területi revíziók, a második világháború előtti utolsó békeévek időszaka.

Az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel – Teleki ekkor még kultuszminiszterként töltött be kiemelt szerepet a tárgyalásokon – a Felvidék 12 ezer km²-e került vissza Magyarországhoz, az itt élő 870 ezer fős lakosság 86,5%-a volt magyar nemzetiiségű. Csehszlovákia szétesését

követően, 1939. március 15-e és 18-a között a magyar haderő – kisebb fegyveres összecsapásokkal – vonult be Kárpátaljára, visszaszerezve 11 ezer km²-t és bő félmillió, döntően ruszin nemzetiségű állampolgárt.³⁹ A békés területi revíziók utolsó fázisa Észak-Erdély visszaszerzése volt. 1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés 43 ezer km²-t adott vissza hazánkban a területen élő 2,4 millió lakossal együtt, akiknek 54%-a volt magyar.⁴⁰

A területi visszacsatolásokkal együtt letörték a trianoni bilincsek, az ország ujjongott. A visszatért területekre bevonuló katonákat éljenző, magyar viseletbe öltözött tömeg fogadta. A nagyobb városokba maga a kormányzó vezette be a csapatokat, miközben tízezrek törtek ki örömkönnyeiben.

A felhőtlen öröm és az ünnepség azonban csak a felszín volt. A

³⁸ Ablonczy i. m. 2005, 385.

³⁹ Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. kötet. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok, 1918–1945.* Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék – Veszprémi Egyetem Tanárképző Kar, 2005, 329.

⁴⁰ Macartney, Carlile Aylmer: *Október Tizenötödike. I. kötet.* Budapest, Gede Testvérek, 2006, 544.

magyar politikai elit – elsősorban Teleki Pál – tisztában volt vele, hogy a békés területi revízióknak ára van. Európa térképének átrendeződése elsősorban két totalitárius államnak, a hitleri Németországnak és a fasiszta Olaszországnak volt köszönhető. A német hadsereg 1938 márciusában bevonult Ausztriába, ezt követően a két ország egyesült. Szeptemberben, Hitlernek engedve, a nagyhatalmak elfogadták a müncheni egyezményt, amely az első világháború után mesterségesen összerakott Csehszlovákiát felosztotta, Németországnak juttatva a főként németek lakta Szudéta-vidéket. Az egyezmény rendelkezett arról is, hogy ha a magyar és a csehszlovák fél nem tud tárgyalások útján megegyezni a területi vitákról, döntőbíráskodásra kerül a sor. Ez lett végül az első bécsi döntés, de a Belvedere-palotában – érdektelenségre hivatkozva – a nagyhatalmak közül csak a német és az olasz jelent meg. A döntés után a német fél úgy érezte, hogy Magyarország az adósa lett, és ezt nem is felejtette el több alkalommal jelezni...

A kárpátaljai bevonulásra akkor került sor, amikor a csehszlovák állam maradéka is megszűnt. Az így „gazdátlan” váló területre bevonuló magyar haderő látszólag a németekkel egységben lépett fel, valójában viszont teljesen önállóan cselekedett.⁴¹

1940-ben a látszat ellenére már kifejezetten bizalmatlan volt a magyar–német viszony.⁴² Az

időközben kirobbant második világháború alatt Magyarország lengyelek tízezreinek segített a menekülésben, miközben a magyar–román viszony fokozatosan romlott. Mivel az ekkor még a németekkel szövetséges Szovjetunió magának követelte a Romániához tartozó Besszarábiát, a magyar kormány is egyre erélyesebben lépett fel Erdélyért, kilátásba helyezve akár a fegyveres megoldást is. Azonban 1940 késő tavaszán és nyarán, amikor a németek a nyugati fronton indítottak hadjáratot a franciák és a britek ellen, nem hagyhatták, hogy két, érdekszférájukhoz tartozó ország fegyveres konfliktusba bonyolódjék egymással, főleg mivel égető szükségük volt a román olajra. Minthogy a magyar fél nem hátrált, a németek számára két megoldás maradt: Magyarország megszállása vagy újabb döntőbíráskodás elrendelése. Bár a német fél mindkét esetre felkészült – Franz Halder vezérkari főnök 1940. május 26-án azt jegyezte le hadinaplójába, hogy „ha Magyarország nem áll be a sorba, protektorátusi státuszt fog kapni”⁴³ –, végül az utóbbira került sor, Bécs pedig ismét fontos helyszín lett. A második bécsi döntéssel végül sem a magyar, sem a román fél nem volt elégedett, míg a németek és olaszok véglegesnek tekintették, a britek pedig nem fogadták el. Így miközben a magyar társadalom örömmünnepként élte meg, hogy újabb területek tértek vissza az anyaországhoz, addig a viszontagságos úttal és a várható

következményekkel tisztában lévő Teleki Pál miniszterelnök hazaérkezésekor az őt ünneplő tömegnek ezt mondta: „Csitt! Nincs okunk örvendezésre!”⁴⁴

Telekinek – és vele együtt a kormányzónak és a magyar politikai elitnek – valójában a területi revíziók elérése mellett a fő célja az volt, hogy távol tartsa Magyarországot a háborútól, és megőrizze haderejét a későbbi területi rendezések idejére. Kormányra kerülésekor Barcza György londoni követen keresztül Teleki tájékoztatta Nagy-Britanniát, hogy Magyarországnak, geopolitikai helyzete miatt, jó viszonyt kell ápolnia Németországgal, viszont sosem adja fel az ország becsületét, függetlenségét, és nem tesz ellenséges lépéseket Anglia irányába.⁴⁵

Teleki egészen miniszterelnöksége – és egyben élete – utolsó pillanatáig, 1941. április 3-ig, bár több kényszerű lépést is tett Németország felé, nemzete és hazája érdekében tartotta magát a briteknek tett ígéretéhez, és ahhoz a céljához, hogy Magyarországot távol tartsa a háborútól. Amikor 1941 tavaszán Hitler döntött Jugoszlávia megtámadásáról, a hadműveletekhez – minimum felvonulási területként – Magyarországra is szüksége volt. Hitler akaratával szemben az elsődleges akadály Teleki Pál volt, aki életének utolsó percéig ellenállt a német követeléseknek. Mai napig tisztázatlan, hogy a miniszterelnök a helyzetből való

⁴¹ Erdős Márton: Gróf Teleki Pál és Kárpátalja visszaszerzése (1939). *Valóság*, 2017. március, 84–95.

⁴² Erdős Márton: Gróf Teleki Pál és Adolf Hitler stratégiai dilemmáinak kereszteződése. *Hitel*, 2018. június, 58–68.

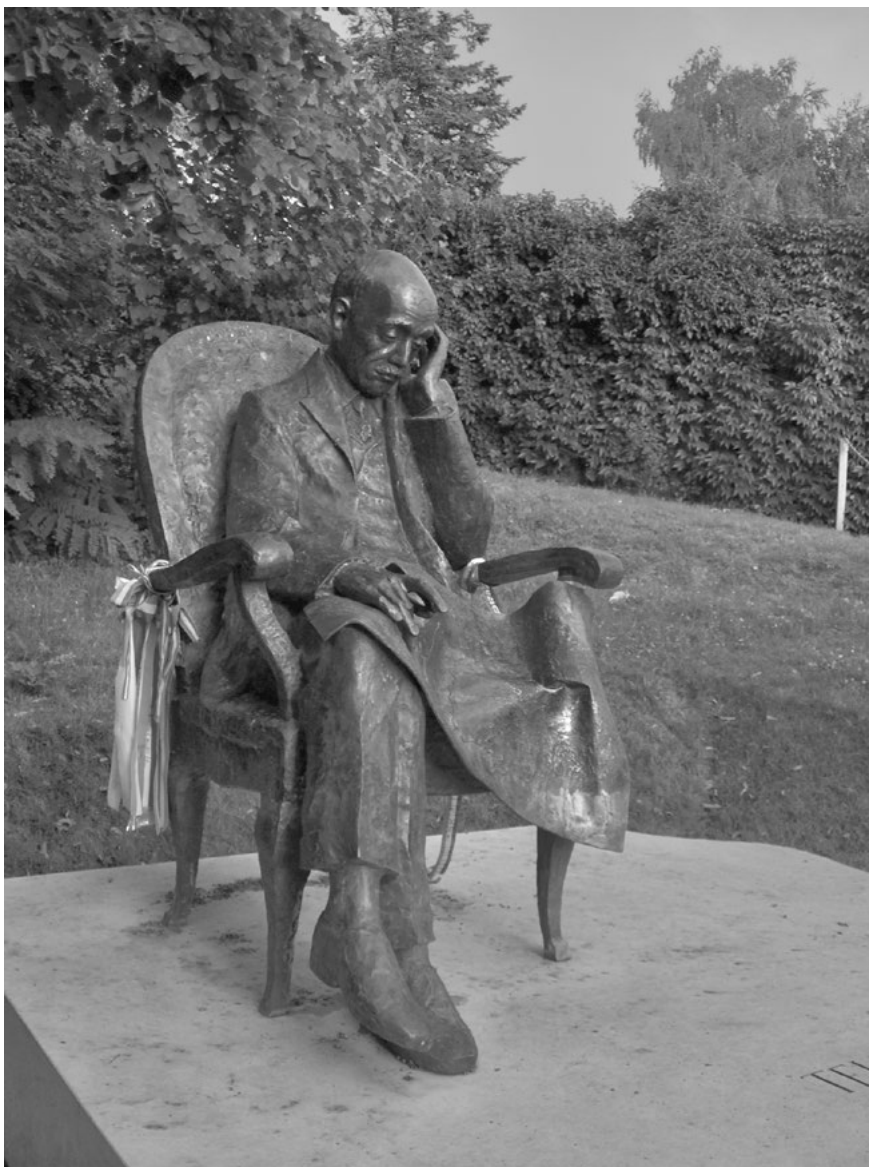
⁴³ *War Journal of Generaloberst Franz Halder, Chief of the General Staff of Supreme Command of the German Army. IV. kötet.* 1940. május 10. – 1940. október 30. Archives Section, Fort Leavenworth, Kansas, USA. Document NO. N-16845-D. 1940. május 26-i bejegyzés. 37–38.

⁴⁴ Zakar i. m. 2009, 41.

⁴⁵ Czettler i. m. 1997, 26.; Barcza György: *Diplomataemlékeim, 1911–1945. I. kötet.* Budapest, Európa – História, 1994, 403.; Macartney i. m. I. 2006, 428.

kilátástalanság miatt, egyfajta utolsó figyelmeztetésként önkézzével vetett véget életének, vagy külső erő végzett a német akarat ellen fellépő államférfival. Az azonban bizonyos, hogy Teleki halála egyben az önállóan cselekvő és független magyar politika végét is jelentette. A magyar nemzet pedig elvesztette azt a tudóst, tanárt és államférfit, aki meghatározó időszakokban volt képes irányt mutatni, és élete utolsó pillanataig mert magyar lenni. Teleki Pál jelentőségét és hiányát talán a Magyar Tudományos Akadémia gyászjelentése fogalmazta meg a legpontosabban: „Neve, munkája, kiváló emberi alakja egész lapot kér nemzetünk történelmében, egész lapot, de e lapon félbeszakad az írás; abbamaradt, rejtélyes utolsó sorára gyászfátyolt borít a nemzet nemtője.”⁴⁶

Teleki öröksége tanítványában, írásaiban tovább élt, és a mai napig jelen van a magyar szellemi életben. Bár megítélése sokat változott az elmúlt évtizedekben, napjainkban is rányomja bélyegét a kommunista diktatúra időszakának torz narratívájára.⁴⁷ Teleki halála óta eltelt nyolcvan esztendő, a rendszerváltás óta pedig harminc év, így épp itt lenne az ideje annak, hogy az utókor megadja a kellő tiszteletet a tudósnek, a tanárnak és az államférfinak, a 20. századi magyar történelem egyik legmeghatározóbb alakjának.



Teleki Pál balatonboglári szobrát, Rieger Tibor alkotását hosszú viták után végül Balatonbogláron állították fel, 2004-ben.
Fotó: Wikimedia Commons.

⁴⁶ A Magyar Tudományos Akadémia Nekrológja. Esztergomi Prímási Levéltár, Teleki Pál halálának iratai, 1941. 2467 D/C.

⁴⁷ A Telekiről kialakult negatív kép egyik fontos elemét képezik a miniszterelnök antiszemita nézetei, amelyek nem tagadhatóak ugyan, de távol álltak a szélsőséges nyilas és náci eszméktől. Saját nézeteit talán maga Teleki fogalmazta meg a legpontosabban 1939-ben: „Kérem a közvéleményt, idézze emlékezetébe, hogy én hoztam a numerus clausust, én tiltakoztam a törvényhozás másik Házában, amelynek akkor tagja voltam, annak megszükitése, hatásának tompítása ellen, de ugyancsak én oszlattam fel a »Britanniát« [a zsidókat üldöző terrorcsoportokra történő utalás a székhelyüket adó szálló után – Ny. G.] is 1920-ban.”

Pálincás Barnabás

„Érezzék, hogy egyek vagyunk”

Varga László erdélyi útja (1991)

Az amerikai magyar emigráció egyik jeles képviselője és a rendszerváltás utáni kereszténydemokrata politizálás egyik legjelentősebb magyarországi alakja az a Varga László¹ volt, aki 1994-től három parlamenti ciklusban is korelnökeként nyithatta meg az országgyűlést. 1910. december 18-án született Budapesten, 1939-ben végzett jogászként, majd 1944. november 30-án az ő lakásán alakult meg a Demokrata Néppárt. Nem sokkal később a nyilasok letartóztatták, és tizenegy napon át fogságban tartották. Igazán Budapest ostroma után fejtett ki jelentős politikai tevékenységet: megszerezte a Demokrata Néppárt működési engedélyét, majd a párt főügyésze és intézőbizottságának tagja lett. Az 1945. évi törvényhatósági választásokon a Független Kisgazdapárt listáján – de a Demokrata Néppártot képviselve – bekerült a fővárosi törvényhatósági bizottságba. Bár az 1947. évi országgyűlési választásokon képviselővé választották, politikai üldöztetése miatt 1948. november 3-án elhagyta az országot.² Először Ausztriában, majd Svájcban élt, végül 1950-ben az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le, ahol a Szabad Európa Rádiónak lett a munkatársa. 1957-ben letette az amerikai ügyvédi vizsgát, és ekkortól ügyvédként praktizált New Yorkban. Tagja és szervezője volt a Magyar Nemzeti Bizottmánynak és az 1956-os emigránsokkal kiegészült Magyar Bizottságnak. Részt vett a Nemzetközi Keresztény Unió megalakításában. 1953-ban a Szabad Magyar Jogászok

Világszövetségének egyik alapítója, 1956-tól a szervezet elnöke volt.

1989-ben látogatott haza először,³ bekapcsolódott a Kereszténydemokrata Néppárt újjáalakításába: 1990-ben a párt társelnökeként, majd 1991–1995 között elnökhelyetteseként működött. 1992-ben települt végleg haza, amikor amerikai praxisát felszámolta. 1992-ben Jeszenszky Géza külügyminiszter előterjesztésére Göncz Árpád köztársasági elnök rendkívüli követté és meghatalmazott miniszterré nevezte ki. Az 1994. évi országgyűlési választásokon a Keresztény Demokrata Néppárt (KDNP) listájáról került a parlamentbe. Az 1997-es pártszakadás után a Magyar Kereszténydemokrata Szövetség (MKDSZ) alapítója lett, és csatlakozott a Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ) képviselőcsoportjához, amelynek listájáról 1998-ban és 2002-ben is mandátumot szerzett. Hosszú pereskedés után 2002-ben visszaállították a KDNP 1997 előtti állapotát, ezután a párt elnökévé választották.⁴ 2003-ban, Budapesten hunyt el.

A közép-európai rendszerváltásokat követően az anyaországhoz hasonlóan az utódállamokban élő magyar közösségek többpártrendszerben való gondolkodásában is markáns elemként jelent meg a kereszténydemokrata irányzat. Elég csak a KDNP Antall-kormányban való részvételére, a (Cseh)Szlovákiában Janics Kálmán⁵

¹ Varga László (1910–2003): jogász, politikus. Vázlatos élettörténetének főbb adatait a Parlament honlapján elérhető életrajzából merítettük: <https://www.parlament.hu/kepviselo/elet/v395.htm> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 23.)

² Élettétele emigrációja előtti időszakáról bővebben: Varga László: *Kérem a vádlott felmentését!* Youngstown, Magánkiadás, 1979. (illetve New York, Püski, 1981)

³ Varga László: Negyvenegy év után... újra otthon... *Amerikai Magyar Hírlap*, 1989. 12. 05.

⁴ *Magyarországi politikai pártok lexikona, 1846–2010.* Szerk. Vida István. Budapest, Gondolat, 2011, 382–385.

⁵ Janics Kálmán (1912–2003): orvos, író, politikus. A Bernben 1979-ben megjelent *A hontalanság éve*i című könyve volt az első tudományos igényű megírt mű, mely a csehszlovákiai magyarság második világháború utáni kálváriájával foglalkozott. A rendszerváltáskor a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom egyik alapítója és tiszteletbeli elnöke. 1990–1992-ben parlamenti képviselő volt. Bővebben: *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig.* <https://adatbank.sk/lexikon/janics-kalman/> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 23.).

vezetésével létrejött Magyar Kereszténydemokrata Mozgalomra (MKDM) és a Romániai Magyar Kereszténydemokrata Pártra (RMKDP)⁶ gondolkunk. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy 1991 őszén már javában zajlott a délszláv háború, Dubrovnik és Vukovár brutális ostromáról⁷ rémisztő hírek érkeztek, míg a Szovjetunió szétesése is utolsó fejezetéhez érkezett, hisz a balti államok függetlenségét már el is fogadta a szovjet parlament.⁸ A romániai magyar közösség életében a forradalom katarzisa utáni kegyetlen kijózanodás időszaka következett román sovniszta kirohanásokkal és a „fekete márciussal”, amikor is – ahogy látni fogjuk – vita tárgya lesz ugyan az autonómia követelése, de annak követelését óvatosságból nem tartják időszerűnek. A kérdés a mai napig megoldatlan.



Varga László ügyvédi kamarai igazolványa 1947-ből.
Forrás: RETÖRKI Archívum, Varga László töredékes irathagyatéka.

Varga László a Keresztény Demokrata Néppárt elnökhelyetteseként 1991. szeptember 13–16. között a Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt meghívására négynapos hivatalos utazás keretében Erdélybe látogatott. Utazása, a KDNP és az RMKDP kapcsolatkeresése több okból is érthető, habár az utazás pontos körülményei, a konkrét meghívás egyelőre nem ismert, de feltételezhető, hogy az út elsődleges célja az RMKDP és a KDNP személyes és intézményi kapcsolatainak erősítése, valamint a helyhatósági választásokra készülők erdélyi szövetségesek támogatása volt. Az úti jelentés is csak Varga László személyes hagyatékában maradt fent, melynek egy töredéke M. Szabó Imre kereszténydemokrata kötődésű televíziós-rádiós újságíró⁹ iratai között került a RETÖRKI Archívumába.

A most közölt dokumentum egy rövid útijelentés, amely számos érdekes momentumot tartalmaz az 1990 utáni erdélyi állapotokról, a még formálódó magyar pártokról, illetve – a találkozókat sorát tekintve – a közösség vezető személyiségeiről. Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy mindezt egy Amerikából frissen hazatelepült politikus szemüvegén keresztül látjuk. A Ceaușescu-rendszer végórái, majd a forradalom utáni időszak társadalmi, gazdasági viszonyai, az élet kilátástalansága főbb vonalakban Magyarországon és a magyar emigrációban is ismertek voltak, Varga László mégis elképedt, amikor Marosvásárhelyen tehencsordával, Nagyváradon a modern házak között „gágogó libákkal találkozott”.

⁶ Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt: 1990. március 9-én, Kolozsváron alakult, keresztény világnézetű pártként. A szervezet március 19-én Tőkés Istvánt választotta elnöknek. A párt kezdetektől – a magyar nemzetiség egységére tekintettel – „a közös magyar listán” (RMDSZ) indított jelölteket a választások alkalmával. Az 1999-es új választási törvényt követően a párt mozgalmá alakult, és továbbra is az RMDSZ-szel működik együtt. Vö. Új pártok, csoportosulások. Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt. *Romániai Magyar Szó*, 1990. 04. 03. 6. illetve Udvardy Frigyes: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája*, 1990–2017. <https://udvardy.adatbank.transindex.ro/> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 23.)

⁷ A világörökség részét képező Dubrovnik ostroma 1991 októbere és 1992 májusa között több mint hét hónapon át tartott. Vukovár 1991 augusztusa és novembere közt lezajlott 87 napos ostroma több ezer halálos áldozatot követelt, a szerb paramilitáris erők az ostrom után több száz horvát katonát és civil gyilkoltak meg, és tízezreket deportáltak. Vö. Juhász József: *A délszláv háborúk*. Budapest, Napvilág, 1994, 80.; illetve Mák Ferenc: *Horvátország, 1991–1999*. In: *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból, 1989–1999*. Szerk. Bárdi Nándor – Éger György. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2000, [813–824.] 814.

⁸ A balti államok 1990–1991 között nyerték el függetlenségüket, melyet 1991 szeptemberében a Szovjetunió is elismert.

⁹ M. Szabó Imre (1941–2018): újságíró, dokumentumfilmes. 1960-tól a Magyar Rádióban dolgozott, majd a *Népszava* munkatársa lett. A rendszerváltás után a Duna Televízióban *Amerikai magyar életrajzok* címmel 70 portré- és dokumentumfilmet forgatott Amerikában és Kanadában az ottani emigráció történelmileg jelentős alakjairól, tanúiról. A 2003-ban a *Népszabadságban* megjelent, hamis „Teller-levél” leleplezése az ő nevéhez fűződik. Bővebben: Elhunyt M Szabó Imre. *Demokrata.hu*, 2018. 03. 07. <https://demokrata.hu/magyarorszag/elhunyt-m-szabo-imre-102422/> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 23.)

1.

Budapest, 1991. október 8.

Varga László a KDNP elnökhelyettesének jelentése erdélyi útjáról

KERESZTÉNYDEMOKRATA NÉPPÁRT (KDNP)

CHRISTLICH-DEMOKRATISCHE VOLKSPARTEI (CDVP)

CHRISTIAN DEMOCRATIC PEOPLE'S PARTY (CDPP)

PARTI POPULAIRE DÉMOCRATE CHRÉTIEN (PPDC)

686/1991

Országos Elnökség / Zentralvorstand / Central Presidency / Bureau Central

H 1126 Budapest, Nagy Jenő u. 5.

Tel.: (36-1) 1553-658; (36-1) 1553-367; Fax: (36-1) 1555-772

Jelentés:

Átmentem a Királyhágón,¹⁰ de a Hargitán is!A Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt (RMKP)¹¹ meghívására Erdélybe utaztam.

1991. szeptember 13-án, pénteken délben érkeztem Kolozsvárra, a Párt alelnökének, dr. Ujváry Ferenc¹² nyugalmazott ügyvéd lakására. Délután 6 órakor a Brassai Kollégiumban¹³ (magyar tulajdonban) tartottam meg a beszámolómat.

¹⁰ Utalás az *Átmegyek a Királyhágón* című, két világháború között népszerű katonadalra.

¹¹ A pártot mind a sajtóban, mind hivatalos dokumentumaiban RMKP-ként és/vagy RMKDP-ként rövidítették.

¹² Ujváry Ferenc [egyres helyeken Újvári] (1922–2010): erdélyi magyar ügyvéd, kisebbségpolitikai író, újságíró. 1944–45-ben a Kolozsvári Magyar Diákszövetség elnöke volt. 1946–1987 között mint gyakorló ügyvéd működött Kolozsváron. 1989 szeptemberében többek között Tőkés István nyugalmazott kolozsvári teológiai professzorral együtt egyike volt annak a tizenhét értelmiséginek, aki nyílt levelet fogalmazott Tőkés László ügyében. 1990-ben a Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt egyik alapítója és két éven keresztül országos alelnöke. Bővebben: Beke György: Magyar jogászsors Erdélyben. Beszélgetés dr. Ujváry Ferencsel. *Kritika*, 1990. augusztus, 22–24.

¹³ Brassai Kollégium: Más néven Új unitárius kollégium. Az épületben 1902 óta működött unitárius kollégium, amelyet azonban 1948-ban megszüntettek. Ezt követően 1-es számú Magyar Fiúlíceum, míg 1957-től Brassai Sámuel Líceum néven működött itt iskola. A működést és az elnevezést érintő több változtatás mellett az 1985-ös tanévtől kezdődően a nappali tagozaton is indítottak román tannyelvű osztályokat. A forradalom után, a román tagozat 2500 tanulójaival kiköltözött az épületből. A 2011-es tanévtől kezdődően a János Zsigmond Unitárius Kollégium mellett unitárius óvoda és az unitárius egyház központi irodái foglalnak helyet az épületben. Ezzel egy időben a Brassai Sámuel Elméleti Líceum átköltözött a régi unitárius kollégium épületébe. Bővebben: *Romániai Magyar Lexikon*. <https://lexikon.adatbank.transindex.ro/> (utolsó letöltés: 2021. 02. 23.)

A beszámolón jelen volt a Párt elnöke, Tőkés István¹⁴ (Tőkés László édesapja). A megbeszélés után átmentem az RMDSZ (Romániai Magyar Demokratikus Szövetség)¹⁵ helyi vezetőségi ülésére, ahol egymást tájékoztattuk működésünkről.

Másnap, szeptember 14-én kora délután érkezünk Csíkszeredára, ahol az RMKP helyi vezetőivel találkoztam, majd részt vettem az RMDSZ értekezletén, ahol fel is szólaltam. Még aznap meglátogattam a csíkszeredai plébánost, Borbély Gábor¹⁶ esperes urat, majd utána Csíksomlyón Albert¹⁷ ferences atyát, plébános urat.

Még aznap, 14-én visszamentünk Marosvásárhelyre, ahol másnap délután 6 órakor Varga László¹⁸ református lelkipásztor egyházának kultúrtermében tartottam meg a beszámolómat.



Domokos Géza író (1928–2007), az RMDSZ elnöke és Tőkés László (1952), tiszteletbeli elnök az RMDSZ II. kongresszusán Marosvásárhelyen, 1991. május 24–26.
Forrás: www.azopan.ro / Török Gáspár

¹⁴ Tőkés István (1916–2016): református lelkész, író, teológiai professzor. A Kolozsvári Református Teológiai Fakultáson végzett 1938-ban, majd Svájcban és Németországban tanult. Hazatérve 1941-ben püspöki titkárrá nevezték ki, majd 1946-tól 1973-ig az egyházkerület igazgatótanácsának tagja, 1973-tól 1983-as kényszernyugdíjazásáig a kolozsvári Protestáns Teológia professzora volt. 1990-ben a Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt alapító elnöke lett, mely tisztséget 1992. december 19-ig töltötte be. Utódja Varga László református lelkész lett. Nyolc gyermeke közül László (1952) 1990-től 2009-ig a Királyhágómelléki református egyházkerület püspöke volt, majd 2007-től 2019-ig európai parlamenti képviselőként dolgozott. Csinta Samu: Száz év a gondviselés jegyében. Tőkés István emlékezete. *Háromszék*, 2016. 01. 23. 6.

¹⁵ Helyesen: Romániai Magyar Demokrata Szövetség. A Ceaușescu-diktatúra bukását követően, 1989. december 25-én alakult meg a romániai magyarság nemzeti és közképviseleti és érdekvédelmi szervezeteként. A Szövetség a romániai magyarság különböző érdekvédelmi és politikai szervezeteinek legfőbb közössége, mely országos és helyi szinten is – más kisebb pártok és szervezetek mellett – ellátja a magyarság politikai- és közképviseletét. 1990-től minden választáson parlamentbe tudott jutni, a Képviselőházba és a Szenátusba is képviselőket juttatott. Elnökei: Domokos Géza (1989–1993), Markó Béla (1993–2011) és Kelemen Hunor (2011–). Vö. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség Ideiglenes Intéző Bizottságának Kiáltványa. *Romániai Magyar Szó*, 1989. 12. 26. 1.; illetve Bárdi Nándor: A romániai magyar kisebbség helyzetének változásai, társadalmi, kulturális önszerveződésének eredményei In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Szerk. Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Budapest, Gondolat, 2008, 330–339.

¹⁶ Borbély Gábor (1930–2013): római katolikus pap. 1957-es szentelését követően Jobbágyfalván, Brassóban, Kézdivásárhelyen, Altorján, majd 1979-től nyugdíjazásáig Csíkszeredán szolgált, itt mint a kerület főesperese. Elhunyt Borbély Gábor ny. főesperes-plébános. *Szekelyhon.ro*, 2013. 09. 28. <https://szekelyhon.ro/aktualis/udvarhelyszek/elhunyt-borbely-gabor-ny-foesperes-plebanos> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 23.)

¹⁷ Bartók Barabás P. Albert OFM (1927–2004): római katolikus pap, ferences rendi szerzetes. A rendbe lépése után nem sokkal átélte, hogy a kommunista államhatalom szétkergette a kolostorok közösségeit, majd három év kényszermunka és 13 év kényszerlakhely várt rá. 1957-es pappá szentelését követően Vicében, Vajdahunyadon, Esztelneken, Kolozsváron, Csíksomlyón és Székelyudvarhelyen szolgált. A rendszerváltás után a csíksomlyói rendház első vezetője volt. Bővebben: Borsodi L. László: *Crypta franciscanorum*. *Látó*, 2018. január, 70–71.

¹⁸ Varga László (1928–2017): erdélyi magyar református lelkész, író. 1946-tól jogot tanult, de politikai nézetei miatt eltávolították a Bolyai Tudományegyetemről, végül a Protestáns Teológián végzett lelkészként. 1956 őszén Budapesten tartózkodott, részt vett a magyar forradalom eseményeiben, s hazatérése után sem hallgatta el együttérzését az akkor már levert forradalommal. 1957 márciusában letartóztatták és hazaárulás vádjával életfogytiglani kényszermunkára ítélték. Szamosújváron, Pitești-en, Désen raboskodott, 1964-ben a közkegyelmi rendelet alapján szabadult. Több szolgálati hely után 1988-tól Marosvásárhelyen volt lelkész. 1990-ben alapítója volt a Romániai Magyar Kereszténydemokrata Pártnak, míg 1992–1995 között a párt elnöki tisztségét is betöltötte. Bővebben: Feke György – Czanik András: „Hit, humorérzék, a vállalás öntudata”. Portré az életfogytiglanra ítélt Varga László erdélyi ny. lelkipásztorról. *Confessio*, 2016/3, 52–61. <http://confessio.reformatus.hu/v/186/#page1> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 20.)

Az előadás és a vita után még este Kolozsvárra érkeztünk, ahol a helyi Kereszténydemokrata Párt hat vezetőségi tagja várt a megbeszélésre. Találkoztam Jakab Gábor¹⁹ plébános úrral, a *Keresztény Szó*²⁰ főszerkesztőjével.

Szeptember 16-án, hétfőn délután érkeztem vissza Budapestre.

BESZÁMOLÓ:

A beszámoló témái – a hallgatóságtól függően – a következők voltak: A kereszténydemokrácia eredete, a keresztény reform-mozgalmak [a] két világháború között, a Demokrata Néppárt működése, az újjáalakult Kereszténydemokrata Néppárt, a koalíció, Magyarország kül- és belpolitikai helyzete, gazdasági nehézségek, a nép közömbössége a közélet iránt, Európába való bekapcsolódásunk.

BENYOMÁSAIM:

A Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt 1990-ben alakult meg és jelenleg Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és Csíkszeredán kisebb csoportokban működik. Körülbelül 1000 tagja van és igyekeznek az erdélyi magyarság politikai, kulturális és gazdasági ügyeit segíteni. Elnökük Tőkés István, a nagy tekintélynek örvendő személy, aki biztosítja a Párt tekintélyét.

Az RMDSZ-[sz]el lényegében együttműködnek és igyekeznek őket olyan feladatok ellátására sarkallni, vagy a figyelmüket felhívni, ami világnézeti elkötelezettségükből ered.

Beszélgetésünk során külön felhívtam a figyelmet az RMDSZ-[sz]el-való együttműködésre.

A marosvásárhelyi református lelkész, Varga László (szép neve van), igazi lelkipásztor, akinek a segítségével jelentős az RMKP-nak.

Találkoztam a magyarságért sokat tevő Lestyák Ferenc²¹ plébános úrral is.

Az RMKP jövője attól függ, hogy egyrészt a fiatalokat be tudják-e kapcsolni, másrészt, hogy miként alakult a magyarság sorsa Romániában.

Csíkszereda:

Az RMDSZ 3 megye képviselőinek értekezletén a fő téma a Székelyföld területi autonómiájának kimondása volt. A területi autonómia kinyilatkoztatásában az értekezlet egyetértett, abban volt különbség, hogy ezt most tegyék-e meg, vagy a közelgő önkormányzati választások után.

¹⁹ Jakab Gábor (1938): pápai káplán, szentszéki tanácsos, a Kolozsvár-Kerekdombi egyházközség plébánosa. Vö. „A legfontosabb, hogy igazat mondjunk”. Beszélgetés Jakab Gábor kolozsvári plébános, lapszerkesztővel. *Új Ember*, 2003. 11. 02. 8.

²⁰ A *Keresztény Szó* 1990-ben indult, Kolozsváron megjelenő katolikus kulturális lap. Kezdetben heti, majd 1991 októberétől havi rendszerességgel jelenik meg. Vö. A Romániában megjelenő magyar lapok jegyzéke. Szerk. Spalier Árpád. *Magyar Sajtó*, 1994. 11. 14. 20–21.

²¹ Helyesen: Lestyán Ferenc (1913–2008): római katolikus lelkipásztor, író, egyháztörténész. Papi szolgálatot teljesített Torda, Gyulafehérvár, Kolozsvár mellett egy sor erdélyi egyházközségben. Az Antonescu-diktatúra nagyszabeni hadbírósa halálra ítélte, majd egy kommunista koncepció perben börtönbüntetésre ítélték. Kiszabadulva 1955-től plébános, majd főesperes-plébános Marosvásárhelyen. 1992–2006 között Gyulafehérváron szolgált. Vö. Mezey Sarolta: Örök emlék Lestyán Ferencnek. *Népújság*, 2013. 02. 13. 2.



Kiéggett busz Marosvásárhelyen a „Fekete március” napjaiban (1990. március 20–21.). Forrás: www.azopan.ro / Bálint Zsigmond

A többség az utóbbit javasolta. A határozat sürgősségére valószínűen a balti államok függetlensége és a horvát, szlovén helyzet²² adott alapot, és többen úgy vélték a fontos döntésükre elérkezett a történelmi pillanat.

A Székelyföldön kb. 600.000 székely él, egy szoros tömbben. A nagy kérdés, amit nem vitattak meg, legalábbis, amíg ott voltam, hogy ez milyen hatással lesz a közel 2 milliónyi szórvány magyarságra... Ez egy súlyos kérdés, amely alaposan átgondolandó, mielőtt bármilyen lépés történne a területi autonómia ügyében.

Felszólalásomban kifejtettem, hogy távol áll tőlem, hogy beleszóljak az erdélyi magyarság ügyébe, amit az arra hivatottak kitűnően képviselnek, de politikailag helytelennek, emberileg etikátlannak tartanám, ha csak tanácsot is adnék. Csupán arra hívtam fel a figyelmet, hogy ilyen fontos lépés előtt meg kell szerezni a nemzetközi támogatást, a háttérrel, különben cselekvésükre nem lesz visszhang és egyedül maradnak.

Véleményem szerint az erdélyi magyarság a lenni, vagy nem lenni történelmi helyzetbe került, amikor nehéz tétlenül nézni az erdélyi szórvány-magyarság szétszóródását és számának, erejének és befolyásának csökkenését.

Marosvásárhelyen 57%, Kolozsvárott 27% a magyarság aránya, de más városokban is csökken a létszám. Marosvásárhely 50 évvel ezelőtt szinte tiszta magyar város volt.

Nem nehéz kiszámolni, hogy a szórvány magyarság, ha a helyzet nem változik fél évszázad múlva milyen arányban csökken, mert a románok túlzó sovinizmusa (VATRA)²³ fel akarja számolni a magyar területeken a szellemi gócpontokat és a magyar történelmi múltat.

²² Varga László erdélyi útjának időpontjában már tartott Horvátország függetlenségi háborúja és ezekben a napokban zajlott Vukovár több ezer áldozatot követelő és népirtásba torkolló ostroma. 1991. június 28. és július 7. között lezajlott tíznapos háborúval pedig Szlovénia is elnyerte függetlenségét.

²³ Vatra Românească (magyar jelentése: Román Tűzhely/Román Otthon): 1990-ben alakult, formailag kulturális, valójában ultranacionalista politikai szervezet, mely a marosvásárhelyi magyarellenos pogrom kiobbantásában is kulcsszerepet játszott. A Vatra megalakulásáról és a marosvásárhelyi fekete márciusban játszott szerepéről lásd: László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21.* Csíkszereda, Pro-Print, 2012.

Nem hinném, hogy a VATRA működése huzamos lesz, mert tevékenységük a józanabb románokban is visszataszítást kelt, nem utolsósorban gyűlölettel izgatni lehet, de a jobb élethez munka, szorgalom és megértés kell.

Gyötrő gondok között élnek magyarjaink Erdélyben, hogy miként őrizhetik meg történelmüket, nyelvüket és kultúrájukat.

Soha nem élt és nem is él bennem megkülönböztetés fajokkal, emberekkel szemben, csupán egy érdekelt és érdekel: milyen értékű az ember, színére, fájára, vallására, származására való tekintet nélkül. Ha egy néger ember felemel egy elesettet éppen olyan humanistának tartom, mint a miséző papot. De mégis orrba vágott, hogy mi lett Marosvásárhelyből, ahol az utcán gépkocsinkkal hajtván tehéncsordát kellett kikerülnünk, vagy Nagyváradból, ahol a modern épületek mellett gágogó libákkal találkoztunk. Ez már nem, vagy még nem Európa.

A katolikus és református papok apostoli munkát végeznek, nélkülük, már kevesebb lenne Erdélyben a magyar szó.

Egyházi vonalon vannak biztató jelek is, és ahogyan a csíksomlyói Albert atya mondta, székházukat már majdnem teljes egészében visszakapták²⁴ és megindult a fiatalok hitoktatása is. Ha már Csíksomlyónál vagyunk meg kell említenem, hogy egy egyszerű öreg nénit láttam a templom kapujánál és megkérdeztem, hogy miért búsul? Mielőtt felelt volna rám nézett és tudakozódott, honnan jövök. Budapestről, mondtam, ekkor boldogan átölelt és csak annyit mondott: de szép helyről jött! Majd szomorúságának okát is közölte: szeretne II. János Pál pápa képéhez hozzájutni, mert már nem kapott. Természetesen megígértem neki, hogy fogok részére küldeni, megadta a nevét és címét: Balla Anna, Jobbágytelke. Ezután megkérdeztem, hogy mi a román neve a falujának, amire ő megrándította a vállát és így felelt: magyar falu ez, csak a magyar nevét tudom.

Marosvásárhelyhez közel fekszik Székelycsóka község, ahová az RMKP főtitkára, Kelemen Kálmán²⁵ kérésére elmentem. A községben nincs villany, nincs folyóvíz, gyakran petroléum sem, így a téli estéken sötétedéstől virradatig alszanak. 1950-ben a községnek 650 színtiszta magyar lakosa volt, ma csak 43. Öregek és betegek.

Szomorú kép ez, elhagyottak és jövőjük reménytelen. Székelycsóka Marosvásárhelytől 20 kilométerre van, de Európától több ezer kilométerre.

Végül is; nekünk itthon a feladatunk – a lehetőségek határain belül, de még azon is túl – hogy ahol lehet az erdélyi magyarság sorsát nemzetközi fórumon napirenden tartsuk és az Erdélyből jövő kéréseket teljesítsük, érezzék, hogy egyek vagyunk.

²⁴ Fontos megjegyeznünk, hogy a romániai restitúció, különösen az egyházi ingatlanok rendezése mind a mai napig ütközőzóna a magyar közösség és a többségi hatalom között. Erről bővebben a *Pro Minoritate* folyóirat 2020 nyári számában olvashatunk: Csendes László: Az egyházi ingatlanok tulajdonviszonyainak változása Romániában. Egy konferencia margójára. *Pro Minoritate*, 2020/2 (nyár), 3–7.; Veress Emőd: Vázlatos megjegyzések a romániai egyházi ingatlanrendezésről, különös tekintettel a Székely Mikó Kollégium ügyére. *Pro Minoritate*, 2020/2 (nyár), 76–94.

²⁵ Kelemen Kálmán (1938): gépészmérnök, politikus, a Romániai Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom elnöke. 1956-ban egyetemista volt a kolozsvári Bolyai Egyetemen, ahol beválasztották az első nem kommunista diákszövetség vezetésébe, ezért később letartóztatták és 3 év börtönre, majd 4 évre kényszerlakhelyre ítélték. 1990-ben a Romániai Magyar Kereszténydemokrata Párt alapítója, 1990–1995 között a párt főtitkára, majd Varga László elnök leköszönése után, 1995-től a szervezet elnöke volt. 1999-ben a pártból létrejött Kereszténydemokrata Mozgalom elnöke, az RMDSZ-ben a Kereszténydemokrata Platform elnöke. Bővebben: Kelemen Kálmán: „Nekem a legnagyobb erőt a hit adta”. *Népújság*, 2006. 10. 18. 5., illetve Uő: Isten büntetése a kommunizmus. *Erdélyi Magyarság*, 1992. november, 14–15.

A katolikus egyházi körökben örömmel vették, hogy a Szentatya Bálint Lajos²⁶ gyulafehérvári megyés püspököt érsekké nevezte ki és a gyulafehérvári egyházmegyéét érseki rangra emelte.

Ugyanakkor Templi József²⁷ nagyváradai megyéspüspök és Reiser Pál²⁸ szatmári megyéspüspök udvarias, de határozott hangú beadványban kérték a Szentatyát, hogy a szatmári és a nagyváradai egyházmegyéket csatolja a gyulafehérvári érsekséghez. A kérés alapja az, hogy a három egyházmegyének 900 éves történelmi hagyományai vannak és híveik 85%-a magyar anyanyelvű.

Bármennyire is realinak kell lennem, de amikor a Királyhágón átmentem, utána a Hargitán is és az osztrák, a svájci természeti szépségeket is felülmúló, zöldben ékeskedő hegyvidéket láttam, a természet lenyűgöző szépsége sem tudta elhomályosítani azt a szörnyű igazságtalanságot, amelyet az első világháború után, a francia Clemenceauval az élen, az erdélyi magyarokkal szemben elkövettek és ezer év történelmét egy tollvonással megváltoztatták.



Tempfli József (1931–2016), a nagyváradai római katolikus egyházmegye rendszerváltás utáni első püspöke (1990–2008). Forrás: Wikimedia Commons

Tudom, hogy a történelemben nincs „ha”, hanem csak „volt” és „van”, de mégsem tudok ellenállni annak az elmefuttatásnak, hogy egy igazságos Trianoni szerződésnél mi lehetett volna Erdély sorsa.

Ha az Erdélyi magyarság egytömbben marad (10–20% román vagy szász lakosság ezt nem zavarta volna), akkor a II. világháború után az Egyesült Nemzetek Szervezete megalakulása után szóba jöhetett volna, mint az ENSZ-nek tagja, amely sem Romániához, sem Magyarországhoz nem tartozott volna.

Körülbelül ugyanaz a helyzete lett volna, mint Mongóliának, amelyen a Szovjetunió és Kína vitatkoztak, de végül is megegyeztek, hogy legyen önálló és így, 1961. október 27-én az ország 1.710.000 lakosával az ENSZ tagja lett. Ezt Transylvánia is elérte volna.

Az ENSZ-nek jelenleg kb. 42 olyan tagja van, amelynek lakossága kevesebb, mint Erdély magyarságáé.

Fentiek alapján a zárt tömbben élő székelyek jövőjét közvetlen veszély nem fenyegeti, viszont a szórvány-magyarság sorsa aggasztó.

A történelem folyamán népünk már volt hasonló, sőt rosszabb helyzetben is, például többek között a török megszállás idején, amikor tizezer számra hurcolták el a magyarokat, vagy II. József uralma alatt, aki a közigazgatás nyelvét a német nyelv használatát rendelte el.

²⁶ Bálint Lajos (1929–2010): a gyulafehérvári római katolikus egyházmegye rendszerváltás utáni első püspöke (1990–1993), majd az egyházmegye érseki rangra emelésével az első gyulafehérvári érsek (1991–1993). Elhunyt Bálint Lajos nyugalmazott gyulafehérvári érsek. *Magyar Kurír*, 2010. 04. 04. <https://www.magyarkurir.hu/hirek/elhunyt-balint-lajos-nyugalmazott-gyulafehervari-ersek> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 23.)

²⁷ Helyesen: Tempfli József (1931–2016): a nagyváradai római katolikus egyházmegye rendszerváltás utáni első püspöke (1990–2008). Bővebben: Tőkés László: Tempfli József Bethlen Gábor-díja. *Hítel*, 2000. január, 23–24.

²⁸ Helyesen: Reiser Pál (1943–2002): a szatmári római katolikus egyházmegye rendszerváltás utáni első püspöke (1990–2002). Püspöksége idején visszaszerezte az egyházmegye vagyonának egy részét, illetve a szatmárnémeti Hám János Római Katolikus Iskolaközpont és a nagykarolyi Kalazanci Szent József Római Katolikus Iskolaközpont megalapításával a katolikus oktatást is újjászervezte. Bővebben: *A Szatmári Egyházmegye Jubileumi Szematizmusa*. Szerk. Ilyés Csaba. Szatmárnémeti, Szatmári Római Katolikus Püspökség, 2006, 71–75.

A korok változnak és velük új eszmék jönnek, amik esetleg segíthetnek a komor jövő elé néző erdélyi magyarságon.

Gondolok a Helsinki Egyezményre²⁹ és a párizsi Chartára³⁰, amelyek élő fegyverek lehetnek a román elnyomással szemben. Nem hinném, hogy a románok elnyomó politikájukkal az Európai Közösség tagjai lehetnek. Ennek állandó hangoztatása segítheti az erdélyi magyarság ügyét.

Az Olasz Keresztény Párt Észak-Olaszországban (Trevisoban) rendezett konferenciáján (amiről az előző jelentésemben már írtam) a tartományok (népközösségek) szerepe új jelentést kapott és egyre erősebb beleszólásuk lehet a központi kormány működésébe. Romániában a közeljövőben rendeznek önkormányzati választásokat és szerencsés esetben a szórvány-magyarság is szerepet kaphat több önkormányzati testületben.

Ha ez megtörténne, akkor már a népközösségük sorsa is jobbra fordulna, mert politikai befolyásuk is lehetne, a kulturális tevékenységük mellett. De ha ez a túlnyomóan román lakosság miatt nem sikerülne, akkor is a népközösségük kulturális munkájával és együtt tartásával kivívhat magának bizonyos beleszólást a helyi önkormányzatok munkájába.

A nemzetek önrendelkezési jogának – mely korunk politikai eszméje – a kisebb népcsoportoknál is érvényesülnie kell. Nem utolsó sorban Romániának is észhez kell térnie, hogy politikai és gazdasági fejlődéséhez okosabb, a nemzeti kisebbségi jogok gyakorlását megengedni, mint a központi hatalom ellen ingerelni őket.

Végül is a szórvány magyarság jövője komor, de az új Európa felépítésében és eszméinek érvényesülésében nem reménytelen.

Budapest, 1991. X. 8.

Dr. Varga László elnökhelyettes

RETÖRKI Archívum, Varga László töredékes irathagyatéka.

²⁹ A kelet-nyugati együttműködés kialakításában és az enyhülési folyamatban döntő fontosságú Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1973. július 3-án nyílt meg Helsinkiben 33 európai állam, illetve USA és Kanada részvételével. A tanácskozás záródokumentumát 1975. augusztus 1-jén írták alá. Ez három fő kérdéskörre (kosárra) oszlik: az első a biztonságpolitikai és katonai aspektusokra, a második a gazdasági, technológiai és környezetvédelmi együttműködés kérdéseire, a harmadik pedig a humanitárius és egyéb területeken történő együttműködést szabályozza, beleértve az emberi jogok és kapcsolatok kérdéskörét is. Vö. *Világpolitikai lexikon 1945–2005*. Szerk. Horváth Jenő. Budapest, Osiris, 2005.

³⁰ Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet tagállamai 1990. december 1-jén Párizsban aláírták a *Párizsi charta az új Európáért* című dokumentumot, melyben üdvözltek az európai megosztottság végét, és megerősítették a Helsinkiben elfogadott elveket, elkötelezve magukat az emberi jogok, a szabadságjogok tiszteletben tartása, így a (nemzeti) kisebbségek identitásának, valamint a demokrácia és a jogállamiság védelme mellett. *Uo.*

A belső szabadság és a külső cenzúra feszültségében

Balog Zoltán református püspök szervilizmusról és szolidaritásról, a Dialógus Békecsopotról, a vidék Magyarországaról és a változásokról



Fotó: Dunamelléki Református Egyházkerület

A beszélgetés 2019 őszén készült egy interjúsorozat részeként, a RETÖRKI megbízásából. A sorozatban olyan személyek szólnak meg, akik az átalakulás éveiben még nem voltak az események alakítói, de hivatásuk, foglalkozásuk vagy éppen későbbi pályafutásuk miatt érdekes – és talán unikális – emlékekkel bírnak a változásokról. Közéjük tartozik Balog Zoltán református lelkész, 2006 és 2018 között országgyűlési képviselő (Fidesz), 2012 és 2018 között az emberi erőforrások minisztere, 2021 óta dunamelléki református püspök is, aki akkor a lelkipásztorkodásban találta meg a közösségszervezés szabadságát.

A kommunista diktatúra idején saját működési területén, a református lelkipásztori szolgálatban miben mutatkozott meg leginkább a szabadság hiánya?

Létezett külső és belső cenzúra. A belső részben a külsőből következett, részben pedig abból, hogy voltak, akik szervilizmusban, szolgálalkúságban éltek, és úgy gondolták, hogy a legjobb a hatalmat kiszolgálni.

Ez nem biztos, hogy csak a reformátusokra volt jellemző...

Tragikus fejezete nemcsak a református, hanem minden magyarországi történelmi felekezet múltjának, hogy a felső vezetés jelentős része

alapvetően együttműködőnek bizonyult az államhatalommal. Ennek egy része nyilván érthető, mert valahogy élni kellett, de volt, ahol ez olyan belső azonosulást jelentett, ami miatt szégyenkeznünk kell. Ha mondhatok erre példát a korszak végéről: az egyház felügyeletére létrehozott állami szerv, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH)¹ – amelynek főlászmolása Glatz Ferenc² javaslatára történt – 1989 júliusában megszűnt. A református egyház vezetését ez megdöbbenetette, hiszen nekünk az egyházban mindenhez az ÁEH engedélyére volt szükségünk. Az állam szemében nem számítottunk jogi személynek, csak a Hivatal pecsétjével. Külföldi utazáshoz, útlevelhez, valutához is így juthattunk. Amikor 1989 nyarán hazajöttem Németországból, ahol ösztöndíjasként tanultam, nem tudtam visszamenni, mert megszűnt az ÁEH, és ezzel a kiutazási engedélyhez

¹ Állami Egyházügyi Hivatal: 1951-ben az egyházak felügyeletére, irányítására és ellenőrzésére létrehozott, a Minisztertanács alá rendelt állami szerv. Az 1989. évi 14. törvényerejű rendelet döntött a megszüntetéséről.

² Glatz Ferenc (1941): történész. 1988-ban a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének megbízott igazgatója, majd 1990 és 1996, illetve 2002 és 2012 között igazgatója. 1996 és 2002 között az MTA elnöke. 1989–90-ben a Németh-kormány művelődési minisztere.

vezető hivatali út is. Az egyházban nem tudták, kitől kell engedélyt kérni – végül mint magánszemély adtam be a kérelmet a Belügyminisztériumhoz. Itthonlétem alatt Debrecenben jártam 1989 nyarán, amikor szembejött velem az ÁEH volt vezetője, Miklós Imre. Kedélyesen társalgott a püspökkel. Nem értettem, hogy mit keres ő ott, ha már megszűnt a hivatal. Kiderült, hogy meghívták egy díszebédre búcsúzásként. Ez szerintem sokat elárul a viszonyokról.

Ez volt a jellemző magatartás?

Nem, de ilyen is volt. Tudtuk, hogy nem engedhetjük meg magunknak sem a nyílt politizálást, sem semmi olyasmit, amit az állami vezetés nem néz jó szemmel, és hogy sok esetben az egyházvezetés útján az állami kontroll érvényesül. Ha már említettem egy püspöki magatartást, akkor említek mást is, mert ez is az igazsághoz tartozik: Tóth Károly dunamelléki püspök³ épp ellenkező előjellel maradt meg az emlékezetemben, ő arra használta az állami vezetéssel való jó kapcsolatát, hogy tágítsa az egyház mozgásterét az ifjúsági munka, a missziók és az idősgondozás terén.

Tudna erre is példát mondani?

A magyar református egyház indította el hazánkban elsőként – és nemcsak az egyházak közül, hanem országosan – a drogmissziót, 1983-ban. Hivatalosan nem lehettek kábítószeresek Magyarországon, és akik nincsenek, azokkal az egyház is foglalkozhat... E logika mentén alapította meg és viszi heroikus munkával a mai napig Erdős Eszter⁴ az úgynevezett Kallódó Ifjúságot Mentő Missziót. Az egyházi közösség-szervezés egyébként ebből a szempontból nem igazán különbözött a világitól: soha nem lehetett tudni, hogy ki a besúgó, ki ellenőríz, ki van velünk őszintén, és ki érdekből. Mindennek ellenére mi egyfajta, a hitből fakadó belső szabadságban élünk. Ennek is nyilván megvoltak a korlátai, hiszen az ember nem ment fejjel a falnak – néhányakat leszámítva, én például kétszer is tudtam olyan renitens

lenni, hogy két különböző egyházi oktatási intézményből is eltávolítottak⁵ –, alapvetően tudtuk azt, hogy nem a rendszer korlátait kell figyelni, hanem a belső szabadság szerint kell cselekednünk.

Ez miben állt?

Abban, hogy nem szabad a szószékről hazudni, olyan dolgokat mondani, amelyek nem felelnek meg a lelkiismeretünknek vagy a véleményünknek. Az 1980-as években, már lekipásztorként én is megkaptam a kötelezően fölolvasható egyházi körleveleket, amelyek a szocializmus építését méltatták, de soha nem olvastam föl azokat. És sok más kollégám tett így. A belső szabadság és a külső kontroll feszültségében éltünk az egyházon belül. Ez elsősorban az alsó papságra – vagy ahogy akkor hívtuk: a „talajmenti papságra”, a „gyalogpapokra” –, azaz ránk volt igaz.

És a hierarchia többi részére?

A középső szintnek az volt a dolga, hogy minket ellenőrizzen és kordában tartson: itt volt szolidaritás, de volt kontroll és retorzió is. A legfelső szintről pedig a fenti két példa mellett azért el kell mondani, hogy olyan elnök-püspökünk volt, aki több mint húsz évig bent ült a Magyar Népköztársaság parlamentjében és Elnöki Tanácsában.⁶ Ez jelzi, hogy az egyházi vezetés milyen viszonyban volt az állammal.

Az előbb említette Tóth Károly példáját. Hogyan lehetett így hálózatot építeni? Vagy ha nem lehetett, akkor mi kellett volna ahhoz, hogy lehessen?

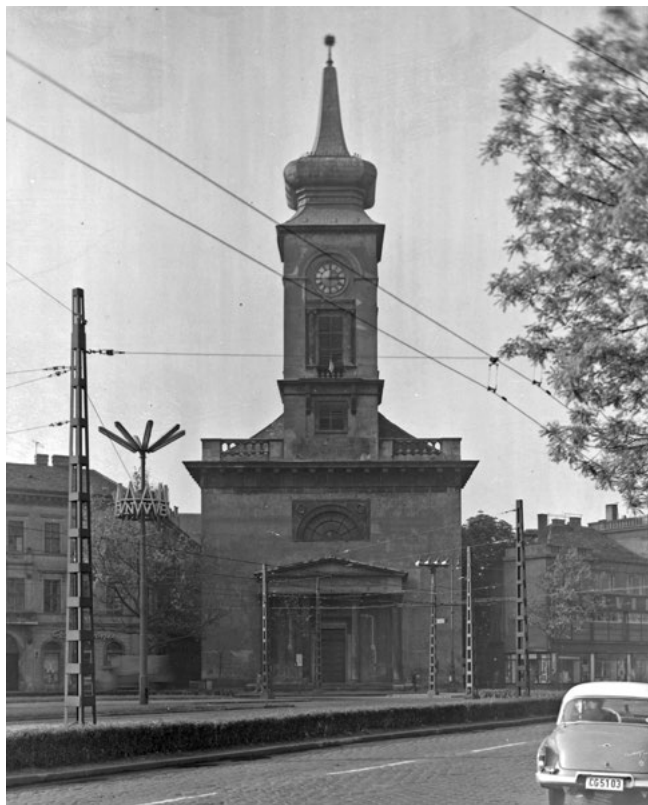
A hálózatépítést ő sem engedte, de azt igen, hogy szimbolikus pontokon „kiszóljunk” a rendszerből. Például arról, hogy vannak határon túli magyarok. Ő már a '80-as évek közepén meghívta a határon túli magyar ajkú református vezetőket egy tanácskozásra, mi pedig ezen a híren fölbátorodva magyar nyelvű bibliákat csempésztünk Erdélybe. Egyébként hivatalos akcióban elintézte korábban,

³ Tóth Károly (1931–2014): református püspök. 1977-től a Kálvin téri Református Egyházközség lelkésze, 1977 és 1991 között a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, 1987 és 1989 között a Magyarországi Református Egyház Zsinatának lelkési elnöke.

⁴ Victoriné Erdős Eszter (1959): református lelkész. 1984-től a Kallódó Ifjúságot Mentő Misszió ökumenikus titkára, 1987-ben Ráckeresztúron, valamint Zsibriken hozott létre drogterápiás otthon fiatalok számára. 1989 és 1998 között a Zsibriki Drogterápiás Otthon, 1999-től a Magyarországi Református Egyház Ráckeresztúri Drogterápiás otthonának vezetője.

⁵ A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumából 1976-ban, a Debreceni Református Teológiai Akadémiáról 1980-ban bocsátották el politikai okokból.

⁶ Bartha Tibor (1912–1995): református püspök. 1958 és 1986 között a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, 1958 és 1987 között a Magyarországi Református Egyház Országos Zsinatának lelkési elnöke. 1958 és 1988 között országgyűlési képviselő.



A budapesti Kálvin téri református templom, 1965-ben. Volt püspök, aki belső azonosulást mutatott a rendszerrel, de olyan is, aki kapukat nyitott a „másként-gondolkodóknak”.

Fotó: FORTEPAN / Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs Központ, VÁTI, 28626-os kép

hogy Kárpátaljára magyar nyelvű bibliák kerüljenek. Az abszurditást jól jelzi, hogy Moszkván keresztül lehetett eljuttatni a könyveket. Ilyen előzmények után számíthattunk rá, hogy lebukás esetén megvéd bennünket a püspökünk. Vagy egy másik példa: összehívott egy több száz fős presbiteri találkozót, az erről készült fényképen csak úgy feketélt az egyháztagoktól a Kálvin tér. Ez a '80-as években megjelent a sajtóban, és mi tudtuk, hogy ezzel megnyílt egy újabb kapu. Konkrét hálózatépítés ugyan nem volt, de regionális alapon valahogy természetes módon szerveződünk kis lelkész körökbe. Ami túlment ezen, azt nagy gyanakvással nézték, és meg is kapta érte az ember a figyelmeztetését.

Volt ilyenben része?

Igen. Alapítója voltam a Dialógus Békecsoportnak⁷ – ez nem egyházi szervezés volt, semmi köze nem volt az egyházhoz. Amikor betiltották és föloszlatták, úgy

döntöttem, meghívom a tagokat a gyülekezetem templomába egy találkozóra. Nagy naivitás kellett ehhez, 1984-ben jó nagy botrány lett belőle. Kivonatozott Maglódra a „demokratikus ellenzék” és a „népi ellenzék” budapesti krémje, hatalmas nyílt napot tartottunk a templomkertben, ami után engem berendeltek, elszámoltattak. A programról jelentéseket kellett írni, ezért rám küldtek három lelkész kollégát, hogy vegyenek részt a találkozón, és kontrollálják, majd számoljanak be a történetekről. A Dialógus Békecsoportból lehetett volna hálózat. Nem lett, de még így is bőven túl volt a tűréshatáron.

Mi volt a célja a Dialógusnak?

Mindkét oldal – tehát nemcsak az amerikai, de a szovjet is – leszerelése. Nem a klasszikus demokratikus ellenzék volt benne – azok lefitymáltak és komolytalannak tartottak minket –, hanem egy ifjú egyetemista, friss diplomás társaság, melynek tagjai úgy gondolták, hogy nem akarnak direkt ellenzéki politikát folytatni, hanem megpróbálnak valamiféle párbeszédet kezdeményezni a hatalommal. A Hazafias Népfront és a Béketanács felé kerestünk kapcsolatokat, naiv módon valamiféle pluralizmust próbáltunk elősegíteni a politikában. A Dialógus Békecsoport egyik fő vezetőjéről kiderült, hogy beépített ember volt: így kívülről és belülről is szépen szétverték az egészet. De nem csak így próbáltak ellehetetleníteni. A pécsi csoportunk által a faliújságra kitett szórólapokat a KISZ nevében maga Gyurcsány Ferenc szaggatta le, a Dialógus részéről a későbbi SZDSZ-es Heindl Péterrel⁸ hadakozva.

Erről a pécsi epizódról mesélne bővebben? Bíró László katolikus püspök – aki nemrégén vonult vissza a tábori püspöki szolgálattól – szintén Pécsett, a székesegyházban szolgált ekkortájt.

Vele együtt „ellenzékiekedtünk” Pécsett, mert én meg ott voltam „száműzetésben” a püspökszentlászlói titkos apácakolostorban. A ház szociális otthonként működött, de valójában elkergetett szerzetesnővéreket gyűjtött össze nyugdíjas korukra, kolostori életet éltek úgy, mintha ez egy nyugdíjas közösség lett volna. Amikor engem politikai okokból eltávolítottak a teológiai

⁷ Dialógus Békecsoport: 1981 őszén, az ELTE BTK diákpárlamentjén létrejött, mindkét oldal nukleáris leszerelését és a katonai blokkok megszüntetését követelő, nyíltan szerveződő csoport. Budapest után számos vidéki városban alakult szervezete. Formálisan 1982. szeptember 2-án alakult meg. A szervezet elleni nyomozás már novemberben megindult, miután a pécsi egyetem faliújságjára kitűzték a csoport felhívását.

⁸ Heindl Péter: jogász. A pécsi Dialógus Csoport alapítója és meghatározó szereplője. 1988-ban az SZDSZ és a Fidesz Pécs-baranyai szervezetének alapító tagja, az 1990-es országgyűlési választáson Siklóson a Fidesz és az SZDSZ közös képviselőjelöltje.

akadémiáról, oda „menekültem”. Két férfi volt összesen az idősök otthonában, közülük én voltam a mindenes: kertészkedtem, sofőrkedtem, vécét pucoltam – amit éppen kellett. Bíró László⁹ akkor még káplán volt a legendás Cserháti püspök¹⁰ mellett, és az ifjúsági csoportjait Püspökszentlászlóra, a Mecsek aljába hozta. Volt egy romos kastély, amelyet mostanra szépen fölújítottak. Történelmi helyszín, Mindszenty József bíborost ott tartották házi őrizetben 1955-ben néhány hónapon át. Én pedig akkoriban szintén ott laktam egy égre nyíló kis szobácskában, mindenfajta infrastruktúra nélkül.

Szinte szerzetesi körülmények között...

Igen, de életem egyik legboldogabb időszaka volt, a komoly bűnbánatok ideje, mert volt is mit átgon-dolnom. Bíró Lászlóval és az általa hozott csoportokkal szabadon tudtunk beszélgetni, ezeken a találkozókon én is részt vettem. A pécsi Dialógus Békecsoportról kevesebbet tudok mesélni, mert én észak-magyarországi vagyok, személyes élményem nem kötődik hozzá, csak elbeszélésekből ismerem a történetet. Nem volt velük direkt kapcsolat, Gyurcsány Ferenc jelentéseiről is csak utólag értesültem. A Dialógus Békecsoport azért is volt izgalmas számomra, mert én közben az NDK-ban tanultam teológiát, és megismertem egy másfajta magatartást. Németországban az egyház nagyon erősen beállt az olyan béketevékenységek mögé, amelyek kétoldalú leszerelést akartak, és egyben rendszerkritikát is jelentettek. A magyarországi Dialógus Békecsoport és az NDK békemozgalma között én lettem az összekötő, még ha ilyen hivatalos funkció nem volt is: hoztam ide németeket, szerveztem a találkozókat, hogy kialakítsunk egy kelet-közép-európai együttműködést. Így lehetett aránylag erős kapcsolat az NDK-val, ahol az egyház mintegy védőernyőt biztosított az ellenzéki mozgalmaknak, még akkor is, ha azok adott esetben nem voltak keresztények.

A névválasztás honnan jött? A „béke” előtagnak volt akkoriban némi disszonáns felhangja, gondoljunk csak a békepapi mozgalomra...

Ami az egyházon belül és az egyházban történt, azt a politika perifériusnak tekintette. A Dialógus Békecsoportban is furcsán néztek rám, hogy mit keres itt egy református lelkész. A politizáló magyar

értelmiség urbánus és népi része felől is tapasztalható volt egyfajta elzárkózás az egyház irányába – részben a csalódottság miatt –, nem is keresték vele a kapcsolatot. Az egyházat voltaképpen gettónak tekintették, amelyről azt gondolták, hogy onnan semmit nem várhatnak, ami a rendszerrel szemben erősítheti őket. Az egyházban zajló hitélet ugyan egyfajta spontán ellenállás volt a rendszerrel szemben, mégsem jelentett direkt ellenzéki tevékenységet. Akik viszont azt kívántak folytatni, azok nem az egyházat keresték. Magyarországon alapvetően másképp volt, mint az NDK-ban: itthon elmentek az egyházból az ellenzékiek, az NDK-ban meg bebújtak a védőszárnyai alá, mert volt bizonyos szabadsága, autonómiája – már csak azért is, mert a nyugatnémetek folyamatosan támogatták őket. Óriási fölháborodás volt abból, ha az NDK-ban egy papot bebörtönöztek. Ellenzékinek lenni ott kevesebb kockázatot rejtett, mint Magyarországon. A Dialógus Békecsoport viszont tényleg úgy gondolta, hogy nyugati és keleti civil mozgalmakkal és bizonyos szempontból az állami vezetéssel is párbeszédet lehet folytatni. E naivitást az állam nem értékelte: brutálisan szétverte mindenfajta munkahelyi figyelmeztetéssel, betiltással és felforgató akciókkal. Az állam itthon nem tett különbséget ellenzék és ellenzék között.

Az értelmiségnek főszerepe volt a Dialógus Békecsoportban is?

Igen, alapvetően egyetemisták frissen végzetek csoportja volt. Sokkal kevésbé kötődött ahhoz a világhoz, amelyben én lekipásztorként éltem: az „egyszerű nép” világához, ahol azt láttam, hogy miközben az országnak egyre több az adóssága, az emberek egyre rosszabbul élnek. Közről láttam az életszínvonal csökkenését, miközben ezek a kiseg-zisztenciák – a szakmunkások, segédmunkások, betanított munkások – hihetetlen energiával és kemény munkával tartották fenn magukat. Köztük ilyen dolgokról, mint a Dialógus Békecsoport, szó nem esett, csak azzal szembesültek, hogy bár egyre többet dolgoznak, egyre rosszabbul élnek. A gazdasági munkaközösségek, mellékállások, a fusizás és feketemunka világa volt ez. Azoknak, akik között éltem, nagyon nehéz életük volt, nekem pedig lelkésként nem a rendszer elleni lázítás volt a feladatom, hanem hogy odafigyeljek rájuk, akikkel senki nem törődik. Volt egy negyven-ötven

⁹ Bíró László (1950): katolikus püspök. 1977–78-ban a Pécsi Székesegyház káplánja, 1980 és 1989 között püspöki szertartó és titkár. 1994-től a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Családügyi Bizottságának elnöke, 2009 és 2021 között tábori püspök.

¹⁰ Cserháti József (1914–1994): katolikus püspök. 1969 és 1989 között pécsi megyéspüspök.

fős ifjúsági közösségem Maglódon, amelyet persze a pártállam ellenzékiének tekintett, de igazából nem az volt, csak egy ifjúsági csoport. Melynek tagjai azt élték meg, hogy valaki végre megszólította őket, akik korábban senkinek nem voltak fontosak...

Kikből állt ez a csoport?

Egy-két érettségizett volt csak köztük, az összes többi gyökértelen családból érkező munkásfiatal. Nem ellenzékiiségre, hanem figyelemre és törődésre volt szükségük.

Függetlenül attól, hogy az ő esetükben az egzisztenciális helyzet volt a döntő, azt lehet tudni, hogy az államról és a kommunizmusról mit gondoltak?

Igen: féltek és igazodtak. Úgy gondolták, hogy nem érdemes szóvá tenni a problémákat, és nem érdemes ujjat húzni az állammal. Most halt meg 94 évesen a csodálatos Koncsek Mancsi néni Maglódon, ifjú lelkész koromnak csodált református asszonya. Nem volt többje nyolc osztálynál. Amikor először prédikáltam politikáról, arról, hogy mi folyik ebben az országban – csalás, lopás, hazudozás –, odajött hozzám sírva, hogy ne csináljam ezt, mert ebből a faluból meg a szomszédos településekről 1945-ben a gyömrői vörösterroristák, Lenin-fiúk még elvitték a papokat. „Én már láttam fölakasztott papot...” – így mondta. Úgy harminc vezető értelmiségit mészároltak le hét faluban. Akkor döbbsentem rá, hogy egymás mellett ült a templomban a gyilkos özvegye és az a nő, akinek meggyilkolták a férjét. Az ecseri katolikus papot fölakasztották, és az elkövetők büntetés helyett kitüntetéssel és párttagságot kaptak.¹¹ Ezen a vidéken tapasztalatból tudták az emberek, és mondogatták is, hogy legjobb a politikába nem beleavatkozni...

Mikor szembesült ezzel a helyzettel?

Az 1980-as évek közepén. Az általam művelt politikum sem közvetlen ellenzékiiség volt, ugyanakkor – éppen a püspökszentlászlói tapasztalataim alapján – fölvettem a kapcsolatot a helyi katolikus pappal és evangélikus lelkésszel, ökumenikus imahetet tartottunk együtt. A közös imádkozást

meghallva a szomszédomban lakó párttitkár átszól nekem, hogy „Zolika, vigyázz, baj lesz!” Kiderült, hogy összehívtak egy rendkívüli pártgyűlést, mert megijedtek attól, hogy összefogtak a keresztények. Mondtam, hogy ha mi összefogunk, abból nem baj lesz, az csak jót tesz az országnak. A katolikus pap vonakodott egy ideig, de végül belement. Még emlékezett rá, hogy fiatal korában Kistarcsán leült két-két és fél évet ifjúsági munkáért...¹² Hetvenöt évesen ő persze már nem volt veszélyes, de nem is ez a lényeg, mert így is befolyásoltuk a falu életét. Amikor ezt látták, az 1980-as évek második felében eljött hozzám a tanácselnök, és arra kért, hogy vegyünk részt a vízműfejlesztésben. 1985-ben a hét-nyolcezer lakosú Maglódon, harminc kilométerre Budapesttől ugyanis még nem volt vízvezeték és csatorna. Sőt, mindössze néhány kurbis telefon volt csak a nagyközségben. Biciklivel mentünk be Rákoskertre a nyilvános telefonfülkéhez, ha telefonálni akartunk. Nagyon szegény emberek éltek ott, naponta jártak be éhbérért Budapestre, az utcák 80 százaléka nem volt aszfaltozva, gumicsizmában jártunk a sárban ősztől tavaszig.

És mi lett a vízművel?

Mi hárman, papok, összeültünk, és azt mondtuk, nem vagyunk hajlandók propagandát kifejteni a vízműnek – különösen úgy, hogy korábban már volt egy vízműtársulás, amelyből nem lett semmi, ellopták a pénzt. Azt mondtuk, hogy az egyházainkat képviselve akkor támogatjuk a fejlesztést, ha delegálhatunk embereket a felügyelőbizottságba. Nézték egy nagyot, de aztán elfogadták. Akkor és ott helyben ez és ennyi volt a politikum: bele akartunk szólni a közösség életébe, nem akartuk tűrni, hogy ellopják a pénzüket vagy hogy bárkinek kára származék abból, hogy hitvalló emberként igyekszik élni. A legnagyobb politikum Maglódon egyébként az volt, hogy az 1970-es években templom épülhetett.

Hogyhogy?

Teljesen helyi erőből jött létre. Az egyházi vezetés sem támogatta, de nyilvánvaló volt, hogy az államhatalom áll a templomépítő szervezkedés akadályozása mögött, holott nyugodtan kijelenthetem: nem volt direkt antikommunista éle. Hogy mindez

¹¹ Az 1945 februárja és áprilisa között a Gyömrői járásban zajló gyilkosságsorozatot az 1919-es „hagyományokat” követő „direktóriumot” alakító önszerveződő kommunista rendőrség hajtotta végre. A huszonnyolc áldozat között voltak a Horthy-korszak helyi elitjének tagjai, de Csaba Gyula péteri evangélikus alesperes és Mikla Pál ecseri római katolikus plébános is.

¹² Horváth József: katolikus pap. 1958 és 1961 között kistarcsai, 1961 és 1996 között maglódi plébános. 1978-ban részt vett a Maglódi Református Egyházközség templomának avatásán.



A maglódi református templom. „A legnagyobb politikum Maglódon az volt, hogy az 1970-es években templom épülhetett.” Fotó: Maglódi Református Gyülekezet

érthető legyen érdemes kissé visszatekinteni a 20. századi társadalmi változásokra. A mi egyházunk alapproblémája a kulákügy volt. A kis- és középparaszti, valamint a nagygazda réteget, amely a református egyház szíve volt a társadalomban, a téjeszesítéskor, lelkiileg és anyagilag is szétverték. Elkergették és megalázták őket, a nagy alföldi gazdatelepüléseket hátrahagyva ezek az emberek segédmunkásként tengették életüket. Ilyen volt például Hajdú Lajos bácsi is, ez a kis termetű parasztember, akitől Túrkevén mindent elvettek, kulákká nyilvánították, Sztálinvárosban a szocialista város fölépítésén kellett dolgoznia, idős korára, gyermektelenül pedig megérkezett Maglódra segédmunkásként, nyomorúságosan kis nyugdíjjal. Vett egy félig romos házat, azt gondolva, hogy élete végéig már kitart, a túléléshez pedig mellékállásban még 70 évesen is portás és biztonsági őr állást vállalt. A bácsi nem biztos, hogy kevesebbet tudott a magyar mezőgazdaságról, mint egy professzor! Hihetetlen komplex élet- és világszemlélettel rendelkezett, számomra a magyar paraszt minőségi csúcsa és archetípusa volt. Ő volt az egyházközség világi elnöke, a gondnok, amikor odakerültem. Tanítgatott engem, elmondta az élettörténetét. Amikor megérkezett kisemmizve, megalázva, tönkretéve, gyermektelenül

Maglódra, és megnézte a romos házat, amit a kuporgatott pénzéből meg tudott venni, fogott egy kötelet, kiment az udvarra, hogy szemrevételezze a körtefát, megtartja-e... Kifelé menet, kezében a kötéllel, meghallotta, hogy a szomszéd telken, egy romos kis istállóban éneklük a magyar reformátusok himnuszát: „Tebenned bízunk eleitől fogva, Uram, téged tartottunk hajlékunknak”. Odament, kiderült, hogy négy-öt öregasszony éppen református istentiszteletet tart. – Később nekem így mesélte el: „Akkor arra gondoltam, tiszteletes úr, hogy nem a kommunistákra kell nekem haragudnom, hanem saját magamra, mert nem a Jóistenben bízom, hanem magamban, és elbuktam. Van még egy kis időm, mostantól másként lesz.” És eldöntötte, hogy a romos, bedőlt falú kis istálló-imaterem helyett templomot fog építeni. Elment az egyházi vezetőkhöz, akik közölték, hogy nem normális, nem a templomépítésnek van most az ideje. „És ha hozok száz aláírást?” – kérdezte Lajos bácsi. Erre azt válaszolták, hogy megpróbálhatja. Úgyhogy az 1970-es években Lajos bácsi Maglódon elkezdte járni az utcákat aláírásért. Bement a tanácselnökhöz is, aki párttag volt. „Úgy hallottam – mondta neki –, hogy maga református: írja alá, hogy támogatja a templomépítést...”. Az persze nem akarta. Lajos bácsi erre azt mondta, „rendben, akkor kihúzzuk a nevét”. Ezt persze szintén nem akarta még a tanácselnök sem, önérzetes magyar ember nem hagyja, hogy a nevét bárhonnán kihúzzák, úgyhogy aláírta. Végül is ez a kis öreg elérte, hogy Maglódon 1978-ban templom épülhetett. Elődöm, egy szintén fiatal kolléga¹³ segítette. Lajos bácsi pedig ezután mindig ott volt a templomban, sőt, amikor én nem bírtam hittanon a kamasz gyerekekkel, ő bejött, és elmesélte az élettörténetét. Utána a légy zümmögését is lehetett hallani. Lajos bácsi elmondta nekem, hogy igazán nem az fájt neki, ami Túrkevén történt vele az államhatalom részéről, hanem az, hogy a püspökünk, aki az Elnöki Tanácsban ült húsz évig, egy televíziós műsorban azt mondta: hála Istennek, hogy ettől a reakciós tömegbázistól, a magyar kulákoktól sikerült megszabadulnunk... A saját püspöke mondta ezt róla, pedig hűségesebb volt az egyházához, mint a püspök. Nos, ilyen volt a belső szabadság. Amikor lett egy kis Trabantom, hogy el tudjam látni az őt falut, amelyeket rám bízta, beültettem Lajos bácsit, és elvittem Túrkevére. Emlékszem, akkor még ki volt írva a faluban, hogy az állami házasságkötés ingyenes – kimondatlanul arra biztatva az embereket, hogy ne menjenek a templomba házasodni. Tudták, hogyan kell megtörni az emberek gerincét...

¹³ Kálmán Péter: református lelkész. 1975 és 1983 között a maglódi református gyülekezet lelkésze, az ő ideje alatt adták át a templomot.



Balog Zoltán, 1983-as maglódi beiktatásán az őt megáldó édesapjával, Id. Balog Zoltán (1928–2006) református lelkésszel. Fotó: Maglódi Református Gyülekezet

Hogyan lehetett vigaszt nyújtani ezeknek a kisemmizett egykori parasztgazdáknak?

Figyelemmel és törődéssel, semmi mással. Sokat jelentett például nekik, hogy jó némettudásomat és ismeretségeimet kamatoztatva testvérgyülekezeti kapcsolatot létesítettünk a kelet-németekkel. Volt valami hatása annak, hogy az itteni nyomorúságba, a gyökértelen, elvándorolt emberek közé megérkezett egy berlini értelmiségi: fölértékelve érezték magukat. Berlin és Túrkeve persze két külön világ volt... A berlini központi gyülekezet vezetője írt nekem, hogy milyen szemináriumi tematikával érkeznek majd hozzánk, s hogy a békéről akarnak majd beszélni. Csak hát itt senki nem tudott egy szót sem németül, és a gyülekezet többségének érettségije sem volt.

Hogyan sikerült ebből találkozót szervezni?

Lajos bácsi volt megint a kulcs, előállt az ötlettel. „Tudod, mi nekem a béke, tisztelendő úr? Vegyünk egy süldőt, hízlaljuk föl »református disznónak«, és amikor megérkeznek a németek, levágjuk. Klasszikus disznóölést csapunk, és mindenki jól érzi majd magát. Kicsit bepálinkázunk, megtöltjük a kolbászt, este leülünk, és közösen eszünk süllthúst.” És

megcsináltuk, került egy kis cigányzene is, de előtte volt imádság, egymásra figyelés. Ez lett a szeminárium. Megható volt, ahogy a maglódiak ebben jelen voltak: végre számítottak, végre lehettek valakik. Az a szociális és kulturális réteg, amely a helyi lakosságot is adta, senkit sem érdekelt akkoriban. Lelkészként sokat kaptam ezektől az emberektől, mert láttam, hogyan lehet ebben a világban úgy túlélni, hogy a belső szabadság megmarad.

Mikor lehetett érezni a szabadság előszelét, hogy talán lehet valami változás?

Például akkor, amikor kiengedtek 1987-ben nyugatra ösztöndíjjal. Korábban bevonták az útlevelemet. A püspököm kiküldött egy tanácskozássra, de az indulás előtti napon megjelent nálam a hatóság, és közölte, hogy a „kiutazásom nem szolgálja a Magyar Népköztársaság érdekeit”. Ez nagyon fájt, és meg is ijedtem... Persze már abból is érzékeltük a változást, az egyház mozgásterének bizonyos mértékű növekedését, hogy nem mertek már olyan brutálisan föllépni, és hogy új kapcsolatokat is létesíthettünk. Tágultak a lehetőségek az egyházon belül is, és olvastuk a szamizdatokat, szemináriumokat

és repülő egyetemeket tartottunk. Meghívtunk '56-osokat, Rácz Sándort,¹⁴ Újhelyi Szilárdot¹⁵ például, de tartott előadást Tamás Gáspár Miklós¹⁶ is. És ezekre direkt módon már nem jöttek retorziók. Az enyhülést legérzékeltetőbben külföldön éltem meg, nyugat-németországi ösztöndíjasként. Tartottam a kapcsolatot azokkal, akik itthon a rendszer lebontásáért dolgoztak, és 1989-ben írtam egy vitairatot a református egyházról, amelyet a *Beszélő* fél évvel később közölt. Éreztem, hogy a *Beszélő* nem annyira az én világom, úgyhogy gyorsan a *Hitel*-nek is elküldtem, amely akkor Csoóri Sándor¹⁷ főszerkesztésével már legálisan működött. Végül egyszerre jelent meg mindkét lapban – és mindkét oldal neheztelve vette ezt tudomásul...¹⁸

Miről szólt a vitairat?

Arról, hogy mit jelent az egyházi megújulás, és milyennek kéne lennie. Aztán hat évvel később – ugyan álneven, de szintén a *Beszélő*-ben – újra megfogalmaztam: mindebből mi sikerült, és mi nem.¹⁹

A német kapcsolat hozzájárult a szabadság előmozdításához?

Amikor hazaértem, egyből kiküldtek Csillebércre, hogy a menekült NDK-sok lelkésze legyek. Ott már a szabadság légköre uralkodott, mert szabadon prédikáltunk németül és magyarul, szabadon mozogtak az újságírók, kint volt a Máltai Szeretetszolgálat és a Vöröskereszt is. Noha még az első szabad választások előtt volt mindez, szerintem már teljes szabadság volt.

Kiket tart a rendszerváltás főszereplőinek?

Akkor is éreztem, de a mai szememmel visszanézve még inkább meggyőződés, hogy a rendszerváltás nagyon „elit történet” volt, kevésbé érte el azoknak az embereknek a szintjét, akikért például én voltam felelős Maglódon. A magyar rendszerváltás gyengéje az volt, hogy alapvetően elitek kiegyezése volt, és kevésbé érintette meg azokat, akiknek vissza kellett volna adni a szabadságukat.

Mit gondol arról, hogy Horn Gyula úgy adta el magát nyugaton, hogy ő a határnyitó?

Érdemei ebben tagadhatatlanok. Persze ügyes politikus is volt, remek húzás volt a részéről. Ennél nagyobb erkölcsi tőkét nem szerezhetett volna Európa legnagyobb hatalmánál – bolond lett volna nem csinálni! Azt tette, amit a politikai érdekei diktáltak, és jól csinálta, mert kellett egy szimbolikus figura, egy reformkommunista, aki végül megnyitotta a határt. Glatz Ferencel teljesen egyetérttek: Németh Miklósnak, vagy másoknak, akinek ez sokkal jobban járt volna, mindez nem sikerült.

De ebből az országnak óriási kára lett...

Igen, az 1994-es választáskor, a magyar–német kapcsolatok és a privatizáció terén is. A Horn Gyula által vezérelt posztkommunista gazdasági elit privilegiált helyzetbe került a németeknél, a német befektetők velük kötöttek üzletet, és ez megkárosította a nemzetet. Horn Gyula egyébként még azzal együtt is, hogy '56-os bűnösnek kell tekintenünk, fényévekre van pozitív irányban azoktól, akik ma vezetik a baloldalt.

¹⁴ Rácz Sándor (1933–2013): gyári munkás, politikus. 1956. november 16-ától december 11-ei letartóztatásáig a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnöke. 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult. A hetvenes évek elejétől magánházakban és illegális ellenzéki rendezvényeken tartott előadásokat, amelyekben megemlékezett a forradalom és szabadságharc eseményeiről. 1989-ben beszédet mondott Nagy Imre és társai újratemetésén.

¹⁵ Újhelyi Szilárd (1915–1996): politikus. 1940-től a Magyar Kommunista Párt tagja. 1945-től a Népjóléti Minisztérium államtitkára, 1948-tól a Kulturális Kapcsolatok Intézetének főtárgya. 1951-ben letartóztatták, és nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1954-ben szabadult. 1955-től a Nagy Imre körül formálódó csoport egyik tagja, a forradalom idején Nagy Imre tanácsadója, a jugoszláv nagykövetségre menekült, majd a Snagovba vitt csoport egyik tagja. 1958-ban térhetett vissza Magyarországra. 1988-ban az Új Márciusi Front és a Történelmi Igazságtétel Bizottság alapítója.

¹⁶ Tamás Gáspár Miklós (1948): filozófus, politikus. 1978-ban települt át Erdélyből Magyarországra, ahol a demokratikus ellenzék egyik fontos képviselője lett. 1988-ban a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) alapító tagja, 1989-től 1994-ig a párt országgyűlési képviselője.

¹⁷ Csoóri Sándor (1930–2016): költő, író. A '60-as évektől formálódó nemzeti-kulturális ellenzék legmarkánsabb képviselője. A határon túli magyarság egyre durvuló elnyomása ellen tiltakozó és a Kádár-rendszer ezzel kapcsolatos felelősségét is hangsúlyozó írásai miatt többször szilenciummal sújtották. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum alapítója, 1993-ig a mozgalom, majd párt elnökségi tagja. 1988-tól a *Hitel* szerkesztőbizottságának elnöke, 1992-től haláláig főszerkesztője.

¹⁸ ifj. Balog Zoltán: Vitairat a református egyházról Magyarországon. *Beszélő* (27) 1989, 64–68.; *Hitel*, 1989. 08. 09. 46–48., 1989. 08. 23. 26–27.

¹⁹ Tolnai D. János [Balog Zoltán]: Folytonosság vagy változás? A Magyarországi Református Egyház elmúlt hat évéről. *Beszélő*, 1995. 06. 08. 24–26.

Volt érzéke ahhoz, hogy mit lehet és mit nem, s volt benne némi „sportszerűség” is, ezt el kell ismerni. Hogy példát is hozzak, egyszerre volt tragikus és komikus, mikor a *Magyar Nemzetet*, a tekintélyes történelmi, keresztény, nemzeti orgánusot éppen ő mentette meg a megszűnéstől – és odaadta Princz Gábornak.²⁰ Viszont Mádl Ferenc egyik fontos elnöki döntésének éppen azt tartom, hogy nem volt hajlandó aláírni Horn Gyula állami kitüntetését azok után, hogy Horn egész életében büszkén hangoztatta, hogy mindvégig „a jó oldalon állt” – szóval 1956-ban, pufajkásként is.

És nézzük most a másik oldalt... A népi-urbánus ellentétet például relevánsnak tartotta vagy tartja?

Igen, szerintem már abban benne volt, hogy kik mentek el Lakitelekre. Naiv voltam – de legalább a fideszes elittel együtt voltam naiv, mert azt hittük, hogy ebből mégis összefogás lehet. '92-ben úgy fogalmaztuk ezt meg, hogy a mi polcainkon békében megfér egymás mellett Arany János, Mrožek és Esterházy Péter, a Muzsikás együttes és Tina Turner. A mi generációnk úgy gondolta, hogy mi leszünk azok, akik majd túllépnek a népi-urbánus ellentéten, amely az elmúlt 150 év magyar valóságát meghatározta. E tekintetben számomra Konrád György²¹ és Csoóri Sándor barátsága szimbolikus volt: ellenzéki időkben egy társaságba jártak, tudtak egymással beszélni, holott utóbb két teljesen eltérő vonalra álltak. Csoóri számomra erkölcsi mérce volt, még ha politikailag talán volt is, amiben tévedett. Akkor még jó kapcsolatban voltam Hodosán Rózával,²² Magyar Bálinttal,²³ de Csengey Dénessel²⁴ és Kiss Gy. Csabával is.²⁵ Nem akartam vagy-vagy-ot. De 1994-ben elszakadt a cérna. Élete végére Csoórral mély lelki kapcsolatba kerülhettem, emlékszem, foglalkoztatta őt, hogy Konrád Györggyel még egyszer leülne beszélgetni. Már miniszter voltam, de megkerestem Konrádot, és azt válaszolta: nincs a szívének nagyobb vágya, mint leülni vele még egyszer beszélni.

Sor került erre?

Nem. Csoóri Sándor állapota rosszabbra fordult, felesége, helyesen, már óvta attól, hogy fölzaklassa valami. De a szándék megvolt. A rendszerváltó csoportosulások közötti ellentétet 1994-ben tehát már muszáj volt komolyan venni, addigra a Fideszben is nyilvánvaló lett a szakadás. Nagyon naiv voltam, mert még akkor is több akciót is szerveztem, hogy kibékítsem Orbán Viktort és Fodor Gábort... Utólag ez már elég mulatságosnak tűnik.

Mit kellett volna másként csinálni a rendszerváltáskor?

Egy történésznek mondjam, hogy ez mennyire történelmietlen kérdés?

Akkor inkább úgy fogalmazok: mi okozott csalódást 1989–90 után?

Nehéz kérdés, mert a fő kompromisszumos tétel az volt, hogy vér ne folyjon. Ennek érdekében pedig minden átalakulást alkotmányosan akartunk végigvinni. Ez vezetett az egyik súlyos bűnhöz, a kárpótlás és az erkölcsi elégtétel elmaradásához is. Nem volt a kommunizmusnak nürnbergi pere! Az, hogy a halálos ítéleteket hozó bírók, hóhérok kiemelt nyugdíjjal éldegélhettek tovább, olyan szégyene a rendszerváltásnak, amelyet nem tudunk magunkról lemosni – még akkor sem, ha a fideszes generációnak ebben még nem lehetett szerepe. A kárpótlás is ilyen. Az egészséges középosztály megszületéséhez szükség lett volna a szabadságra és a szabadság érzetére: azaz hogy szabad ember vagyok, és van tulajdonom. Mert ezek összetartoznak. A „szabadság és tulajdon” fontos szlogen volt az MDF részéről az első választásokkor is. Tudták, hogy az ember akkor szabad az állami redisztribúciós rendszertől – akkor nem azon múlik az egzisztenciája, hogy lesz-e nyugdíjmelés, szociálissegély-emelés vagy

²⁰ Princz Gábor (1956–2018): közgazdász, bankigazgató. 1988 és 1998 között a Postabank Rt. elnök-vezérigazgatója. 1997-ben indult büntetőeljárás ellene „hűtlen kezelés” miatt, 2009-ben a Legfelsőbb Bíróság pénzbüntetésre ítélte.

²¹ Konrád György (1933–2019): író, szociológus. A '70-es évektől a formálódó demokratikus ellenzék egyik meghatározó szereplője. 1988-ban a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) alapító tagja.

²² Hodosán Róza (1954): szociológus. A '70-es évek végétől vett részt a Szegényeket Támogató Alap (SZETA), az AB Független Kiadó és a *Hírmondó* szamizdat tevékenységében. 1988-ban a Szabad Kezdeményezések Hálózata és az SZDSZ alapító tagja. Első férje Demszky Gábor, második férje Magyar Bálint.

²³ Magyar Bálint (1952): politikus. A '70-es évek végétől részt vett a demokratikus ellenzék tevékenységében. 1988-ban az SZKH és az SZDSZ alapítója. 1990 és 2010 között a párt országgyűlési képviselője, 1998 és 2000 között elnöke. 1996 és 1998 között művelődési és közoktatási miniszter.

²⁴ Csengey Dénes (1953–1991): író, politikus. 1987-ben az MDF alapítója, 1990 és 1991 között a párt országgyűlési képviselője.

²⁵ Kiss Gy. Csaba (1945): irodalomtörténész, művelődéstörténész. 1987-ben az MDF alapítója, 1988–89 között az ideiglenes elnökség, 1990-ben az elnökség tagja.

tb-járadékcsökkentés –, ha saját jövedelmet biztosító tulajdonnal rendelkezik.

Hogyan érinti ez a középosztályt?

Úgy, hogy ha gazdaságilag és anyagilag független vagyok, ha van polgári egzisztenciám, akkor a tulajdonom garantálja a jövedelmemet, és nem az állam. Így nem vagyok annyira kiszolgáltatva a napi politikának, és kevésbé vagyok manipulálható is. A kárpótlás hiánya ettől fosztotta meg a középosztályt, a szimbolikus kárpótlási jegyekből meg gusztustalan, manipulatív üzlet lett. Az egyházak sem kapták vissza a vagyonukat, az is álságos intézkedés volt, hogy csak azt kaphatták vissza, amivel „szolgálnak”. Így az egész kárpótlás végül féloldalassá vált, mert hiszen kik rendelkeztek a rendszerváltáskor és azután is vagyonnal, sőt, megnövekedett vagyonnal? A régi kommunista elit tagjai. Számomra a nagy megdöbbenés az volt, hogy amikor elkezdtem újra foglalkozni azokkal az emberekkel, akik 1989 előtt rám voltak bízva, szembesültem vele, hogy akik a kommunizmusban vesztesek voltak, a rendszerváltásnak is veszteseivé váltak. Sőt, vannak abszolút vesztesek, a cigányok, akiknek még valami szociális biztonságuk volt a kommunizmusban, de utána ennyi sem maradt, mert elvesztették a munkájukat. A privatizációnak ez a sötét módja nem tett lehetővé igazi vagyonhoz jutást, amiből egy polgári vállalkozó középosztály fölépülhetett volna. Komoly sérülései és fogyatékságai voltak ennek a magyar rendszerváltásnak, ráadásul ha körbenézünk, a környező országok – csehek, lengyelek, szlovénok – mind jobban csinálták. Ott a privatizáció megteremtette a nemzeti tőkés középosztályt. Ez a feladat nekünk jutott 2010 után. Vissza kellett adni magyar kézbe mindazt, ami az 1990-es évektől 2010-ig külföldi kézbe került.

Térjünk vissza kicsit az egyházhoz: milyen változásokat tapasztalt a református egyházban 1990 után?

A lekipásztörök, felelős presbiterek szintjén nálunk is kibontakozott egy reformmozgalom a rendszerváltás idején, de ez elsődlegesen nem közpolitikai volt. Arról szólt, hogyan lehet a református egyházat hatékonyabbá és vonzóbbá tenni azok számára, akiknek szükségük van az evangélium üzenetére. Meggyőződésem szerint persze minden ember ilyen. Fontos kérdés volt az is, hogyan tudjuk a múlt sebeit begyógyítani. Különös alakja volt nálunk ennek az újraeszmélődésnek Vályi Nagy Ervin, '56-os elítélt, a csurgói nemzeti bizottság tagja, akit a forradalom után bebörtönöztek és megkínóztak. Az 1980-as évek elején a már említett Tóth Károly püspök rehabilitálta.

Tanítani kezdett a református teológián, és kialakult körülötte egy ifjú lelkesi és értelmiségi kör, amely már tenni akart a változásért. A kör egy része a rendszerváltás után politikailag is fontos szereplő lett. Rendszeresen találkoztunk Csurgón, az 1990 óta folyamatosan országgyűlési képviselő Szászfalvi Lászlónál, aki vendéglátó házigazdánk volt az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején. Működött ezen kívül a THÉMA egyesület, a Theológiai Élet Ma, amelyben próbáltuk az egyház és a társadalom megújítását előmozdítani. Volt egy nagyon fésületlen lapunk is – *Egyház és világ* –, amelyet a püspökök csak úgy hívtak, „fegyház és alvilág”, mert kritikus, talán néha igaztalanul kritikus hangot ütött meg egyházunk lelki és szervezeti állapotával kapcsolatban. Ezekon a fórumokon próbáltuk az egyházi rendszerváltozást megvalósítani: mintegy párhuzamban a politika folyamatokkal, de közben az egyház autonóm útját járva. Meggyőződésem, hogy az egyházaknak ma – Nyugat-Európában különösen, de Közép-Európában is – nagy kísértése, hogy semmi mást nem csinálnak, csak visszakérődzik azt, amit a politika mond. Nyugat-Európában ez balos politika, nincs önálló hangjuk. Magyarországon jobb a helyzet, de azért itt is megvan a kísértés. Ha már a diktatúrában meg tudta őrizni az egyház a belső szabadságát, akkor nagyon fontos lenne, hogy a demokráciában se adja föl azt. Az egyház sosem lehet valamely párt járszajagján. Büszke vagyok az egyházamra, mert nem adta föl az önállóságát. Ha támogatja is valamely politikai oldalt, azt meggyőződésből teszi, nem automatikusan, szervilizmusból.

Az 1990-es évek elején megnőtt az istenkeresők és hitgyakorlók száma?

Igen, mint minden történelmi egyházban.

Hogy látja, mi ennek az oka?

Az emberek számára izgalmas volt megtalálni, hogy a kommunizmus elmúltával mi legyen az erkölcsi támasz és a viszonyítási pont. 1990 előtt antikommunistának kellett lenni, mert ez volt az erkölcsileg hitelesítő. Aki együttműködött a kommunistákkal, az erkölcsileg gyanús volt. 1990 után azonban kinyílt a pálya, logikusnak tűnt, hogy az egyház lesz majd ez az erkölcsi támasz és mérce, a „hitelesítő” a közéletben, kultúrában, intézményrendszerben. Ennek viszont az egyházak csak részben tudtak megfelelni. Sokan politikai karriert reméltek az egyházhoz való közeledésben is, megjelentek és beültek az első sorokba. Nagy Péter budafoki, korábban komlói lekipásztör, az egyházi megújulás egyik fontos szereplője mondta, hogy ne ezen habordjunk föl, hanem azon, ha olyan rossz a lelkész és a



Balog Zoltán egyik maglódi konfirmandus csoportja társaságában.
Fotó: Maglódi Református Gyülekezet

gyülekezet, hogy minimum fél év alatt az illető nem jön rá arra, hogy itt politikai karriert nem talál, de megtalálja Jézus Krisztust. Talál valamit, ami több mint a politika és a karrier. Most is úgy vélem, ez a feladatunk, s nem az, hogy valaki felkapaszkodásra használja az egyházat. Az 1990-es évek elejének felfutása elmúlt, de a kíváncsiság és a nyitottság megmaradt. Ma Magyarországon az intenzív vallásosság mértéke a lakosságban 15–20%, vagyis legfeljebb a lakosság egyötöde gyakorló keresztény. Ennél viszont sokkal többen vannak azok, akik kulturálisan kereszténynek nevezhetők. Szintén biztató, hogy az elsős gyerekek több mint felét hittanra íratják be, nem állami etikaoktatásra. A sikert pedig azon lehet mérni, hogy megnézzük, a következő osztályban is hittanra íratják-e be őket. És ha már az előbb a mulasztások szóba kerültek: Magyarország volt az utolsó, amelyik a rendszerváltozás után – több mint húsz évvel! – bevezette a tanrendbe a hitoktatást. Ha összevetjük az előbbi adatsorral, világossá válik, hogy ma az egyház, miközben a saját rendszerén keresztül nem ér el többet a fiatalok 10 százalékánál, a

hitoktatáson keresztül majdnem a felével kapcsolatba kerül. Nagy missziós lehetőség ez!

Az lesz majd érdekes visszacsatolás, hogy amikor ez a generáció felnő, akkor megnézzük, a lakosság hány százaléka lesz aktívan vallásgyakorló...

Lelkipásztori praxisomban sokakkal találkoztam, akiket gyerekkorukban megérintett a hit, aztán később mégsem érezték életmegtartó erőnek. Majd történt valami nagy változás – akár pozitív, akár tragikus – az életben, s ennek kapcsán sikerült visszatérniük a hithez. Az egyház dolga az is, hogy figyelje a számokat, de még fontosabb, hogy ahol el tudja ültetni a magokat, ott ültesse is el. Ha a Jóisten locsolgatja, akkor majd kihajt.

BOJTOS ANITA

(A képekért külön köszönetet mondunk a Maglódi Református Gyülekezetnek.)

Balog Zoltán (1958): református püspök, politikus. A Debreceni Református Gimnáziumban érettségizett 1976-ban. Hazai és külföldi teológiai tanulmányok után, 1983-ban Maglódon és szóránagyülekezeteiben kezdte a lelkési szolgálatot. 1987-től ösztöndíjas volt Németországban, a Tübingeni Egyetemen. 1989 őszén tábort lelkészként a keletnémet menekültek között szolgált. Ettől az évtől kezdve a budapesti Németajkú Egyházközség beosztott, 1996-tól megválasztott lelkésze. Tanított óraadóként a budapesti teológián, illetve vallástanárként a Baár-Madas Református Gimnáziumban. A Bonni Egyetem Ökumenikus Intézetében három évig volt tudományos munkatárs. 1990–1993 között a FIDESZ egyházpolitikai tanácsadója, majd az első Orbán-kormány alatt miniszterelnöki főtanácsadó. 2006-tól lelkési jellege megőrzése mellett tizenkét évig szüneteltette lelkési szolgálatát, mert országgyűlési képviselővé választották. 2010-től a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium társadalmi felzárkózásért felelős államtitkára, 2012–2018 között az Emberi Erőforrások Minisztériuma vezetője, 2003-tól a Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítvány főigazgatója, majd a kuratórium elnöke. 2021-től a Magyarországi Református Egyház Dunamelléki egyházkerületének püspöke.

Egy kereszténydemokrata a rendszerváltásban

Surján László a nyolcavas évek egyházi életéről, a nagycsaládosokról és a pártpolitika kibontakozásáról



Fotó: Wikimedia Commons

A RETÖRKI megbízásából 2016-ban került sor a *Keresztény demokraták a rendszerváltásban* című kutatásra. A különírás azt jelezte, hogy nemcsak a Kereszténydemokrata Néppárt újjáalakulását kívántuk vizsgálni, hanem azt szélesebb kontextusba igyekeztünk helyezni: körüljárva a hívő értelmiség és a kereszténydemokrácia visszatérését a magyar közéletbe, keresztény értelmiségi hálózatok – vagy hiányuk, töredezettségük – feltárásával, a korai keresztény civilszervezetek megalakulásának, politikai szerepének elemzésével, vázlatos egyháztörténeti, vallásszociológiai háttérrel. Kutatási kérdés irányult arra, hogy a hívő értelmiség politikussá váló tagjai mely pártokban találták meg helyüket. A projekt részeként húsz mélyinterjú készült katolikus és protestáns egyházi személyiségekkel, értelmiségiekkel és rendszerváltó politikusokkal – köztük dr. Surján Lászlóval, a Nagycsaládosok Országos Egyesülete alapító elnökhelyettesével, az Antall-kormány KDNP által delegált népjóléti miniszterével. A most közölt szöveg egy hosszabb interjú részlete.

Milyen személyes emlékeket őriz a '80-as évek egyházi életéből?

Szerintem nem lehet a '80-as évekről beszélni úgy, hogy legalább pár szót ne beszéljünk az 1956 utáni időszakról. A '80-as évek keresztény világát ugyanis alapvetően megszabta, hogy a szabadságharc bukása után egyértelműen meg akarták törni az egyház gerincét. Politikai perek helyett inkább hamis,

köztörvényes vádakkal zártak börtönbe népszerű, az ifjúsággal foglalkozó lekipásztorokat, szétzúzták a korábban illegálisan működő közösségeket, megszűntek a lakásokon tartott hitoktatások.¹ A '80-as évekre már érződött, hogy olyan durva nyomás nincs a papokon, a keresztény értelmiséget is már kezdték békén hagyni. A leglátványosabb mozgalom talán a Bokor közösség² volt, amely egyszerre került konfrontációba a hivatalos egyházi és állami vezetéssel,

¹ Többek között a „Fekete Hollók” fedőnevű megfigyelési akció keretében az '50-es évek végén, '60-as évek elején olyan, az ifjúság körében (is) népszerű egyházi személyeket börtönöztek be, mint a Bokor közösséget alapító Bulányi György, a többször elítélt piarista, Lénárd Ödön, a titkos papszentelésekben részt vevő Tabódy István vagy az illegális hitoktatás miatt elítélt Rédly Elemér. 1961 februárjában több városban összehangolt letartóztatásokat hajtott végre az állambiztonság, a politikai vezetés pedig „államellenes szervezkedésnek” minősítette egyes egyházi kötődésű személyek tevékenységét. Bővebben lásd például: Soós Viktor Attila: Ifjúsági vezetők „begyűjtése” (1961). A „Fekete Hollók-ügy”. In: „Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában. Szerk. Tabajdi Gábor. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017, 132–137.

² Bokor közösség: 1945-ben Magyarországon Tomislav Kolakovic horvát jezsuita és Bulányi György piarista atya által létrehozott, Debrecenből indult katolikus bázisközösség. A kezdetben elsősorban munkás és egyetemista ifjak alkotta kisközösséget a kommunista államhatalom üldözni kezdte, Bulányit 1952-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban szabadult. 1976-ban az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) nyomására Lékai László bíboros eljárást indított a katolikus kisközösségek, és a köztük legerősebb Bokor ellen. A közösség tagjai közül számosan az erőszakmentességre hivatkozva megtagadták a katonai szolgálatot, és a börtönbüntetést is vállalták döntésükért.

ugyanakkor idejekorán rátalált például a környezetvédelem kérdésére. Én magam a Zugligeti Szent Család Plébánia egyházközségéhez tartozom most már több mint ötven éve. A plébánosunk nemes egyszerűséggel minden hittanos csoportból két szülőt megbízott, hogy oktassák a csoportot – én is köztük voltam. Így indult el valamiféle civil hitoktatás, sokkal kevésbé volt fejlett, mint manapság, sokkal családiasabbnak, ugyanakkor működőképesnek bizonyult. A közösségek a hivatalos templomi foglalkozásokon túl is működtek. Öt házaspárral rendszeresen találkoztunk, napi ügyekről beszélgettünk, közösen imádkoztunk: egyszerre voltak ezek vallási és baráti összejövetelek. Valamikor a '80-as évek közepén döbrentünk rá arra, hogy még a körön belül is vannak emberek, akikből az Erdélyből érkező hírek az égvilágon semmi érzelmi reakciót nem váltanak ki. Volt olyan vélemény, hogy már nem magyar állampolgárok, így semmi közünk egymáshoz. Mi ugyanakkor úgy gondoltuk, hogy ez nem így van, ezért elhatároztuk, hogy egy több embert megmozgató beszélgetéssorozatot indítunk el, *Beszélgessünk Erdélyről* címmel, melyekre vendéglelőadókat hívtunk. Járt köztünk például Csoóri Sándor és Csurka István is.

Zugliget kapcsán mindenképpen meg kell említenünk Kozma Imre atyát, aki a politikában is ismertté vált kevés pap egyike volt.

Bár biztosan tiltakozna ez ellen, de Kozma Imre³ sugárzó személyiség. Rendkívül komolyan veszi a hivatását, az életét az Úristen jelenlétében éli. Felismerte, hogy közösséget kell építeni, és felismerte a férfiak és az apák szerepének fontosságát az egyházban. Különös érzéke volt a családi és az ifjúsági csoportok szervezéséhez. Az ő mindenre odafigyelésének, a problémákat felismerő és

gyakorlati megoldásokat kereső természetének és bátorságának volt köszönhető, hogy a civil hitoktatás nagy volumennel tudott működni. Szoros kapcsolata alakult ki a Boeselager családdal,⁴ akiken keresztül nagyon sok adomány érkezett Magyarországra. A kelet-német menekülthullám idején Kozma Imre egészen kiemelkedő helyzetfelismerésről tett tanúbizonyságot, amikor kinyilvánította, hogy ami történik, azt keresztény közösségként nem tűrhetjük. A templomkertben tömegesen sátoroztak az emberek. Amikor jött a hideg idő, Kozma atya egyik vasárnap reggel kihirdette, hogy be kell fogadni ezeket az embereket. És aznap este már százával tudtak fedél alatt aludni. Ennek jelentősége túlmutatott a karitatív szemléleten: a magyar lakásviszonyokat ismerve tudhatjuk, hogy itt szerényen élő emberekről volt szó, akik azonban képesek voltak segíteni, közösségként. Ezért nem látom értelmét annak a vitának, hogy Horn Gyulának vagy Németh Miklósnak volt-e nagyobb szerepe a német menekültek kiengedésében – a magyar polgárnak volt leginkább szerepe benne, az effajta befogadás pedig ennek kiemelkedő, jól látható megnyilvánulása volt.

Hogyan emlékezik vissza a Nagycsaládosok Országos Egyesületének megalakulására?

1987-et, a személyi jövedelemadó bevezetését kulcsfontosságú dátumnak tartom. A hatalommal valamilyen szinten kapcsolatban lévő, ám önállóan gondolkodók közül sokan – Fekete Gyula bátyánkat⁵ tudnám leginkább kiemelni – kifogásolták, hogy egyrészt az adórendszerben nem vették tekintetbe a család nagyságát,⁶ másrészt, hogy nincs szervezet Magyarországon, amelyik az ő érdekeiket képviselni tudná. Tulajdonképpen egy effajta felső indíttatásra, a párton belüli csoportharcok mentén született

³ Kozma Imre (1940): Római katolikus pap, irgalmasrendi szerzetes. 1966 és 1968 között a Zugligeti Szent Család Plébánia káplánja, 1977 és 1997 között plébánosa. 1989-ben a Magyar Máltai Szeretetszolgálat alapítója. Ennek keretei között kulcsszerepet játszott a Kelet-Németországból menekülők ellátásának megszervezésében. Bővebben róla lásd: Kozma László: *Gyökerek és fények. Beszélgetés Kozma Imrével*. Budapest, Kairosz, Magyarok lenni sorozat, 2008.

⁴ Boeselager, Csilla von (1941–1994): Vegyész. 1982-től dolgozott a németországi Máltai Segítőszolgálatban. 1988 decemberében a németországi Magyar Máltai Szeretetszolgálat alapítója. 1989 februárjától a Magyar Máltai Szeretetszolgálat elnökhelyettese, majd tiszteletbeli elnöke. Testvére, Kunckelné Fényes Ildikó a venezuelai magyar közösség elismert vezetője, a Latin-Amerikai Magyar Országos Szervezetek Szövetségének elnöke.

⁵ Fekete Gyula (1922–2010): író. 1956-ban a Magyar Írók Szövetsége prózai szakosztályának titkára, a szervezet forradalomban játszott szerepe miatt 1956 decemberében letartóztatták, a következő évben szabadult. A '60-as évektől kulcsfontosságúnak nevezte a népességfogyás problémáját, 1972-ben megjelent *Éljünk magunknak?* című dokumentumgyűjteményével, publicisztikáival és rádiójegyzeteivel folyamatosan igyekezett a gyermekvállalás támogatása felé terelni a magyar közbeszédet és politikát. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum (MDF) alapítója, 1988–90-ben az elnökség tagja. 1990–91-ben a Magyar Néppárt elnöke.

⁶ Az 1987. évi VI. törvény rendelkezett a magánszemélyek jövedelemadójáról, a személyi jövedelemadórendszer bevezetéséről. A jogszabály 1988. január 1-jén lépett életbe. A törvény a három és több gyermeket nevelők számára tette lehetővé évi 12 ezer forintos adóalap-csökkentést, valamint adómentessé tette a családi pótlékot.

Keletnémet menekültek sátrai a Zugligeti Szent Család Templom kertjében.
Fotó: <https://12.kerulet.ittlakunk.hu/>



meg a gondolat, hogy létre kell hozni egy, a családi értékeket képviselni akaró egyesületet. Kik voltak a nagycsaládosok a '80-as évek Magyarországon? Nagyrészt a keresztény értelmiség tagjai. Mára már, hála Istennek, a több gyermek vállalása nem kötődik a szorosabb értelemben vett világnézethez, amit én pozitívan értékelek. A nagycsaládos egyesület létre kívánt jönni 1987 nyarán. Össze is gyűlt a társaság, engem is meghívtak az alakuló ülésre. Először tiltakoztam: három gyerekem van, nem is vagyok „nagycsaládos”. A szervezők valamiféle tanácsadó testületben gondolkodtak, amelyben számítottak a jelenlétemre. A gyűlésen aztán megjelent Vass Csaba,⁷ Pozsgay Imre egyik fontos összekötője, aki közölte, hogy most nem alakulhat meg az egyesület. Arra hivatkozott, hogy Pozsgay szeretne jelen lenni, és mivel ma nem tud, ezért el kell halasztani az alakulást. Bár sokan jelezték, hogy nincs olyan jogi kategória, miszerint csak Pozsgay jelenlétében lehetne megalakulni, a többség nem akart már az elején konfrontálódni a hatalommal. Áthidaló megoldásként valaki kitalálta, hogy alakuljon egy egyesületalakulást előkészítő bizottság, és annak legyen tagja mindenki, akit a vezetőségbe jelöltek volna. Én így kerültem be az Előkészítő Bizottságba, amelynek tagjai javaslatomra „tárgyalási mandátumot” kaptak

az adórendszert érintő kérdésekben, így a nem létező egyesület működőképességét sikerült biztosítani. A következő hetekben, hónapokban iszonyú sok vita következett, amelynek végén tulajdonképpen megnyertük az adócsatát. Nagy dolog volt ez, mert az eredeti adótörvény családtámogatási elemek nélkül átment a Központi Bizottságon, és először fordult elő, hogy egy, a pártvezetés által jóváhagyott törvény lényegében az Országgyűlésben módosult. Persze hétfőn még miniszterhelyettesi⁸ szinten durván elutasították a családnagyság beemelését az adótörvénybe, de a szerdai minisztériumi módosító javaslatban már szerepelt a gyermekenként számított adókedvezmény. Ennek progresszivitását sokan támadták: egy jó keresetű embernek 600 forintot is jelenthetett, egy rosszabbul keresőnek csak 200-at. Ugyanakkor a szakértőink kiszámolták: az újabb gyermek vállalása még így is többletkiadást jelentett. Az egyesület maga 1987. október 24-én alakult meg, a Hazafias Népfront székházában, Pozsgay jelenléte nélkül. Az egyesület alapító elnöke Lindmayer József⁹ barátunk lett, aki tizenkét gyermekével általános támogatást kapott. Engem elnökhelyettségé választottak. Az aznapi elnökségi ülés első határozata a Pozsgayval való találkozás megszervezése volt. Azt üzenté, hogy jelentkezni fog, ám végül ezt nem

⁷ Vass Csaba (1948): szociológus. 1975-től a Pozsgay Imre vezette Kulturális Minisztérium, majd a Művelődési Minisztérium munkatársa. 1982-től a Hazafias Népfront osztályvezetője, 1985-ben a Reformklubok Országos Hálózatának alapítója, 1989-ben a reformkörü mozgalom egyik fő szervezője. 1990-ben a Magyar Szocialista Párt (MSZP) elnökségének tagja.

⁸ Békesi László (1942): közgazdász, politikus. 1985 és 1989 között volt pénzügyminiszter-helyettes, 1989–90-ben és 1994–95-ben pénzügyminiszter.

⁹ Lindmayer József (1942–2016): vegyipari gépész. 1987 és 1990 között a Nagycsaládosok Országos Egyesületének (NOE) elnöke.

tette meg... A szervezést két irányban indítottuk el. Keresztes K. Sándor¹⁰ képviselte azt, hogy a NOE „az egyesületek egyesülete”, egyfajta ernyőszervezet legyen. Én viszont azt mondtam, hogy a NOE-nak legyenek csoportjai, amelyek jogi személyek, tehát aki belép az egyesületbe, a lakókörnyezetében élő emberekkel alkothat kis közösséget. A kompromisszum az lett, hogy Sándor felelős az egyesületi forma, én pedig a közösségi forma terjesztéséért. Ma döntően egyesületek szövetsége a Nagycsaládosok Országos Egyesülete, tehát hosszú távon Sándornak lett igaza, rövid távon pedig nekem. 1989 végére több mint ötezer tagcsalád lett, ez azt jelenti, hogy két év alatt 25–30 ezer embert sikerült a tagság körébe vonni. Ma is a NOE a legnagyobb civilszervezet Magyarországon.

Az elnökségből majdnem mindenki katolikus volt. Sokan a zugligeti plébánia körül kialakult körrel azonosították megalakulásakor a Nagycsaládosok Országos Egyesületét. Erről mit gondol?

A zugligeti közösség valóban az egyik keménymagja volt az egyesületnek, de nem az egyedüli. Az elnökségből rajtam kívül csak Némethy Zoltán főtitkár¹¹ lehet Zugliget-közelinek mondani. Ráadásul az elnökség tagjai között nem mindenki volt keresztény.

A NOE vezetéséből kik kapcsolódtak be később a nagypolitikába?

Ketten lettünk miniszterek: Keresztes K. Sándor és én. Képviselők többen is lettek az egyesület tagjai közül, és ez azóta is, minden országgyűlésben megfigyelhető. Későbbi kormánypártiak és ellenzékiek egyaránt voltak köztünk: Solt Ottilia¹² és Kőszeg Ferenc¹³ például szintén alapító tag. Ők más irányba szerették volna vinni a szervezetet, úgyhogy hamar eltűntek a NOE környékéről.

Ön mikor kapcsolódott be a Márton Áron Társaság tevékenységébe? Entz Géza már a '80-as évek közepétől említi lakásösszejöveleteket, a pénztárosként és gazdasági titkárként tevékenykedő Soós Károly pedig '87 nyarára teszi a név felvételét. Ezek szerint már a megalakulás előtt megvolt az elgondolás, hogy Márton Áronról fognak elnevezni egy társaságot, amikor a megalapítás ideje eljön, és Keresztes Sándor is érkezettnek látja az időt...

Igen, Sándor bátyánk¹⁴ e tekintetben kulcsfigura volt. Az ő közéleti indíttatása Márton Árontól¹⁵ származik. Erdélyi a család, jogászai tanulmányaira is tőle kapott indíttatást. Márton Áron emlékezete élő volt, ráadásul halála után már egyesületet is el lehetett nevezni róla. Az üzenet önmagában véve is fontos volt: Márton Áron nagyon is közéleti, miközben rendkívül mélyen Istenbe kapaszkodó ember volt. Mint püspök, felelősséget érzett népéért. Élvezet olvasni egy-egy körlevelét: a tanítás szellemében állást foglalt aktuális témákban

¹⁰ Keresztes K. Sándor (1944): építészmérnök, politikus. 1987-ben a Família Nagycsaládosok Egyesülete elnöke, 1988–89-ben a NOE alelnöke. 1988-tól a Magyar Demokrata Fórum (MDF) tagja, 1989-től elnökségi tagja, 1989–90-ben alelnöke, 1990 és 1994 között országgyűlési képviselője. 1990 és 1993 között környezetvédelmi, majd környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter. Édesapja Keresztes Sándor, a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) elnöke (1989–1990) volt.

¹¹ Némethy Zoltán (1944): gépészmérnök. 1987 és 1995 között a NOE főtitkára.

¹² Solt Ottilia (1944–1997): szociológus, politikus. 1979-ben a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) alapítója, valamint a *Beszélő* című szamizdat alapító szerkesztője. 1988-tól a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) alapító tagja, 1990 és 1994 között országgyűlési képviselője.

¹³ Kőszeg Ferenc (1939): szerkesztő, politikus. 1981-től a *Beszélő* munkatársa, 1990 és 1994 között a folyóirat főszerkesztője. 1988-tól a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) alapító tagja, ügyvivője, 1990 és 1998 között a párt országgyűlési képviselője.

¹⁴ Keresztes Sándor (1919–2013): politikus. Erdélyi családból származik, a kolozsvári egyetemen vett részt a magyar diákmozgalmakban. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen szervezett jogi diplomát. 1939-ben találkozott először Márton Áron püspökkel, akivel haláláig tartotta a kapcsolatot. 1944 szeptemberében menekültek Magyarországra. Az ellenállásban való részvételéért a Nemzeti Számonkérő Szék társaival együtt letartóztatták, ám végül sikerült megmenekülniük. Részt vett a Demokrata Néppárt megalapításában, amelynek 1947 és 1948 között országgyűlési képviselője volt. 1956 novemberében közreműködött a párt újjászervezésében. 1957 júliusában internálták, szabadulása előtt beszervezték, azonban operatív értékű információt nem adott. 1963-tól részt vett a Szent István Társulat munkájában. 1988-ban a Márton Áron Társaság szervezője és elnöke. 1989-ben részt vett a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) újjászervezésében, 1989–90-ben a párt elnöke volt. 1990-ben, majd 1994 és 1998 között országgyűlési képviselő, 1990 és 1994 között Magyarország vatikáni nagykövete.

¹⁵ Márton Áron (1896–1980): római katolikus püspök. 1924-ben szentelték pappá, 1939-től a gyulafehérvári egyházmegye püspöke. 1944-ben szentbeszédeiben tiltakozott a zsidóság deportálása, 1945 után pedig a kommunista berendezkedés egyházellenes lépései ellen. 1949-ben letartóztatták, 1951-ben tíz év fegyházra és életfogytig tartó kényszermunkára ítélték. 1955-ben szabadlábra helyezték, folytatta püspöki tevékenységét, ám 1956-ban házi őrizetbe helyezték, 1967-ig nem hagyhatta el a püspöki palotát.

is, a katolikus klérusból ő állt ki a legmarkánsabban a zsidóüldözések ellen is. A névválasztás tehát nagyon jó volt, ám az egyesület tevékenységéből olyan nagyon jelentőségteljeset nem tudok felidézni. A pusztá léte jelentett valamit, ám mire kibontakozhatott volna mint társadalmi tényező, addigra politikai pártokat is lehetett már alapítani, így szétszéledt a nyáj. Mentek a Magyar Demokrata Fórumba, a Kereszténydemokrata Néppártba vagy a Szabad Demokraták Szövetségébe.

Mely legfontosabb tényezők alapján dőlt el, hogy ki hova csatlakozik? Ki lesz KDNP-s, MDF-es, esetleg kisgazda?

Kisgazda nyilván az lett, akinek megvoltak a családi emlékei, gyökerei. Az aktívabbja ment az MDF-be, amelyik a leghamarabb jelent meg, amikor még volt kockázat a szervezkedésben. A KDNP tulajdonképpen elkésett akció volt, 1989 februárjában jártunk. Keresztes Sándor összehívott a lakására tizenkét embert, és elmondta, hogy ők, a Demokrata Néppárt egykori képviselői¹⁶ már bejelentették, hogy a párt folytatja munkáját. Barankovics István¹⁷ ugyanis sohasem oszlatta fel a pártot, az csak beszüntette működését. Keresztesék pedig most úgy döntöttek, hogy újraindítják. Eldőlt az is, hogy az eredeti nevén, vagyis Kereszténydemokrata Néppártként folytatják a tevékenységet.¹⁸ A meghívott tizenkét embert arra kérte, hogy csatlakozzék az újra induló párthoz, legyen annak magja. Magam is a meghívottak között voltam, ám a többséghez hasonlóan akkor nemet mondtam. Csak kevesen mondtak igent. Én akkor

írtam az ún. nagydoktori disszertációm, dolgoztam a nagycsaládos egyesületben, úgy éreztem, hogy nincs további kapacitásom, ráadásul azt sem tudtam, hogyan működik egy párt. Megköszöntem Sándor bátyámnak a megtiszteltetést, de úgy éreztem, hogy nem tudnék ebben helyt állni. Felajánlottam szakmai háttéremet az egészségügy vagy szociálpolitika területén, de szervezeti tevékenységet nem tudtam vállalni. Később aztán, amikor már világos volt, hogy szabad választások lesznek, amelyen egyesületek is elindulhatnak, felkerestem Budafokon Keresztet, aki ott volt a NOE alakulásán, ráadásul a szüleimet is ismerte Kolozsvárról. Megkérdeztem róla, hogy mi lenne a véleménye arról, ha a NOE elindulna a választáson. Mivel ő pártokban gondolkodott, erről lebeszél. Ugyanakkor személyemben invitált, én azonban még ekkor is kitérő választ adtam. A néhány hónappal korábbi okok ekkor sem vesztették érvényüket. Innentől mindenestre kaptam meghívókat különböző helyi KDNP-s rendezvényekre, amelyeket azonban borzasztóan amatőrnek találtam. Mindig panaszkodtam, hogy ebből így semmi nem lesz, mire feleségem – aki korábban is szorgalmazta, hogy segítsek Keresztesnek – azt mondta, hogy ne kritizáljak, hanem csináljam. 1989 szeptemberében megalakult a KDNP, az ezt követő XII. kerületi rendezvényen pedig aláírtam a felvételi kérelmemet.

Ki vezette az ottani pártszervezetet?

Hölvényi György¹⁹, akinek fia²⁰ most európai parlamenti képviselő. Gyurka bácsi már idősebb volt, az én párttagsági igazolványomat ő írta alá. 1990

¹⁶ Keresztes Sándor Matheovits Ferencsel és Ugrin Józseffel együtt írta alá a KDNP újjáalakulását bejelentő nyilatkozatot 1989 márciusában. Előbbi 1947 és 1949, utóbbi 1947 és 1948 között volt a DNP országgyűlési képviselője.

¹⁷ Barankovics István (1906–1974): újságíró, politikus. 1943 és 1944 között a *Magyar Nemzet* főszerkesztője. 1944 októberében a Keresztény Demokrata Néppárt alapítója, 1945 májusától a Demokrata Néppárt néven bejegyzett szervezet elnöke, 1947 és 1949 között országgyűlési képviselője. 1949 februárjában, az országot elhagyva, bejelentette a párt működésének szüneteltetését. 1950-től a magyar emigráció vezetőit tömörítő Magyar Nemzeti Bizottmány végrehajtó bizottságának tagja.

¹⁸ A második világháború vége felé előbb Keresztény Demokrata Néppárt, majd Demokrata Néppárt névvel szerveződött meg a magyar kereszténydemokrata politikai mozgalom. Az 1947-es választáson elért sikerét – a párt 16,5%-kal a második helyen végzett – már az utóbbi névvel érte el. A „keresztény” jelző korabeli elhagyásának azonban rossz emlékű politikai okai is voltak, a rendszerváltás idején így az egybeírt kereszténydemokrata jelzőt vették fel a párt nevébe.

¹⁹ Hölvényi (Olaf) György (1922–2012): laicizált ciszterci szerzetes, irodalomtörténész. 1940-ben lépett a ciszterci rendbe, majd 1950-ben és 1952-ben is internálták. Szabadulása után beszervezték, és előbb „Horváth” majd „Ráckevei” fedőnéven jelentett. 1958-ban megnősült, majd felmentését Róma is jóváhagyta. 1964–1983 között az Egyetemi Könyvtárban dolgozott. Vö. Cúthné Gyóni Eszter: *A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után*. (PhD értekezés, Budapest, ELTE BTK, 2014.) <http://doktori.btk.elte.hu/hist/cuthnegyonieszter/diss.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 22.); Búcsúzunk Hölvényi tanár úrtól. *Egri Fehér/Fekete*, 2012/2, 15. <http://www.ciszterciekegerben.hu/downloads/venisancte2012.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 22.)

²⁰ Hölvényi György (1962): politikus. 1991 és 1993 között a KDNP ifjúsági szervezete, az Ifjúsági Kereszténydemokrata Unió alapító elnöke. 2000 és 2004 között a Barankovics István Alapítvány elnöke, 2014 óta a Fidesz–KDNP európai parlamenti képviselője. 2012 és 2014 között egyházi, nemzetiségi és civil társadalmi kapcsolatokért felelős államtitkár.

januárjában aztán ketten lettünk jelöltek a csoportból: Csépe Béla²¹ és én. A tagság engem választott, én lettem az egyéni képviselőjelölt, míg a listán Béla kapott befutó helyet. Az ő édesapja²² is DNP-s képviselő volt.

A szintén Zugligetből indult Farkas Péter visszaemlékezésében arra utalt, hogy már 1989 augusztusában-szeptemberében felvetette az Ön majdani KDNP-elnökségét Keresztes Sándor.

Én erről most hallok először. Ekkor még párttag sem voltam. Nem tudom, hogy Sándor látott-e bennem fantáziát akkor, és hogy beszélt-e erről valakinek. Velem biztosan nem. Amikor helyben megválasztottak képviselőjelöltnek, akkor kerültem a pártközpont látóterébe. Időnként bizonyos helyeken azt is olvasom, hogy a pártprogram szervezőbizottságának a vezetője voltam. Ennek az a története, hogy március 15-e környékén, valószínűleg még a választás első fordulója előtt egy összejövetelen a résztvevők nagyon kritikusak voltak a pártvezetéssel szemben. Tény, hogy mögöttem volt szervezési tapasztalat, tudományos társaságok vezetőségi tagja voltam, és ennek értelmében nyilvánultam meg. Ekkor jutott eszébe Sándornak, hogy hozzunk létre egy programbizottságot, és annak vezetésével bízzanak meg engem. Valójában az nem jött létre, és soha nem is működött. Az pedig, hogy belőlem végül pártelnök lett, a miniszterséggel kapcsolatos. A miniszterség ötlete Antall József miniszterelnök úr részéről már előkerülhetett az első forduló előtt, persze feltételes módon. Antall inkább az

édesapámat ismerte, aki orvosprofesszor volt, ő pedig a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatója. Az én emlékezetem szerint az történt, hogy már a kampány idején, egy jelentősebb gyűlésen egy közismert MDF-es megkeresett, hogy mit szólnék, ha engem ajánlana egészségügyi miniszternek. Én azt válaszoltam, hogy nincsenek ilyen ambícióim, és szívesebben maradnék tudományos pályán. Ekkor még azt hittem, hogy a képviselőiséget össze lehet egyeztetni az egyetemi munkával, később azonban kiderült, hogy ez nem így van. Utólag már tudom, hogy az MDF-ben februárban derült ki, hogy gond van az egészségügyi vonallal. Az MDF-nek nagyon sok orvosa volt, kiváló emberek, például az egészen kiemelkedő Kis József doktor,²³ aki azonban '56-os múltja miatt nem tudott a Kádár-rendszerben érvényesülni. Háziorként dolgozott, pedig egyetemi tanári kvalitásokkal rendelkezett. Jellemében is kiváló ember volt. Úgy ítélte meg, hogy nem alkalmas kormányzati pozícióra, ezt el is mondta Antallnak. Ekkor kezdtek el keresgélni. Engem az MDF-ből ismert Fodor Katalin²⁴ és Csurka István is, így kerültem képbe. Én édesapámtól azt tanultam, hogy soha semmilyen pozícióra nem kell törekedni, de ami adódik, azt el kell vállalni. A választás második fordulója előtt a mi körzetünkben az SZDSZ-es Ráday Mihály²⁵ vezetett 16 ezer szavazattal, az MDF-es Horváth Béla²⁶ 10 ezerrel és én bő 6 ezerrel. Ebből a napnál is világosabb volt, hogy vissza kell lépnem, és akkor van esély a közismert televíziós személyiséget legyőzni.²⁷ Igen ám, de a hátam mögött Keresztes elment Antallhoz, és azt kérte, hogy ezt a helyet adják át a KDNP-nek, cserébe mindenhol máshol

²¹ Csépe Béla (1931–2009): közgazdász, politikus. 1989 májusában lépett be az újjáalakult KDNP-be, 1990 és 1998 között országgyűlési képviselő. 1992 és 1994 között a párt parlamenti frakcióvezetője.

²² Csépe Jenő (1900–1966): tanár, politikus. 1947 és 1949 között a DNP országgyűlési képviselője, 1948-tól a frakció alelnöke.

²³ Kis Gyula József (1937): orvos, politikus. 1961 után körzeti orvosként, bányaeosként és üzemorvosként tevékenykedett. 1988-ban lépett be az MDF-be, amelynek 1989-ben az egészségügyi programszerkesztő bizottságát vezette. 1990 és 1998 között a párt országgyűlési képviselője.

²⁴ Fodor Katalin (1936–2006): pszichológus, magyartanár, népművelő. Az ELTE bölcsészkarán tanult, majd 1982-ben doktorált. Dolgozott az egészségügyben, majd a Népművelési Intézet munkatársa volt. A közművelődés, a mentálhigiéné és a szociális munka integrálója, a Magyar Mentálhigiénés Szövetség alapítója és haláláig vezetőségi tagja volt. Vö. Grezsa Ferenc: Búcsú dr. Fodor Katalintól. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 2006/3, 267–268., illetve életrajza a *Szociális Szakma Digitális Archívumában*: http://www.fsze.hu/szociologia/szszda/electr_fk.html (Utolsó letöltés: 2021. 02. 22.)

²⁵ Ráday Mihály (1942): operatőr, városvédő, politikus. 1982-ben a Budapesti Városvédő Egyesület alapítója, a Magyar Televízió *Unokáink sem fogják látni...* című műsorának vezetője. 1990 és 1994 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

²⁶ Horváth Béla (1954): közgazdász, politikus. 1988-ban az MDF alapító tagja, 1990 és 1994 között a párt országgyűlési képviselője. 1995-ben lépett be a Független Kisgazdapártba (FKGP), 1998 és 2002 között a párt színeiben parlamenti képviselő. 2000-ben az országgyűlés az ő kezdeményezésére döntött a kommunizmus áldozatainak emléknapjáról. A hitvalló egyházi személyek elismerésére létrehozott Hit Pajzsa kitüntetés létrehozója, a Nemzeti Fórum Kölcsön Köreinek elnöke.

²⁷ A második fordulóban a 18. számú egyéni választókerületben Horváth Béla 18 693 szavazattal győzött, Ráday Mihály 17 212 szavazatot szerzett. A választás eredményét lásd: 1990. évi országgyűlési választás, 2. forduló, 1990. 04. 08. <https://valtor.valasztas.hu/valtor/jsp/teljkv.jsp?EA=3&MAZ=01&OEVK=18> (Utolsó letöltés: 2021. 02. 09.)

támogatja a párt az MDF-et. Antall azt mondta, hogy nem léptetheti vissza a jelöltet, ugyanakkor tudva, hogy rólam van szó, azt mondta: „megvan a népjóléti miniszter”. Sándor majdnem leesett a székről, magához hívatott, és megkérdezte, hogy hajlandó vagyok-e visszalépni. Azt válaszoltam neki, hogy nem a miniszterségért, hanem józan megfontolásból, természetesen. Nagyon aktív és lelkes pártcsoporthoz volt a XII. kerületben, akiknek nem beszélhettem a háttérben megkötött alkuról. Be kellett jelentenem, hogy visszalépünk. Életem egyik legnehezebb pillanata volt, ugyanakkor többet nem mondhattam nekik: hiszen még az sem volt biztos, hogy kormányt alakítunk. A KDNP részéről én voltam az egyetlen miniszter. Amikor Keresztes Sándor lemondott a pártelnökségről, logikus volt, hogy beválasztanak a vezetésbe. Ezt akkor vállalni kellett, először ötödmagammal,²⁸ egyszemélyes elnök csak egy évvel később lettem.

Megítélése szerint a rendszerváltás idején hogyan oszlott meg a hívő keresztény értelmiség a különböző pártok között? A pártok mennyire tartották számottevőnek a felekezeti kérdést?

Sajnos megjelent a felekezeti kérdés, mert a KDNP – szándékaihoz képest méltatlanul, de – a Barankovics-párthoz hasonlóan katolikus pártként működött.²⁹ Barankovics ugyan nyitott volt arra, hogy a DNP ne felekezeti párt legyen, hiszen ami különbség van a katolikusok és a protestánsok között, az nem a politikából eredeztethető. Mindszenty József és Barankovics István között a második világháború után – finoman fogalmazva – felhős volt a viszony, a hercegprímás szükségesnek találta kijelenteni, hogy a Demokrata Néppárt nem a katolikus egyház politikai megjelenítése. Barankovics erre akkor úgy reagált, hogy ennél nagyobb segítséget nem kaphattak volna a bíborostól. Barankovics és később Keresztes Sándor sem akart katolikus felekezeti pártot. Az MDF-ben a protestáns vonal volt erősebb, az alapítók között közismert református személyiségek tűntek fel. A KDNP az MDF-hez képest jóval később indult, lassabb gondolkodású, óvatosabb erő volt, sok idős emberrel, nagyon elkötelezett keresztényekkel.

SZÉCSI ÁRPÁD

Surján László (1941): orvos, politikus. Kolozsvárott született, szülei orvosok. Az általános és a középiskolát Budapesten végezte, 1959-ben érettségizett a Piarista Gimnáziumban. 1960–1963 között a Római Katolikus Hittudományi Akadémia hallgatója volt, majd 1969-ben a Budapesti Orvostudományi Egyetemen szerzett általános orvosi diplomát. 1987-ben részt vett a Nagycsaládosok Országos Egyesületének a megalakításában, 1990-ig a szervezet elnökhelyettese volt. 1988–1989 folyamán a Márton Áron Társaság tagjaként kezdett aktívan politizálni. 1989 őszén belépett a Kereszténydemokrata Néppártba. Az 1990. évi országgyűlési választásokon nem szerzett mandátumot, 1990. szeptember 11-től a vatikáni nagyköveti kinevezése miatt mandátumáról lemondó Keresztes Sándor helyett lett pártja képviselője. 1990–1994 között a Magyar Köztársaság népjóléti minisztere. 1990–1995 között a Kereszténydemokrata Néppárt elnöke, 1993-tól 1999-ig az Európai Kereszténydemokrata Unió (EUCD) alelnöke. Az 1994. évi országgyűlési választásokon a KDNP budapesti listavezetőjeként jutott mandátumhoz, de 1997-ben a párt két szárnya közötti konfliktus után kizárták a pártból és a frakcióból. Rövid független képviselőség után 1998 és 2004 között a FIDESZ frakcióban politizált. 2004 és 2014 között európai parlamenti képviselő, 2012–2014 között az EP alelnöke. 2010-ben életre hívta a Charta XXI mozgalmat, amely a szomszédos népek, tágabb értelemben Közép-Európa megbékélését és jövőbeli együttműködését hivatott szolgálni.

²⁸ Az 1990. május 26–27-ei nagyválasztmány Surján László elnök mellett társelnökké választotta Birkás Jánost, Lukács Tamást, Pálos Miklóst és Varga Lászlót. Surjánt 1991. március 16–17-én újra pártelnökké választották, a tisztséget 1995-ig töltötte be.

²⁹ A DNP dominánsan katolikus pártnak bizonyult, Kovács K. Zoltán számításai szerint 69 képviselőjéből vele együtt 66 volt katolikus, 3 protestáns. A lassan terjedő ökumenikus nyitottság ellenére a felekezeti elkülönülés politikai öröksége a rendszerváltás idején is érezhető volt. A KDNP – az újjáalapítók elképzeléseivel szemben – a nyilvánosság és a választók egy része előtt „katolikus pártként” jelent meg. Kovács K. Zoltán számításait idézi: Enyedi Zsolt: *Politika a kereszt jegyében*. Budapest, Osiris, 1998, 118.

Nagymihály Zoltán

„A felejtés völgyétől a tűz paradicsomáig”

Mindszenty József újratemetésének visszhangja

Folyóiratunk új, *Tallózó* rovata egy-egy esemény adott korszakban való fogadtatását, visszhangját kívánja bemutatni, véleményeket és ellenvéleményeket egymás mellé állítva. Terveink szerint az itt megjelenő írások nem pusztán idézetgyűjteményt jelentenek, sokkal inkább egyfajta korrajzot nyújtanak az érdeklődőknek. Első közleményünkben az 1991-es év kiemelkedő egyházi eseményét, Mindszenty József bíboros esztergomi újratemetését vizsgáljuk.

„Emberemlékezet óta nem voltak ennyien az esztergomi bazilika előtti téren” – tudósította az *Új Ember* katolikus hetilapot Kipke Tamás főszerkesztő-helyettes az 1991-es év egyik meghatározó egyházi eseményéről, Mindszenty József hercegprímás újratemetéséről.¹ A napi- és hetilapok hosszan foglalkoztak az ünnepen elhangzott egyházi és politikai üzenetekkel. Több lap közölt részleteket Antall József miniszterelnök Esztergomban mondott beszédéből. A kormányfő – aki mint kiemelte, az egyetemes magyarság, a köztársasági elnök, az országgyűlés, a kormány és külön felkérésre a Volt Magyar Politikai Foglyok Világszövetsége² nevében is búcsúzott – azt hangsúlyozta: az ország újratemetéseken keresztül születik újjá, most pedig „el kell, hogy némuljanak a kicsinyes viták”.³ A *Magyar Fórum* címlapon közölte Lezsák Sándor hegyeshalmi határátkelőn, Mindszenty József hamvainak fogadásakor elhangzott beszédét. A Magyar Demokrata Fórum alapítója a bíboros végrendeletének legtöbbet idézett és vitatott részeit citálta, majd – Németh

Lászlót parafrázálva – megerősítette: „újra emelkedő nemzetként állunk előtted, Bíborosunk!”.⁴

A szertartással természetesen a radikális újraértékelés is folytatódott: a bíboros méltatása, valós szerepének bemutatása és példaképként állítása is lehetségessé vált. A bíborosé, akit a megelőző évtizedekben csupán a legnegatívabb kontextusban engedtek emlegetni – ahogy Csurka István fogalmazott, ő volt „az első perctől kezdve legtöbbet mocskolt és üldözött mártírunk”.⁵ Mindszenty életének és működésének bizonyos elemeit – így a kommunista diktatúrával szembeni rendíthetetlen kiállását vagy az elveihez történő szigorú ragaszkodást – a sajtóban megnyilvánulók egyöntetűen elismerték, ám felfogásának bizonyos elemeit többen kritikával illették. A katolikus egyház és a keresztényszociális politikai pártok történetét kutató történész, Gergely Jenő⁶ számos elemében anakronisztikusnak tartotta Mindszenty gondolkodását.⁷ Szabó Miklós, az akkor a Szabad Demokraták

¹ Kipke Tamás: Mindszenty hercegprímás hazatért. Befejezett múlt. *Új Ember*, 1990. 05. 12. 1. Mindszenty József 1975. május 6-án hunyt el Bécsben. Kilenc nap múlva, végakarátának megfelelően, ideiglenesen a máriacelli bazilikában temették el. Az újratemetésre – halála napjához, 1975. május 6-ához igazodva – május 4-én, az Esztergomi Bazilikában került sor.

² Volt Magyar Politikai Foglyok Világszövetsége: Az 1956-os forradalom napjaiban létrejött Politikai Foglyok Szövetsége (POFOSZ) emigrációban tovább élő szervezete, amelyet Vidovics Ferenc volt országgyűlési képviselő alapított. A '70-es években Mindszenty József fővédnöke volt a szövetségnek, amelyet 1991-ben Helcz Tibor vezetett.

³ A beszédet egészében közli: Antall József: Beszéd Mindszenty bíboros temetésén. *Magyarország*, 1991. 05. 10. 3.

⁴ Lezsák Sándor: Mindszenty koporsója előtt. *Magyar Fórum*, 1991. 05. 09. 1.

⁵ Csurka István: Jegyzet a *Vasárnapi Újságban* 1991. május 5-én. *Magyar Fórum*, 1991. 05. 09. 4.

⁶ Gergely Jenő (1944–2009): történész. 1991-től a Magyar Tudományos Akadémia történettudományi doktora. Több egyházi személy életútját bemutatta (Mindszenty mellett Prohászka Ottokárét és Serédi Jusztiniánét is), kutatta a katolikus egyház és a kereszténydemokrácia történetét, a Mindszenty-perről 2001-ben jelent meg kötete.

⁷ Gergely Jenő állítására példaként Mindszenty a hercegprímás közjogi tisztségéről, az egyház oktatásban játszott szerepéről és a kötelező hitoktatásról szóló álláspontját említi. In: Faggyas Sándor: Mindszenty öröksége. *Népszava*, 1991. 05. 03. 11.



Mindszenty József hercegrímás esztergomi újratemetése.

Fotó: RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, Fényképtár, 217. doboz

Szövetsége (SZDSZ) országgyűlési képviselőjeként is tevékenykedő történész Mindszentyt Barankovics Istvánnal, a Demokrata Néppárt elnökével állította szembe: míg előbbi „nem demokratikus aurájának”, „a századfordulón született politikai katolicizmus kimagasló alakjának”, utóbbit valódi demokratának írta le. Aktuálpolitikai felhangokat is tartalmazó írásában az akkori legkisebb kormánypártot, a Kereszténydemokrata Néppártot (KDNP) a két történelmi szereplő közötti választásra szólította fel. Szabó Miklós Mindszenty legnagyobb hibájának azt nevezte, hogy 1956. november 3-ai rádiószózatával – amelyben Nagy Imre kormányát „a bukott rendszer örököseinek” nevezte – szerinte megbontotta a forradalom alatt kibontakozó nemzeti egységet.⁸

Az *Új Magyarországnak* nyilatkozó Keresztury Dezső, az 1945 utáni koalíciós időszak parasztpárti vallás- és közoktatási minisztere szintén ellentmondásos képet rajzolt Mindszentyről: szerinte a bíboros az egyik szélsőséget, míg Révai József és Gerő Ernő a másikat képviselte az akkori magyar politikában. Az Eötvös Collegium egykori igazgatója ugyanakkor elismerte: a bíborosnak utólag értékelve sok mindenben, így a kommunistákkal szembeni erőteljes bizalmatlanságában is igaza volt.⁹ A Mindszenty-újratemetés idején keletkezett írásokat áttekintve arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a bíboros ellen manapság marginálisan megfogalmazott antiszemita vádaknak¹⁰ ekkor még nyomuk sem volt a közbeszédben, ezzel szemben az akkor

⁸ Szabó Miklós: Mindszenty és Barankovics. *Beszélő*, 1991. 05. 18. 5.

⁹ Szávai Géza: Szabadon szolgál a szellem. Beszélgetés Keresztury Dezsővel a műveltség reformjáról. *Új Magyarország*, 1991. 05. 29. 10.

¹⁰ A vita sajtóban, illetve történelmi blogon megjelenő közleményeit lásd: Hamvay Péter: „Türelmetlen és megrögzötten antiszemita személy volt”. Paksy Zoltán történész Mindszenty Józsefről. *Magyar Narancs*, 2016. 04. 13.; Pethő Tibor: Üres szék. Mindszenty József emlékezete: nagy formátumú nemzeti hős. [Beszélgetés Balogh Margittal]. *Magyar Nemzet Melléklet*, 2016. 04. 23. 27.; Nyári Gábor: A bíbor ötven árnyalata. Lehet-e példakép Mindszenty? *Horthy-Korszakot Kutatók Társasága Blog*, 2016. 04. 16. https://horthykorszak.blog.hu/2016/04/16/a_bibor_50_arnyalata (Utolsó letöltés: 2021. 03. 21.); Paksy Zoltán: Válasz a bíbor árnyalataira. *Horthy-Korszakot Kutatók Társasága Blog*, 2016. 04. 16. https://horthykorszak.blog.hu/2016/05/14/paksy_zoltan_valasz_a_bibor_arnyalataira (Utolsó letöltés: 2021. 03. 21.); Nyári Gábor: Mindszenty-vita. Avagy a „csúsztató publicista” szakmai válasza az „objektív történésznek”. *Horthy-Korszakot Kutatók Társasága Blog*, 2016. 06. 07. <https://horthykorszak.blog.hu/2016/06/07/mindszenty-vita> (Utolsó letöltés: 2021. 03. 21.).



Paskai László bíboros, esztergomi érsek a hegyeshalmi határátkelőnél. A prímás sokak szemében történt kompromittálódása és megkérdőjelezett működése mellett Mindszentyvel kapcsolatos korábbi nyilatkozatai miatt is viszonylag passzívnak mutatkozott az újratemetés során. Fotó: RETÖRKI Archivum, Lakiteleki Rendszerváltó Archivum, Fényképtár, 216. doboz

még veszprémi érsek nyilasok alatti fogságát több írás taglalta.¹¹

A Mindszenty-újratemetés értelemszerűen a katolikus egyházon belüli vitákat, pontosabban szólva a katolikus egyház kommunista diktatúra alatti működésének történetét övező véleménykülönbségeket is felszínre hozta. A katolikus hetilap újratemetésre készült és azutáni számaiban Seregély István egri érsek, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnöke, valamint Gyulay Endre szegedi-csanádi püspök méltatta a hercegprímást.¹² Utóbbi írása

Mindszentszerepének történelmi értékelése mellett az egyház elmúlt évtizedeinek ellentmondásaira is reflektált. Gondolatai egyfajta *kollektív bocsánatkéresként* is értelmezhetők: „Átnézve egyházmegyém börtönviselt papjainak névsorát, elődeim nevében is bocsánatot kérek, ha nem tudták őket megvédeni, vagy ha szabadulásukkor nem a szenvedéseikért őket megillető elismeréssel fogadták bármelyiküket. Azért is, ha sokakat nem az emberileg megérdemelt pozícióba állították; és azoktól a világiaktól is, akiket hitük miatt üldöztek és ellenük nyilatkoztak az adott kényszerhelyzetben, vagy nem eléggé álltak ki mellettük. [...] És szeretném hozzátenni: minden emberi gyengeség mögött is érdemes fölfedezni a Gondviselő Isten nem ember módon történő gondolkozásának nagyszerű, embert szerető terveit is.”¹³

Aligha véletlen, hogy az újratemetés során Paskai László, aki Mindszenty második utódja volt esztergomi érsekként, meglehetősen passzívnak mutatkozott.¹⁴ A bíboros nemcsak sokak szemében történt kompromittálódása és széles körben megkérdőjelezett egyházvezetői működése, de Mindszentyvel kapcsolatos korábbi nyilatkozatai¹⁵ miatt is jobbnak láthatta a „háttérbe vonulást”. Az újratemetés lefolyásának kritikusai pontosan az egyház megújulását, a *tabula rasát* hiányolták. A kommunista diktatúra elnyomását megszenvedő, és az akkori egyházi vezetés által elítélt kisközösségi vezető,

¹¹ Ezek közül érdemes megemlíteni Geiszbühl Mátyás fertőrákosi plébános-börtönlelkész visszaemlékezését Mindszenty és társai sopronkőhidai rabságáról, amelyet – Vértessy Sándor szerkesztésében – a *Népszabadság* közölt: Geiszbühl Mátyás: Mindszenty Sopronkőhidán. Szerk. Vértessy Sándor. *Népszabadság*, 1991. 05. 04. 7.

¹² Seregély István: Megköszönöm Istennek. *Új Ember*, 1991. 05. 05. 5.; Gyulay Endre: Ha másként is nézem... Hitpróbáló idők voltak. *Új Ember*, 1991. 05. 19. 1.

¹³ Gyulay i. m. 1991, 1.

¹⁴ E passzivitást a temetés előkészületeiben nagy szerepet játszó emigráció is elvárta, sőt kifejezetten kérte az esztergomi érsektől. Erről és az újratemetés lefolyásáról lásd: Nagy Alajos: „Ha Mária és Szent István országa felett lehull a moszkvai hitetlenség csillaga”. Mindszenty hamvainak hazahozatala. *Vasi Szemle*, 2004/6, 3–27.

¹⁵ Paskai László még 1986-ban is így nyilatkozott Mindszentyről az osztrák *Wochenpresse* című lapnak: „Nem igaz, hogy a kommunisták 1945 után a katolikus egyházat ki akarták volna rádiózni. Ahogy én tudom, Rákosi Mátyás fel akarta venni a párbeszédet a Vatikánnal. De az ötvenes években a katolikus egyház a megkövesedés állapotában volt. Ha Magyarország akkori bíboros-prímása, Mindszenty József nem számította volna el magát, minden másként jött volna. De Mindszenty azon a véleményen volt, hogy a kommunista rezsim csak idő kérdése, és pár év múlva ki lehet szorítani a hatalmi pozícióból. Mint mindenki tudja, az akkori bíboros-prímás tévedett. Ez a nehéz következményekkel járó tévedés a magyar katolikus egyháznak majdnem mindenbe került, majdnem minden szerzetesrendet és iskolát és a legtöbb intézményt feloszlatták.” Idézi: Szőnyi Szilárd: Próféta a saját hazájában. Mindszenty József, a politizáló főpap kultusza. *Heti Válasz*, 2012. 09. 20. [59–63.] 62.; Ungváry Krisztián: Mozgástér és kényszerpályák. Ecsetvonások egy egyházfő életrajzához. *Élet és Irodalom*, 2006. 02. 03. Mint Nagy Alajos fent idézett tanulmánya rámutat, Paskai a lapban később közzétett nyilatkozatában elismerte, hogy a közölt válaszok szóról szóra megfelelnek az általa mondottaknak. Egy évvel később, 1987-ben, az emigráns Blumgrund Jánosnak írt levelében már „manipulációt” emlegetett. In: Nagy i. m. 2004, 8–9.



Mindszenty József ideiglenes sírja Mariazellben, az újratemetés előtt.

Fotó: RETÖRKI Archívum, Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, Fényképtár, 214. doboz

Bulányi György¹⁶ ennek szellemében kifejezetten károsnak nevezte az egyházon belüli kibontakozási folyamatra nézve, hogy Mindszentyt azok temetik újra, akik „Mindszenty-ellenességük folytán nyerték el a Vatikán és a magyar állam, közelebbről az Állami Egyházügyi Hivatal megegyezése révén kiérdemelt pozícióikat a katolikus hierarchiában”. Bulányi azt tartotta volna kíváncsinak, ha emigráns püspökök és papok – akik „vállalták a száműzetést is akár, semhogy bármilyen alkuba bocsátkozzanak a kommunista-ateista diktatúrával” – celebrálnák a bíboros újratemetési szertartását.¹⁷ Bulányi már a szertartás után adott nyilatkozatában is nyilvánvalóvá tette az ellentmondást egyes egyházi vezetők – és kiemelten Paskai – korábbi és jelenlegi véleménye

között. Szerinte „ha a katolikus egyház a gondolkodni tudó embereket is meg akarja nyerni, akkor ezzel a temetéssel újabb öngólt rúgott magának”.¹⁸ A szintén a Bokorhoz tartozó Merza József matematikus is az egyházi megújulás és „átvilágítás” lehetőségével kapcsolta össze az újratemetést és Mindszenty alakjának újraértékelését: „Valakinek talán bocsánatot kellene kérni tőle úgy, amint az esztergomi érsek képviselője tette néhány évvel ezelőtt a Regnum közösség egykori vezetője, Emődi László temetésén.”¹⁹ A Püspöki Karnak tényfeltáró és a mulasztásokra is rámutató nyilatkozatot kell tennie. A bűnöket el kell ítélni, a bűnök okait meg kell nevezni. Az egyház nem élhet vakságban. [...] Egyházi vezetőink tiszta beszéddel és emberi

¹⁶ Bulányi György (1919–2010): piarista szerzetes. 1945-ben alapította a Bokor katolikus kisközösséget. 1952-ben életfogytig tartó szabadságvesztésre ítélték, 1956-ban kiszabadult, ám 1958 és 1960 között befejezte büntetése letöltését. A Bokor közösség számos tagja az erőszakmentességet középpontba állítva megtagadta a katonai szolgálatot, ennek folytán állami és egyházi eljárás is indult ellene. 1982-ben a püspöki kar eltiltotta a nyilvános misézéstől. 1986-ban a Hittani Kongregáció is felszólította tanításainak visszavonására. A vele szemben alkalmazott egyházi szankciókat 1997-ben oldották fel.

¹⁷ Toldi Éva: Vihar a Mindszenty-temetés körül. Mikor és kik temessék Magyarország vértanú hercegprímását? *Veszprémi Napló*, 1991. 05. 02. 2.

¹⁸ Hudra Árpád: Öngólt rúgott a Mindszenty-temetéssel. Bulányi páter Paskai bíborosról. *Magyar Hírlap*, 1991. 05. 14. 4.

¹⁹ Szepesdi Ervin esztergomi érseki helynök Emődi László temetésén 1989 januárjában úgy fogalmazott: „Itt, a ravatalodnál, Emődi László, bocsánatot kérünk tőled... Itt megígérjük neked, hogy a Regnum ideáljait óvni, védeni és ápolni fogjuk.” Idézi: Dobszay János: *Mozaikok a Regnum életéből*. Budapest, Corvinus, 1996, 116–121.

közvetlenséggel nyissanak új fejezetet egyházunk életében. Tudniuk kell, hogy hívek tömege vesztette el hitét Istenben, mert elvesztette hitét előjáróiban. Tudni kell, hogy ez a jövőben is folytatódhat, mert a szekularizált Európába való boldog megérkezésünk nem kedvez a felületes vallásosságnak.”²⁰ Világi katolikusként mondott éles bírálatot az otthoni és a világ-egyház kérdéshez való viszonyulásáról a legitimista Mindszentyvel kiváló kapcsolatokat ápoló Habsburg Ottó, aki szerint a hercegprímás és kiállása „állandó szemrehányást” okozott az otthon más utat követő egyházi vezetők számára. Nem felejtette el megemlíteni ugyanakkor a Vatikán „keleti politikáját”, és a Mindszentyvel kapcsolatos igazságtalan és a katolicizmus igazi szellemének nem megfelelő döntését sem, mely „jobban fájt neki, mint bármi, amit az otthoni bitorlók követtek el ellene”.²¹

Mindszenty végrendeletéből – pontosabban: végrendeleteiből²² – több lap is közölt részleteket, teljes formájában az *Új Ember* újrateremtés idején megjelent számában volt olvasható. Azon túl, hogy a bíboros saját, az adott korban legfontosabbnak vélt üzeneteit fogalmazta meg benne – a magyar nép tartásáról, a drasztikusan növekvő számú abortuszok elutasításáról, az ország felszabadulása utáni rendről, az egyházzal, valamint az emigráció feladatairól –, temetésére vonatkozó, egyértelműnek látszó szándékai komoly vihart váltottak ki: „Holtestem egyelőre itt kerüljön a legegyszerűbb pihenőre; lehetőleg magyar papok sírja közelében, és a hívek áhított imája közepette. Ha Mária és Szent István országa felett lehull a moszkvai hitetlenség

csillaga, vigyék testemet az esztergomi bazilikai sírboltba.” Bizonyos, elsősorban az emigrációban nyilvánosságot kapott körök „a moszkvai hitetlenség csillagának” lehullását az utolsó szovjet katona kivonulásával azonosították. A bíboros utolsó titkára, Mészáros Tibor szerint Mindszenty szóbeli kiegészítést fűzött a végrendelethez, amelyben már konkretizálta, hogy csak akkor vihetik haza, „ha az utolsó szovjet katona is elhagyta Magyarország földjét”.²³ Szőke János szalézi szerzetes, Mindszenty boldoggá avatási ügyének későbbi posztulátora úgy vélte: ilyen horderejű kikötést a bíboros biztosan bevezetett volna írásbeli végrendeletébe is.²⁴ Nagy Alajos '56-os emigráns, az események aktív résztvevője későbbi elemzésében/visszaemlékezésében maga is egyetértett Mészáros végrendelet-értelmezésével, de úgy vélte: az idő előtti hazahozatalt már nem lehetett semmissé tenni, ugyanakkor meg kellett akadályozni, „hogy a kinti kollaboránsok és az itthoni megalkuvók tőkét kovácsoljanak a földi maradványok hazahozatalából, hogy a hercegprímás ellenfeleiből most az ő támogatói legyenek”.

Mindszenty József gondolatainak megismerését, a vele való azonosulás lehetőségét nagyban segítették azok a dokumentumközlések, amelyek a korábbi évtizedekben természetesen nem jelenhettek meg. A magyar társadalom érdeklődő része végre megismerkedhetett a bíboros igazi énjével és szellemével: antikommunista kiállásával, szenvedéstörténetével, de 1956. november 3-ai beszédének valós tartalmával is.²⁵ Mindszenty eredetileg emigrációban megjelent emlékiratai²⁶ a változások sodrában

²⁰ Csapody Tamás: Mindszenty tragédiája. A nagypolitika, az engedelmesség és a lelkiismeretesség. *Pesti Hírlap*, 1991. 05. 02. 8.

²¹ Habsburg Ottó: Élete utolsó percéig hű maradt eszméihez. *Magyar Nemzet*, 1991. 05. 04. 8.

²² A bíboros első végrendelete 1962 októberében készült, a budapesti amerikai nagykövetségen, ezt követte egy kiegészítés, még az év novemberében. Az 1973 novemberében Bécsben készült második részhez a halála előtti napon, 1975. május 5-én fűzött kiegészítést. Mindszenty József végrendelete. *Új Ember*, 1991. 05. 05. 7.

²³ Mészáros Tibor és néhány társa ennek az akaratnak kívánt megfelelni akkor, amikor Máriacellben hozzáláncolták magukat a katedrális Szent László-kápolnájának bejáratához, így megakadályozva a szerintük idő előtti újrateremtést. A máriacelli eseménysorozatról általában rövid intermezzóként számoltak be a magyarországi lapok, kivéve a *Pesti Hírlapot*, amelynek helyszíni tudósítója több írásban foglalkozott az eseménnyel, szolidaritását kifejezve a tiltakozókkal. Lásd bővebben: Vigh Sándor: Láncos búcsú Máriacellben. *Pesti Hírlap*, 1991. 05. 04. 6. Mészáros Tibor Mindszentyről szóló kötete – amelyben kitér a máriacelli eseményekre is – 1997-ben jelent meg: Mészáros Tibor: *Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései*. Pécs, Pro Domo, 1997.

²⁴ K. T. (Kipke Tamás): Mindszenty teste teljesen ép. Beszélgetés Szőke Jánossal. *Új Ember*, 1991. 05. 19. 2.

²⁵ Az 1956 utáni kommunista hatalom által terjesztett hazugsággal szemben – miszerint Mindszenty visszakövetelte volna az 1945 előtti egyházi birtokokat – a bíboros beszédében a következőképpen fogalmazott: „Mint a katolikus Egyház feje viszont kijelentem, hogy – amint azt a püspöki kar 1945-ben közös körlevélben kijelentette – nem helyezkedünk szembe a történelmi haladás igazolt irányával, sőt az egészséges fejlődést mindenben előmozdítjuk. Azt a magyar nép természetesnek találja, hogy nagy múltú és nagy értékű intézményeinkről gondoskodni kell.” In: *Egy népfelkelés dokumentumai*, 1956. Szerk. Korányi G. Tamás – Izsák Lajos. Budapest, Tudósítások, 1989, 107–109.

²⁶ Mindszenty József: *Emlékirataim*. Toronto, Vörösvári, 1974.

Magyarországon is megjelenhettek²⁷ – több lap az újrateremtéshez időzítve innen közölt részleteket.²⁸ Igazi kuriózumnak tekinthető az *Új Ember* által közölt, addig még kiadatlan Mécs László-vers 1946 január-jából, amelyben költői szavakkal jövendőli meg a bíboros mártíromságát,²⁹ de szintén figyelemreméltó ugyanabban a lapszámban a dél-amerikai – és közvetve az egész emigráns – magyarsághoz szóló bíborosi üzenet is.³⁰ Mindennél jobban jellemzi ugyanakkor Mindszenty egyszerre karakán és engedelmes magatartását egy, Pozsgai József újságíró által 1974 szeptemberében a bécsi Pázmáneumban vele készített interjú, amelyet a *Magyar Nemzet* közölt. „Én mindig mondtam Rómának is, hogy én jobban ismerem az otthoni helyzetet. Nekem több kapcsolatom volt a magyar élettél, még a fogságom és félfogságom idején is, amíg 15 évig ott voltam az amerikai követségen. [...] Nevetségessé válik valaki, aki azért, mert egy sérelem érte, most a hitét tagadja meg. Nem azért lettem hívó, hogy mindig jót cselekedjenek velem. Amikor annak idején, Prohászka püspököt³¹ indexre tették Rómában, akkor Az *Est* című lap³² kezdte Prohászka püspököt magasztalni: Prohászka okosabb, mint X. Pius pápa – ezt írta. Erre Prohászka püspök nyilatkozott, hogy ő nem szorul rá a baloldal támogatására, tudom, mit kell tennem... Ez helyes és én sem fogok senkinek a hitében kárt tenni.”³³

Mindszenty gondolkodásának és közbeszédbe való visszakerülésének megtermékenyítő erejére jó példa Pozsgai Zsolt rendező nyilatkozata, aki e napokban számolt be a bíboros színházi megjelenítésével kapcsolatos terveiről: „Régen dédelgetek magamban valamiféle drámai trilógia-tervet: *Szeretlek cirkusz*, *Szeretlek Faust*,³⁴ *Szeretlek köztársaság*. [...] A trilógia darabjaiban, így a középsőben is, az élet valamely területén művészetéhez, hitéhez



Jávör Pál (Kautzky Armand) és Mindszenty József (Lux Ádám) Pozsgai Zsolt 2010-ben készült, *Szeretlek, Faust* című filmjében.

Fotó: Pozsgai Zsolt / Wikimedia Commons

vagy szakmájához görcsösen ragaszkodó, meg nem alkuvó férfiak tragédiájáról van szó. Jávör Pál is, Mindszenty József is ilyen alak. [...] A darab sem egy az egyben Mindszenty története; hanem egy színész és egy pap története. Isten katonájáé és Thália papjáé. [...] Jávör Pál abszolút kintről, az élet sűrűjéből jött. Mulatós, színpad és nő ihlette, gyakorlati ember. A főpap pedig kissé hitében csontosodott, kissé bigott, kicsit aszkétaszzerű. Kettejük pokoljárásából derül ki jellemük sok azonos tulajdonsága. Igazságérzet, ellenzékiesség, szembenállás a hatalommal. Két ellenkező pólusú ember, de mindkettő a legmélyebb humanista szándékoktól vezérelve. A tíz fausti poklon vezetem át majd a papot és a színészt. A felejtés völgyétől egészen a tűz paradicsomáig. És ez a tíz epizód Mindszenty életéből s annak árnyékában Jávorról, a magyar Faust-történetem. A színész itt egy kicsit Mefisztó is, s a két jellem így egészíti ki egymást.”³⁵

²⁷ Mindszenty József: *Emlékirataim*. Budapest, SZIT, 1989.

²⁸ A győri *Kisalföld* az édesanyja börtönlátogatását megidéző részt, az *Új Ember* az esztergomi érseki szék megüresedéséről szóló pápai döntés kommentálását, a sepsiszentgyörgyi *Háromszék* pedig egy válogatást közölt az emlékiratokból.

²⁹ „Bíboros úr félünk! E hős kor pár korcsát / böszíti bíborod, bátor férfi-orcád: / magyar szivárványok legeslegpirossát / szövi fejed körül egy új mártíromság.” Mécs László: Magyar bíboros 1946-ban. *Új Ember*, 1991. 05. 05. 1.

³⁰ „Miért teszem ezt 83 súlyos esztendővel a vállamon? Azért, mert erre kényszerít a világon legárvább népem szolgálata, amit elvállaltam...” Mindszenty József: Ne haljon el a magyar szó. (Caracas, 1975. 04. 26.). Körlevél a dél-amerikai magyarokhoz. *Új Ember*, 1991. 05. 05. 8.

³¹ Prohászka Ottokár (1858–1927): római katolikus püspök. 1905 és 1927 között Székesfehérvár püspöke. A magyar keresztényszociális gondolkodás meghatározó alakja. 1911-ben tette a Vatikán két művét és egy cikkét indexre.

³² 1910 és 1944 között megjelent bulvárlap. 1920-tól – a *Magyarország* és a *Pesti Napló* bekebelezése után – létrejött az *Est Lapok*-napilapcsalád.

³³ Pozsgai József: „A meggyőződés adott erőt”. Ami kimaradt a Mindszenty-emlékiratokból. *Magyar Nemzet*, 1991. 05. 17. 8.

³⁴ A színdarabot 1996-ban mutatták be, több mint másfél évtizedig volt műsoron különböző színházakban.

³⁵ (Kevin): Jávör és Mindszenty. *Esti Kurir*, 1991. 05. 13. 12.

Egy kis közösség reprezentációja

Tóth István: *A folytonosság újjáteremtése*. Budapest, Magyar Napló, 2020.

2001 óta nincs pontos adatunk, mindössze becslések és egyéb felmérések állnak rendelkezésünkre, hogy Ukrajna és benne Kárpátalja lakossága hány főre tehető, és ebből mennyi lehet a magyarság lélekszáma. A húsz évvel ezelőtti adatok szerint Ukrajnában akkor 160 000 magyar élt, akik többsége Kárpátalján, a határ mentén lakott.¹ Az akkor 151 500 fős kárpátaljai magyarság feltehetően mára 131 000-re zsugorodott.² A többi nemzetrészhöz, régióhoz viszonyítva ez a negyedik legnagyobb külföldi magyar közösségünk, amely a szomszédos államok közül a legnagyobb kiterjedésű, legnagyobb lakosságszámú országban él. Identitásukat, szemléletüket befolyásolta, sőt a többi külföldi magyar közösséghez viszonyított különbséget, szétfejlődést erősítette ez a számbeli marginalizálódás, amely alapján saját társadalmi, politikai és kulturális fajsúlyukat határozták meg az egykori szovjet birodalmon belül, valamint a mai Ukrajnában. A Szovjetunióhoz mint államalakulathoz való tartozás fontos része ennek a szétfejlődésnek. A birodalmi attitűd a magyar nemzettudatban és néplélekben kevésbé gyökerezett meg, még ha a Habsburg Birodalommal való viszonyunk némiképpen módosította is ezt, és a magyar birodalmi gondolat bűvópatakként helyenként jelen is volt a magyar közgondolkodásban.³ Ezt a birodalmi „élményt” a második világháború után legmarkánsabban a Szovjetunió jelenítette meg a térségben, ezt pedig a magyar közösségek közül a kárpátaljai magyarság tapasztalhatta meg. Bár pusztán lélekszámuk alapján jelentőségük csekélynek tekinthető, teljesítményük, Kárpátalja stratégiai jelentősége és a Magyarországgal való kapcsolat ezt megsokszorozhatta, csakúgy, mint a mai, 42 milliós Ukrajnában.

Amennyiben egy közösségként definiáljuk a Kárpátalján élő magyarságot, támaszkodva az érdekvépviseleti szervezetekre és az anyaország által

megfogalmazott és nyújtott sokrétű támogatásra, úgy a múlt eseményeit feldolgozó történetüket, emlékezetüket minél több formában meg kell teremteniük. Tóth István könyvének jelentőségét és helyét ez adja meg, mivel történetével reprezentálja a kárpátaljai magyar közösség 20. század második felében zajló eseményeit, helyi viszonyait és kollektív életét. A 2020-ban megjelent kötet címe is – *A folytonosság újjáteremtése* – utal a szerző és a közösség azonos törekvéseire, amely egyfajta legitimációs problémát (elismertetni, hogy a magyar őshonos kisebbség Ukrajnában), állandó reprezentációra kényszerítő erőt jelez. A tragikus, drámai, sokszor ironikus tartalmú történetek ugyanakkor nem lehangoló olvasmányt eredményeznek, inkább szolgálnak egyrészt egy letűnt kor lenyomataként, bemutatva a Szovjetunió hétköznapijait és örökségét, másrészt a rendszerváltozást követő magyar diplomácia és nemzetpolitika alakulásának összegzéseként és értékeléseként. A kötet előszavát a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola rektora, Csernicskó István nyelvész írta *Nyelvi harcok, uniós célok* címmel. A bevezető szöveg középpontjában az ukrán nyelvtörvény áll, illetve a közelmúltbeli, kárpátaljai magyarokat sújtó restriktív politika, fellevezetve tulajdonképpen azt, hogy miért is nehéz manapság magyar diplomatának lenni Kárpátalján. Tóth István könyve struktúráját nézve tartalmaz már egy korábban, 2013-ban publikált interjút,⁴ ez egészül ki az elmúlt éveket és főkonzuli munkásságát is magába foglaló második résszel. A *folytonosság újjáteremtése* úgynevezett *beszélgetőkönyv*, amelyben a szerzőt, Tóth István diplomatát Zelei Miklós költő, újságíró kérdezi. A terjedelmes dialógus Tóth személyes élettörténetén keresztül mutatja be a magyarság aspektusából Kárpátalját a szovjet birodalomban, az ötvenes évektől napjainkig. A kiadványt kétféle közönségnek szánták. Az egyik, maga a kárpátaljai magyarság, amely átélte

¹ Győri Szabó Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest, Osiris, 2006, 361.

² Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Erőss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3, 7–31. http://real.mtak.hu/101470/1/3.Tatrai_et.al_.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 02. 26.)

³ Varga Bálint: A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században. *Századok*, 2020/6, 1188–1205.

⁴ Zelei Miklós: Egy keletmagyar Nyugat-Ukrajnából. Beszélgetés Tóth Istvánnal. In: Tóth István: *A peremvidék világbirodalma*. Budapest, Méry Ratio – Pro Minoritate Alapítvány, 2013, 387–449.

és megtapasztalta a könyvben elmesélt helyzeteket. A másik közönséget pedig azok a magyarországiak jelentik, akik szeretnék jobban megismerni Kárpátalja történetét és az ott élő magyarságot, mivel „a határon túli magyar nemzetrészek társadalmi mindig Magyarország felé figyelnek. [...] Mai életüket áthatják az itteni társadalmi, kulturális és politikai folyamatok, mintáikat innen veszik.” [153.] Ezért előfordulhat, hogy határon túlról még pontosabban látszik, hogy mi történik az anyaországban. [73.]

Tóth István 1951-ben született Bártfán, gyermekkorát Gálocson töltötte. Egyetemre Ungváron járt. Tanulmányait megszakítva kényszersorozás miatt Harkovban, Hmelnickijben és Munkács környékén teljesített katonai szolgálatot. 1976-ban települt át Magyarországra házasság révén. A Határon Túli Magyarok Hivatalának főosztályvezetőjeként, külszolgalat keretében a beregszászi konzulátus főkonzuljaként, valamint a Nemzetpolitikai Államtitkárság kárpátaljai osztályvezetőjeként is dolgozott. A beszélgetés egészen gyermekkorától indul és bemutatja a szovjetunióbeli Kárpátalja és a magyar falvak zárt világát, amelyben az emberek a birodalom prése alá kerülve próbálták egyéni és közösségi szinten is élni az életüket. Tóth felidézi, hogy oroszok alig laktak a szülőfalujában, a kolhozot Iszkrának, azaz Szikrának hívták. Elmeséli, miként hallott először 1956-ról, hogyan jutott el a híre hozzájuk és milyen hatást gyakorolt rá személy szerint. Visszaemlékezésében újra és újra szóba kerül a magyar nyelv használata a párbeszédokban, illetve, hogy környezetében kiről tudta, hogy magyar, és ki vállalta közülük nemzetiségét azzal, hogy anyanyelvén szólalt meg adott szituációban. Személyes életének eseményeiről, szüleivel, rokonságával való kapcsolatáról is átfogó képet ad Tóth István, mindezt kiegészíti a hétköznapi élet általános információival: hogy milyen volt egy élelmiszer-üzlet a hatvanas évekbeli Ungváron, kik dolgoztak ott, milyen termékeik voltak az általános áruhiány idején. A középiskolát követően 1968-ban kezdte egyetemi tanulmányait magyar nyelv és irodalom szakon. Itt ki kell emelni, hogy a magyar tanszék tanárai közül a legnagyobb hatást Fodó Sándor gyakorolta rá és valamennyi társára is. Elmondása szerint Fodó volt az, aki fel merte mutatni a magyar tudományt és magyar kultúra értékét. Komoly, identitásukat erősítő közösségi élményt jelentett ez számukra, mindazokkal a találkozókkal, programokkal, irodalmi körökkel együtt, amelyeket Fodó szervezett nekik. Erre példának hozza fel a ballagást is: ilyet 1945 óta nem szerveztek Ungváron, de Fodó közbenjárásával ez is megvalósult. A Forrás Stúdió



összejöveteleire is – amely az akkori magyar értelmiség kulturális életének meghatározó közegét jelentette – Fodó révén kapott meghívást. [24–26.] A Stúdió alkalmait Tóth István nagyon élvezte, de az 1972-es rendszerkritikus *Beadvány* aláírása miatti kényszersorozás után be kellett vonulnia. A katonai kiképzés részleteinek kifejtésekor kitér arra is, milyen tapasztalatai voltak magyar nemzetiségűként a szovjet hadseregben.

A másik fontos témakör, amely az egyetemi évek alatt és később a hetvenes években is végig jelen volt Tóth életében, a besúgó hálózat és megfigyeltetés. Ezekről szintén külön beszámol, mivel a Kárpátalján megszokotthoz hasonlóan az 1976-os Magyarországra való áttelepülését követően az itteni III/III-as ügyosztálynak is a célkeresztjébe került. Az áttelepüléssel kapcsolatosan S. Benedek András íróval és Balla Gyula művelődéstörténésszel összehasonlításban írja le a házasságkötés, beilleszkedés, munkavállalás kihívásait és a fővárosban megismert kárpátaljai közösségeket, ahol az áttelepült határon túliak koncentráltak. Zelei többször felteszi a kérdést [61., 65.], hogy a magyarországi magyar közeg mennyire bizonyult befogadónak. Hogyan lehetett kapcsolati tőkére szert tenni a hetvenes-nyolcvanas évekbeli Magyarországon határon túliként? Tóth élményei alapján mindenképpen pozitívan nyilatkozik, egyetlen alkalmat

leszámítva sosem „oroszozták” le. Valamennyi közeg, amelyben megfordult, befogadónak bizonyult. Ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy a hetvenes években még unikálisnak számított, ha valaki „áttelepült” Magyarországra. A társadalom lényegében már régóta nem találkozott áttelepültekkel, mivel a következő hullám a Ceaușescu-korszak vége és a délszláv háború kitörése volt.

Kárpátalja és Magyarország kapcsolatának egyik meghasonlott pillanatának tartja az 1991. december 6-i alapszerződés aláírását Ukrajnával, mivel az a helyi magyarság megkérdezése nélkül történt. Tóth István ezt tartja az MDF hanyatlása egyik okának is, megmagyarázva, hogy ez azért nem okozott nagyobb kárt a magyar-magyar kapcsolatokban, mert a kárpátaljaiak már akkor is magyar kormányt tekintették partnerüknek. [67., 123.] Tóth 1998-ban felkérést kapott a Határon Túli Magyarok Hivatalában (HTMH) főosztályvezetői pozícióra, munkája során Kárpátaljával és az ukrainai diaszpórával foglalkozott. Itt a kudarcok ellenére nagy előrelépésnek tekintette a vegyes bizottságokban folytatott munkát, mivel ezek jegyzőkönyvei révén nemzetközi hivatkozási alapot nyújtottak a magyarság jogainak védelmére és kiterjesztésére. Ugyanakkor egy alkalommal megjegyzi, hogy a HTMH-ban „[...] a kollégák nagy része nem különösebben szerette a határon túli magyarokat. Annyit láttak az egészből, hogy jönnek ezek, és viszik a pénzünket... Ez a szemlélet is benne volt abban, hogy a HTMH-t 2006 végén megszüntették.” [71.]

A kötet második beszélgetése a *Hiányokban gazdag életünk* címet viseli. A beszélgetés folytatásának célja volt, hogy Tóth a 2013 óta eltelt időt, eseményeket értékelje, ugyanakkor az első beszélgetés témáira is sokszor reflektál, további információkkal egészíti ki, mivel az „emlékezetnek mindig lehetnek új szempontjai”. [73.] Erre példa a beregsurányi Barátság Almáskert. Az első beszélgetésben a határ menti szovjet-magyar kapcsolatokkal kapcsolatban került szóba, mint valamiféle kirakathelyszín: létezett ugyan, mégsem szolgálta a határ két oldalán élő magyarságot, [63.] a második beszélgetésben úgy tér vissza az Almáskert, mint az „internacionalizmus propagandaültetvénye” [75.], amelyhez kapcsolódva a színjátékot minden évben eljátszották. Az elit, amely ezeket és az ehhez hasonló eseményeket fenntartotta, elég hosszú ideig volt hatalmon ahhoz, hogy Ukrajnában még ma is jelen legyen az ötvenes-hatvanas évekre jellemző hatalmi erődemonstráció, amely Tóth István szerint agresszív és gátlástalan hatalomgyakorlást jelent. Ez a szocializáció

hatást gyakorolt az ottani magyarságra is, és nyomai mai napig érezhetőek. Zelei kérdései a második beszélgetésben még komplexebbé válnak, és a kronologikus történetmesélés után, már inkább az első beszélgetés fontos részeire kérdez rá újra, és segíti elő azok kibontását. Tóth ezekre válaszolva meséli el, miként is zajlott a határon való átkelés az elmúlt évtizedekben [95., 122–123.], és miért jelent a mai napig problémát, ha valaki Magyarország és Kárpátalja között próbál közlekedni (holott rengetegen folytatnak kétlaki életet). A helyi közösség lelkiállapotának okaira is kitér: mit él át az egyén közösségi szinten, ha elveszíti a biztonságérzetét, milyen, ha olyan banalitásokért, mint egy lazábban megkötött nyakkendő viselése az egyetemen, tönkreteszik az egyén életét [88–89.], vagy falusi kisgyerekként egy kézzel írt „muszkák haza” feliratú céduláért KGB-felügyelet alá kerül. [82–83.] A sértő, megszegyenítő és természetellenes intézkedések, méltatlanul eltiport életek története mellett ugyanakkor Tóth István megvilágítja azokat a felemelő pillanatokat, hiteles magánemberek és közéleti szereplők tetteit is, valamint a rendszer ritka, de rugalmasabb pontjait, amelyek révén túlélhetővé váltak a hétköznapiak, és a kivett erőt, munkát valamennyire visszaforgathatták a közösségbe. Az egyik ilyen fontos szereplő, aki a beszélgetésben számtalan alkalommal megjelenik, Fodó Sándor nyelvész, aki 1986. február 26-án Ungváron a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetségnek, a kárpátaljai magyarság kisebbségvédelmi szervezetének is az alapító elnöke. De utalhatunk Bíró Andorra, a tiszapéterfalvai Határőr Kolhoz elnökére is, akinek köszönhetően 1989. július 16-án ünnepélyesen újraavatták Tiszaújlakon az első kuruc győzelem emlékére állított 1903-as turulszobrot. Tóth nem mulasztja el felidézni a magyarországi közjogi méltóságok kárpátaljai látogatásait, és a magyarországi támogatások hatását a kárpátaljai intézményrendszerre sem. Az egyéni történetek így mindig szélesebb kontextusba helyezve kerülnek az olvasó elé, politikai és társadalmi kitekintéssel. Ezeket kiegészítik azok a művelődéstörténeti jelentőségű kifejezések, utalások, amelyeken keresztül mélységében megismerhetővé válnak a kárpátaljai magyar közösség köznyelvét, közgondolkodását és életkörülményeit befolyásoló tényezők. Közérthetőségüket segítik nemcsak a beszélgetésben elhangzó magyarázatok, de további lábjegyzetek és hivatkozások is, valamint a szövegben szereplő legfontosabb kárpátaljai magyar személyek névmutatója és rövid életrajza.

ISTEN ÉLTESSE, TANÁR ÚR! – BÍRÓ ZOLTÁN KÖSZÖNTÉSE

Megtisztelő és örömteli számunkra, hogy nyolcvanadik születésnapján köszönhetjük Bíró Zoltánt, korábbi főigazgatónkat, irodalomtörténészt, az MDF első, ügyvezető elnökét, a rendszerváltás meghatározó és azt egyenes gerinccel, tiszta kézzel „átvészelő” szereplőjét. Tudjuk, hogy nem igazán szereti az ünneplést, különösen, ha róla szól: helyette a hétköznapi munkálkodik szívesen, a tőle megszokott szerénységgel, alázattal, szorgalommal. Ezt mi is éveken keresztül megtapasztalhattuk: amikor szinte minden reggel elsőnek érkezett a RETÖRKI Andrassy úti épületébe, ahol jó hangulattal megtöltött irodájában hamar nekilátott a napi munkának. Nem volt szüksége rá, hogy utasításba adja, hogy „tanár úrnak” szólítsuk, magától értetődően, erőlködés nélkül jött ez a megszólítás. Mindez nem is volt „testidegen” tőle: nemcsak azért, mert tudtunk a szegedi főiskolai évtizedekről, de azért is, mert a főigazgatói szobában zajló rövid beszélgetések is gyakran felérték egy-egy irodalomba oltott történelemórával. Ezeken az „órákon” azonban Bíró Zoltán nem egyetemi előadást tartott, nem kinyilatkoztatott – sokkal inkább *szeminárium* volt ez, *beszélgetés*.

Történészként némi dilemmába ütközik az ember, amikor valódi történelmi személyiséggel találkozik: hogyan szólítsa meg, hogyan viselkedjen jelenlétében, mit kérdezzen tőle. Szerencsénkre, Bíró Zoltán esetében ezek a nehézségek már csak a fentebb taglaltak okán sem tolultak elő: sosem dicsekedett azzal, hogy mit tett a nemzet érdekében. Kezdetől fogva magától értetődő természetességgel partnerként kezelte minket, fiatalokat is. Nem kellett sok idő hozzá, hogy társaságában, akár az irodájában, akár ebéidőben vagy dohányzás közben, elfelejtsük a feszengést, és kifejezetten jó hangulatban tudjunk beszélni az intézet ügyeiről, a folyóiratról, vagy éppen a rendszerváltás kulcsfontosságú pillanatairól.

Figyeltünk és tanultunk. Sajtótájékoztatón, nyilvános előadáson az ember természetesen udvarias, választékosan beszél és illően viselkedik, de Bíró Zoltán mintha mindenkor ilyen helyzetben lett volna: soha nem lehetett azon kapni, hogy valakivel bántó hangnemben, lekezelően, kioktatóan beszélt volna. Igaz, többségünk még egy évtizede sem ismeri, de olvasva korábbi nyilatkozatait, hallgatva megszólalásait, úgy látjuk, ő mindig is ilyen volt: egyenes, letisztult és udvarias.

Nem lehet célunk ehelyütt ismertetni az eltelt nyolc évtized eseményeit, amelyek több esetben összefonódtak a nemzet történetével – különösen a nyolcvanas években, majd a rendszerváltás időszakának nyüzsgő eseménysorozatában. Egy-két pillanatképet azért kell villantanunk. A lakiteleki találkozó szervezésébe, majd a jurtás fórumok lebonyolításába történő bekapcsolódása és azokban játszott vezető szerepe természetesen következett gondolatiságából, a nemzeti sorskérdéseket kiemelten kezelő csoporthoz való tartozásából. Értékeihez „nehezített pályán”, minisztériumi munkája idején is hű maradt. Ezt tudták az akkori politikai hatalmasságok is, akik „büntetésből” előbb a minisztériumból, majd 1988-ban a pártból távolították el. Utóbbi Bíró Zoltán nem nagyon bánhatta. Az ő *saját útja* ekkor is a nemzet felemelésének útja volt,



Fotó: Antológia Kiadó

amelyből értelemszerűen következtek akkori lépései, megnyilvánulásai. A hosszú ideje követelt és vágyott *Hitel* főszerkesztőjeként immár teret is kapott arra, hogy az általa felismert és megélt igazságokat megossza a nyilvánossággal. A Magyar Demokrata Fórum szervezése és vezetése során is ugyanezt az utat követte: hogy a társadalom széles rétegeit képviselő fórum később más irányt vett, már nem az ő asztala.

Bíró Zoltánon kívül kevesen tették volna meg, amit ő megtett a Fórumért: a rendszerváltás sodrában, 1989 második felében lemondott az elnökségről, ezzel kifogva a szelet a legnagyobb ellenfél vitorlájából, biztossá téve, hogy pártja marad a legnépszerűbb erő. Mindezt annak tudatában, hogy így nem ő lesz a miniszterelnök-jelölt, majd miniszterelnök. E lovagias lépés az akkori és az általános politikai viszonyok között nehezen értelmezhető. Ezt, az egyén közösség érdekében való háttérbe szorítását a törtető apparatcsikok, vagy az ambíciózus, fiatal titánok világában már el sem várja a közvélemény. Bíró Zoltán ebben is szemben haladt a korszaklelemmel – ahogy a korán felismert igazságok esetében is. 1995-ben egy interjúban így vélekedett nemzetről és globalizmusról: „Nem hiszem, hogy a világ civilizált nemzetei egyszerűen bele fognak abba törődni, hogy feloldódjanak valamiféle világliberalizmusban. Természetesen tiszteletben kell tartani a másságot, de mielőtt ezt tesszük, tiszteletben kellene tartanunk az azonosságot. Egy önmagára adó, önmaga karakterét megőrző társadalom nyitottság és másság ürügyén való bomlasztása arra való, hogy ebbe a teljesen kinyílt, feloldott társadalomba be tudjon hatolni az a nemzetek feletti, gazdasági alapú erő, amelynek piacra és jól manipulálható tömegekre van szüksége ahhoz, hogy minden árut eladhasson. Vonatkozik ez az ideológiai árura is...” Mára azt látjuk, egyre nagyobb piaca van ezen erőknél – tőlünk Nyugatra legalábbis mindenképpen. Talán „vigyázó szemünket” nem Párizs felé érdemes vetnünk. *Saját utunk* ma sem a kritikátlan mintakövetés – sokkal inkább a saját hagyományainkhoz, önmagunkhoz való visszafordulás.

Bíró Zoltán mindig következetesen síkra szállt a nemzeti értékek, hagyományok képviselete mellett. Ellenfelei és ellenségei – az aktuális divatnak megfelelően – hol kommunistának, hol antiszemitának bélyegezték. A gondolkodó emberek előtt ugyanakkor világos lehetett: nem volt ő egyik sem. Szintén 1995-ben fogalmazott így a megbélyegzőkről: „Századunk eltorzult liberalizmusa valójában kiszolgálója annak a szabadságelméletnek, amely a nagytőke szabadságát jelenti, és szabadságával a pénzügyi központok, a gazdasági erők, a koncentrált tőke érdekeit fejezi ki. Nálunk a liberalizmus ráadásul sok értelemben keveredett egy rossz nyugatmáskolással, illetve erőteljesen jellemzőek rá a bolsevik vonások is.” E sorok olvasása után könnyen megérthetjük a szidalmazások és alaptalan vádaskodások indokait.

Érezzük: már bőségesen túlléptük azt a keretet, melyet köszöntő gyanánt Bíró Zoltán jó szívvel fogad tőlünk, mindez mégis csak töredéke az évek során megtanultaknak. Kivételesen ne vegye hát zokon a méltatást, amely nem az elért magas tisztségeknek, sokkal inkább jellemének, lényének, közvetlenségének, *saját útjának* szól.

Ahogy e jókívánság is: Isten éltesse nyolcvanadik születésnapján, és tartsa meg egészségben, Tanár Úr!

A RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE szerkesztősége

SZERVEZETI ÁTALAKULÁS

2021. január 1-jétől a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum feladatait Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum Nonprofit Kft. látja el. A január elsejével átalakuló RETÖRKI új fenntartójához, a Népfőiskola Alapítványhoz került nonprofit gazdasági társaságként. Nyári Gábor ügyvezető igazgató szavait idézve: „A váltásnak volt egy szakmai, illetve egy szimbolikusnak tekinthető oldala. Ez utóbbival kezdeném: Lakitelek a rendszerváltó folyamatok ikonikus helyszíne, amely valamilyen módon minden 1990 előtti demokratikus ellenzéki csoporthoz kapcsolódik. Kézenfekvő, hogy egy olyan kutatóintézet, amely elsődlegesen a rendszerváltással foglalkozik, kötődjön ehhez a helyszínhez. A szakmai indokok pedig részben épp ebből a történelmi, szimbolikus kapocsból adódnak. A Népfőiskolával és a helyszínnel a hátunk mögött sok ajtó nyílt ki mind idehaza, mind külföldön.”¹

¹ Vitéz Anita: Mérföldkő a RETÖRKI életében. [A *Magyar Hírlap* interjúja Nyári Gáborral]. <http://www.retorki.hu/hirek/2021/02/04/a-leveltarak-rangjara-emelkedik-a-retorki---interju-nyari-gaborral-a-magyar-hirlapban> (Utolsó letöltés: 2021. 03. 01.)

Szerzőink

Bojtos Anita (Budapest, 1986)

Történész, néprajztudós. A budapesti Szent Margit Gimnáziumban érettségizett, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelem-néprajz szakon diplomát. 2018-ban védte meg doktori értekezését a PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájában. Dolgozott a Győri Egyházmegyei Levéltárban, Miniszterelnökség Stratégiai Ügyekért Felelős Államtitkárságán és PPKE BTK Történettudományi Intézetében tanársegédként. 2018-tól a Mika Sándor Egyesület alelnöke.

Fekete Zsuzsanna (Révkomárom, 1991)

Történész. A budapesti Baár-Madas Református Gimnáziumban érettségizett, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelem-lengyel szakos diplomát. Jelenleg a Miniszterelnökség munkatársa és az egri Esterházy Eszterházy Károly Egyetem doktori iskolájának hallgatója. Kutatási területe az Adria-kultusz Magyarországon és a Magyar Adria Egyesület története.

Jávor Miklós (Mosonmagyaróvár, 1988)

Történész. Szülővárosában érettségizett, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett diplomát, majd 2020-ban ugyanitt védte meg *Egyházpolitika, ateista propaganda és békemozgalom a Kádár-rendszer korai éveiben (1957–1964)* című doktori értekezését. Történészként dolgozott a Közép- és Kelet Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítványnál és közéleti szerepet is vállalt. Jelenleg Mosonmagyaróvár város önkormányzatának független képviselője.

Kávássy János Előd (Vác, 1973)

Történész. Vácon érettségizett 1991-ben. Pályafutását operatőrként kezdte, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett angol szakos bölcsész és történelem szakos tanári diplomát 2005-ben. Doktori disszertációjában Ronald Reagan két elnöki periódusának magyar-amerikai kapcsolatait dolgozta fel. 2008 óta számos tanulmánya, illetve publikációja jelent meg tanulmánykötetekben és folyóiratokban, miközben több angol nyelvű kötetet jegyez, részben vagy egészben szakfordítóként. 2015-ben *Nyugati szélben*, 2017-ben *Mások szemével*, 2019-ben *Sodrásban* címmel önálló tanulmánykötete jelent meg, emellett a *Magyar Hírlapban* is rendszeresen publikál. 2013 őszétől a RETÖRKI tudományos munkatársa, 2021-től főmunkatársa.

Molnár Imre (Ipolyság, 1956)

Történész, diplomata. Az ipolysági magyar gimnáziumban érettségizett 1976-ban, majd a pozsonyi Comenius Egyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem hallgatója volt. 1986-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelem-szociológia szakon diplomát. 1988–1990 között a Magyarságkutató Intézetben, 1990–1993 között a Miniszterelnöki Hivatal Határon Túli Magyarok Hivatalában, 1993–1998 között pedig a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében dolgozott. 1998-tól diplomataként több ízben Magyarország varsói nagykövetségén dolgozott. 2015–2019 között a Pozsonyi Magyar Intézet igazgatója volt. Kutatásainak középpontjában Esterházy János életútja áll.

Nyári Gábor (Ajka, 1986)

Történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen folytatta történelmi tanulmányait, ugyanitt szerezte meg a doktori címet 2017-ben. Történészként dolgozott a Közép- és Kelet Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítványnál, az Antall József Tudásközpontban, a Kairosz Kiadónál. 2018-tól az Emberi Erőforrások Minisztériumának miniszteri tanácsadója, 2019-ben a Magyarságkutató Intézet tudományos munkatársa, 2020-tól a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum főigazgatója. Két monográfiája

mellett több mint 80 publikációja jelent meg. Fő kutatási területe a Horthy-korszak, valamint az 1945 és 1956 közötti magyar emigráció története.

Pálinkás Barnabás (Budapest, 1987)

Történész. A budapesti Sylvester János Protestáns Gimnáziumban érettségizett, majd a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerezte meg alap- és mesterszakos diplomáját. 2013–2019 között a Rákóczi Szövetség szervezeti munkatársaként, majd rendezvényekért felelős igazgatójaként tevékenykedett. 2019 áprilisától a RETÖRKI munkatársa kutatási referensi munkakörben.

Szécsi Árpád (Szarvas, 1977)

Politológus. Tanulmányait Békésszentandrásra kezdte meg, majd a kecskeméti Piarista Gimnáziumban érettségizett. 2002-ben szerzett politológus diplomát az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. A kar Politikatudományi Doktori Iskolájának hallgatójaként kutatja a rendszerváltoztató évek történetét. Disszertációs témája a Magyar Demokrata Fórum 1987 és 1994 közötti története. Érdeklődési körébe tartozik még a modern magyar kereszténydemokrata értelmiségi- és civilszervezetek alakulás- és fejlődéstörténete.

Zachar Péter Krisztián (Budapest, 1976)

Történész, habilitált egyetemi docens. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem-német szakos diplomát, 2006-ban ugyanitt szerzett doktori (PhD) fokozatot, majd a Károli Gáspár Református Egyetemen habilitált. Oktatott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Kodolányi János Főiskolán és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is, jelenleg a Nemzeti Közszerződési Egyetem nemzetközi dékánhelyettese. Fő kutatási területéhez tartozik a hivatásrendiség és az egyház társadalmi tanításának vizsgálata.

A szerkesztők életrajzai

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) – főszerkesztő

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol első-sorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségében. 2014-től a RETÖRKI munkatársa.

Házi Balázs (Budapest, 1987) – felelős szerkesztő

Történész, levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban. 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. Segédlevéltárosként a Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett. 2013–2014-ben az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.



**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum**

